

15 éves az esély

A tartalomból

Ferge Zsuzsa: Ellenálló egyenlőtlenségek

Robert Castel: A társadalmi biztonság elvesztése

Havasi Éva: A transzferjövedelmek szerepe a szegénység csökkentésében

esély 2005/4

16. évfolyam 4. szám

Kiadja a Hilscher Rezső Szociálpolitikai Alapítvány.

Szerkesztőségi cím:

1094 Budapest, Liliom u. 8.

Telefon: 216-1310

E-mail: esely@freemail.hu

A folyóirat megjelenését támogatta:

a Szabad Sajtó Alapítvány,
a József Attila Alapítvány,
a Nemzeti Kulturális Alapprogram
az Ifjúsági, Családügyi, Szociális
és Esélyegyenlőségi Minisztérium

Meg nem rendelt kéziratokat nem őrzünk meg és nem küldünk vissza.

Előfizethető a szerkesztőségnél – levélben, e-mailben és telefonon.

Megjelenik kéthavonta.

Főszerkesztő:

NYILAS MIHÁLY

Szerkesztőbizottsági elnök:

FERGE ZSUZSA

Olvasószerkesztő:

LÉVAI JÚLIA

Szerkesztőségi titkár:

FÁBIÁN JULIANNA

Szerkesztőbizottság:

Csoba Judit, Ferge Zsuzsa (elnök), Gönczöl Katalin, Gyulavári Tamás,
Havasi Éva, Juhász Gábor, Kozma Judit, Krémer Balázs, Lévai Katalin
(alapító főszerkesztő), Mózer Péter, Simonyi Ágnes, Tausz Katalin,
Tomka Béla, Tóth István György, Georg Vobruba (NSZK)

Arculattervező-grafikus: Éles Andrea

Grafikai munkatárs: Gombos Gáspár

Szöveggondozó: Haraszi Judit

Tördelőszerkesztő: Nyíri András

Készült a Csiszár nyomdában

Felelős vezető: Csiszár Lajos

ISSN 0865-0810

Az Esély weboldalát a Kurt Lewin Alapítvány gondozza: www.szochalo.esely
www.3sz.hu; www.klubhalo.hu; (A régebbi számok az alábbi helyről tölthetők le:
http://szochalo.hu/esely_index.php)

SZERZŐK

Robert Castel	szociológus
Dávid Beáta	szociológus
Ferge Zsuzsa	szociológus
Gálig Zoltán	szociológus
Havasi Éva	szociológus
Oraveczné Bodor Piroska	szociális munkás
Vályi Réka	szociológus

esély

2005/4

Társadalom- és szociálpolitikai folyóirat

TARTALOM

TANULMÁNYOK

- 3 **Ferge Zsuzsa:** Ellenálló egyenlőtlenségek
42 **Robert Castel:** A társadalmi biztonság elvesztése
66 **Havasi Éva:** A transzferjövödelmek szerepe
a szegénység csökkentésében

MAGYAR VALÓSÁG

- 87 **Dávid Beáta – Gálig Zoltán – Vályi Réka:** Három év,
három pillanatfelvétel 100 budapesti hajléktalan
ember körében, 1998 és 2000 között
108 **Oraveczné Bodor Piroska:** „Lakni kell!”

HÍREK, INFORMÁCIÓK

2005/4

2005/4

FERGE ZSUZSA

Ellenálló egyenlőtlenségek*¹

A mai egyenlőtlenségek természetrajzához

Sokféle egyenlőtlenség létezik. Számomra mindig kiemelt fontosságúnak tűntek azok az egyenlőtlenségek, amelyek a fizikai és társadalmi életesélyeket különösen nagy mértékben befolyásolják, vagy épp ezeket jellemzik. Ezeket 1989-ben így határoztam meg: „A fizikai életesélyek egyenlőtlensége ma azt jelenti, hogy a társadalmi és a települési hierarchia, a hatalmi helyzet, a végzett munka jellege, a pénz és a kulturáltság nagymértékben meghatározzák, hogy ki hány évet él, mennyire beteg vagy egészséges, mennyire kellemes körülmények között él, azaz hogyan lakik, eszik, alszik. A társadalmi életesélyek egyenlőtlenségei még sokrétűbbek. Magukban foglalják azt, hogy eleve, amikortól beleszülettünk egy családba (vagy még család sincs), egyenlőtlenek az esélyeink mindenre (lakásra és iskoláztatásra, jó munkára és „jó” kapcsolatokra). Egyenlőtlen az esélyünk az anyagi, a társadalmi, a szimbolikus tőkékhez való hozzájutáshoz, ahhoz, hogy képesek legyünk jogaink érvényesítésére. Ezért egyenlőtlen eséllyel, egyenlőtlen lehetőségekkel, szinte kiszámíthatóan egyenlőtlen kimenetellel választunk sorsot önmagunknak és gyermekeinknek. Mindezért nem vagyunk egyformán autonóm, saját törvényeink szerint élő állampolgárok – és ezért nem vagyunk egyformán szabadok sem.” (Ferge 1989, 74. o.)
Ezt a meghatározást ma is érvényesnek tartom.

1. Mi szól az egyenlőtlenségek csökkentése mellett?

A magyar társadalom legégetőbb problémájának az egyenlőtlenségek minden területet átfogó, parttalan, messze nem eléggé felismert, és eddig nem kezelt növekedését látom.

Igaz, a társadalmat formáló tényezők mélyen átrendeződtek. A hata-

* Akadémiai székfoglaló, elhangzott 2005. április 21-én.

¹ A sok tartozásból hadd emeljem ki azokat, akiknek különös köszönettel tartozom a gondolatok tisztázásáért, kritikákért, adalékokkal való segítségért. Köszönet Deák Andreának, Fein Juditnak, Ferge Annának, Füzessi Katalinnak, Kecskeméti Károlynak, Adrian Sinfieldnek, Várnai Györgyinek.

lom szerepe megváltozott – domináns strukturáló tényezőből csupán az egyik tényezővé vált. A hatalmi egyenlőtlenségek egyszerű adatokkal nem jellemezhetők, de minden kétséget kizár, hogy a hatalmi pozícióban lévők és többiek közötti, a diktatúrák minden formájában és szakaszában óriási szakadékok megszűntek. A pénz, a vagyon és jövedelem, az akkor még jelentéktelen anyagi tőke jelentősége alapvetővé vált. Ha akkor a „végzett munka jellege” volt meghatározó, most fontosabb az, hogy egyáltalán van-e valakinek helye a piacon, és ha van, az mennyire biztos, hogyan fizetett, kapcsolódnak-e hozzá szociális jogok és munkajogok. Azután: mind a fizikai, mind a társadalmi sors-meghatározó tényezőkhöz hozzá kellene tenni legalább az etnikai hovatartozást és a nemet. Ezeknek korábban is óriási szerepük volt az életesélyek alakításában, de akkor nemigen tudtuk (tudtam) ezeket egy strukturális szemléletbe beilleszteni. Azóta világossá vált, hogy ez lehetséges is, szükséges is.

A dolog iróniája az, hogy a szabadsággal szembeni egyenlőtlenség – ha tetszik, a szabadságtalanság – akkor még sokkal inkább a túlnyomó többség közös sorsa volt. Azóta elvben a szabadság felszabadult, a szabadság egyenlősége közös sors lehetne. De úgy tűnik, hogy a gyakorlat visszajára tudja fordítani egy-egy társadalom önmagáról vallott alapértékeit, az egyenlőséget is, meg a szabadságot is. Akkor a deklarált egyenlőség-elv torzulásait kutattuk – ma meg a deklarált szabadságérték kicsorbulására kell figyelniünk, ami összefügg viszont az egyenlőtlenségek növekedésével. A lényeg mégis ugyanaz maradt. *A fizikai és társadalmi életesélyek egyenlőtlensége arról szól, hogy van-e egyenlő jogunk az élethez és a szabadsághoz.*

Vagyis az első válaszom arra, hogy miért fontosak az egyenlőtlenségek csökkentései, az, hogy azért, mert ha bizonyos határon túl nőnek, csorbítják két alapvető emberi-társadalmi érték, az élet és a szabadság összértékét: ha ebből sokaknak kevés jut, ez össztársadalmi szinten jelent csökkenést ezeknél az értékeknél. Elismerem, hogy ez a kalkulus szokatlan, de a továbbiak bizonyítani igyekeznek, hogy van érvényessége. Megjegyzem, hogy e két egyenlőtlenség alapvető jellegére vonatkozó elgondolásomat utóbb visszaigazolta az egyik legkidolgozottabb szükségletelmélet. E szerint a két alapvető emberi szükséglet az egészség és autonómia (Doyal, Gough, 1991). Ezek összefüggése a fizikai és társadalmi életesélyekkel nyilvánvaló.

Egyenlőtlenségek természetesen minden bonyolult társadalomban vannak. A kérdés a mérték. Az állításom az, hogy a magyar egyenlőtlenségek mértéke olyan nagy, hogy sokakat *társadalmi okok miatt* túl korán megfoszt az élettől, és sokak számára lehetetlenné teszi, hogy valóban szabadok legyenek. Saját értékpreferenciáimon túl (amelyek a szabadság és élet értékét hangsúlyozzák) számos érvrendszer foglalkozik az egyenlőtlenségekkel, és érvel a kisebb egyenlőtlenségek mellett.

Morális megfontolások

A (túlzott) egyenlőtlenségek az *erkölcsi jóérzésbe* ütköznek, amennyiben a társadalom túl messze kerül az igazságos, tehát „jó” társadalom eszményétől. Ez a gondolatrendszer az egyik legrégebbi filozófiai hagyományba illeszkedik. A görög filozófia egyik kutatója szerint „a humanizmus története akkor kezdődött, amikor először fogalmazták meg *az emberek közötti egyenlőség* elvét” (Fein 1989). Az időszámítás előtti 5. század második felében a görög gondolkodók evidenciaként kezelték az egyének közötti, magából a természetből következő egyenlőség vagy épp a társadalom egyenlőségének ideáját. Az athéni szofista Antifon szerint „a természetből adódóan mindenben hasonlóak vagyunk, legyünk barbárok vagy görögök... valamennyien ugyanazt a levegőt szívjuk be az orrunkon, és valamennyien a kezünkkel eszünk”². Hérodotosz úgy gondolta: „Ha viszont a nép uralkodik, annak már a neve is szép: jogegyenlőség.”... (Harmadik könyv, 80. caput). Arisztotelész szétválasztja és össze is kapcsolja a törvény és egyenlőség fogalmait: „igazságos dolog az, ami törvényszerű és egyenlő, igazságtalan pedig az, ami törvényellenes és egyenlőtlen” (Aristoteles 1942: 216).

Ez a két gondolat – hogy az emberek egyenlőnek születtek, és hogy a társadalmi egyenlőség „szép” – áthatotta a kereszténység eszméit, a középkor forradalmi mozgalmait, a nagy utópiákat Morus Tamástól William Morrisig, a felvilágosodást, a szocialista eszméket. A nagyobb egyenlőség morális igényének igazolását Arisztotelész óta az igazságosság melletti érvelés segítette. A modern megfogalmazáshoz ismét Rawls idézzük: „Ahogy a gondolatrendszereknek az igazság, a társadalmi intézményeknek az igazságosság a legfontosabb erénye. Bármilyen kifinomult vagy jól felépített egy elmélet, ha nem igaz, el kell vetnünk vagy meg kell változtatnunk. Hasonlóképpen van ez a törvényekkel és az intézményekkel is: nem számít, mennyire hatékonyak vagy mennyire fejlettek, meg kell reformálnunk vagy el kell törölnünk azokat, ha igazságtalanok” (Rawls 1997: 22). És akkor nem igazságosak, ha a források túlságosan egyenlőtlenül oszlanak el, a rosszabb helyzetűek kárára. Rawls szerint: „Minden társadalmi értéknek – szabadságnak és lehetőségnek, jövedelemnek és vagyonnak, valamint az önbecsülés alapjainak – egyenlően kell megoszlania, hacsak valamelyikük vagy mindegyikük egyenlőtlensége nem előnyös mindenki számára. Az igazságtalanság így egyszerűen olyan egyenlőtlenség, ami nem mindenkinek előnyös” (uo., 88. o).

Gazdasági érvek

Számos olyan *gazdasági* érv van forgalomban, amely az egyenlőtlenségeket legitimálja. Sokan úgy vélik, a jelentős, sőt növekvő egyenlőtlenségek a rendszerváltás természetes velejárói, s elfogadják, hogy az új rendszer növekvő gazdasága szükségképpen együtt jár a nagyobb szegénységgel.

2 Saját fordítás franciából.

Nagy a szerepe annak a modern közgazdaságtan (vagy liberális ideológia) által vallott meggyőződésnek, hogy hatékonyság és méltányosság ellentmondanak egymásnak, csak egymás rovására érvényesülhetnek (Okun, 1975). Ugyanez az antinómia ma a „lisszaboni folyamat” kapcsán merül fel az Európai Unió és tagállamai szintjén. A 2000-ben elfogadott bizottsági döntés szerint egy tízéves stratégia keretében együtt és egyidejűleg kell törekedni a versenyképesség növelésére, a tudásalapú társadalomra, több és jobb munkahely teremtésére, a fenntartható fejlődésre, és a társadalmi összetartozás erősítésére (CEC 2000). 2004 és 2005 fordulóján (az ún. Wim Kok jelentés nyomán, EC, 2004) azonban inkább az kap hangsúlyt, hogy előbb a versenyképességet kell növelni (alkalmasint további áldozatokkal), s ha már a nehezen túl vagyunk, akkor foglalkozhatunk az olyan járulékos kérdésekkel, mint a társadalmi kirekesztés enyhítése, vagy a környezet jó színvonalú fenntartása. (A lisszaboni stratégia kitűnő összefoglalását adja Gács, 2005). Mindezen feszültséget keltő kérdések mögött a szabadság és egyenlőség közti ellentmondás rejlik. Örökzöld, mindig új formában felbukkanó alapkérdésről van szó, amelynek – mondjuk Alexis de Tocqueville óta – könyvtárnyi irodalma van. Nagy elvi általánosságok helyett csak néhány újabb kutatási eredményt említek meg.

Az egyenlőtlenlégek csökkentése adott feltételek mellett több és progresszívebb adóelvonás, illetve nagyobb arányú, a jobb helyzetűektől a rosszabb helyzetűek felé áramló újraelosztás mellett lehetséges. Megvizsgálható tehát, hogy miként hat a növekedésre a progresszívebb, több adó, a nagyobb újraelosztás, és általában az egyenlőtlenlégek jelenléte.

Általánosan elterjedt (közgazdász) vélekedés szerint: a *magas, vagy progresszív adó jelentős gazdasági ellenőztönző*. Erre épp annyi bizonyíték, mint ellenbizonyíték található, hiszen nagyon sok múlik a használt modelleken, a bevont változókon. (A növekvő jövedelem marginális hasznosságát, illetve az abból való nagyobb elvonást sokféle módon lehet összevetni a szükségletek általában jobb kielégítésének előnyeivel.) Az adófizetési hajlandóságnál a tradíciókon túl sokat számít az adómorál és az állam átláthatósága. Ha ezek a körülmények rendben vannak, akkor – ahogyan a kilencvenes évek végén végzett kutatások mutatták – a progresszív adó nem kevésbé elfogadott, mint más adóztatási módok: az adózás tényleges progresszivitása és a progresszív adó támogatása alig álltak egymással kapcsolatban (Aalberg, 1998).

Ennél talán meglepőbb az a visszatérő, egészen egyértelmű kutatási eredmény, amely szerint az *állami elvonás mértéke, azaz az állam „nagytsága” nincs szignifikáns statisztikai kapcsolatban sem a GDP, sem a termelékenység növekedésével* (Gough 1979, 1992, Jackson 2000, Eurostat adatok). A „kis állam”–„nagy állam” vita voltaképp értelmetlen: mindkettő működhethet jól és pocsekül. Az állítás még magyar adatok alapján is könnyen igazolható: voltak magas elvonás mellett vergődő és szárnyaló szisztémák, és megfordítva.

A *gazdasági növekedés és az egyenlőtlenlégek mértéke, illetve növekedésük közötti kapcsolatot* illetően a rendszeresen ismétlődő összehasonlító kutatások ugyancsak gyöngye, esetleg nem különösebben szignifikáns ne-

gatív összefüggést találnak (Aghion³ et al. 1999). A magyarázat a GDP növekedést alakító tényezők bonyolult rendszerében keresendő. Különböznek a történeti és kiinduló feltételek, az intézmények, a munkaerőpiaci stratégiák és bérstruktúrák, az adó és transzfer politikák stb. Ennek megfelelően jelentős a szóródás az összefüggések erejét, mibenlétét illetően. Különböző időpontokban végzett elemzések szerint az egyenlőbb – mindenekelőtt a skandináv – országok általában minden nemzetközi versenyt kiállnak a versenyképességben, illetve hatékonyság-javulásban (pl. Zakaria 2000). Ez még az 1990 utáni időszakra is érvényes, amikor az erőteljes globalizációs nyomás az országok többségében elszabadította bizonyos egyenlőtlenségek növekedését. Ezért vonja le Jackson (2000) azt a következtetést, hogy „az 1990-es években nyilvánvalóan lehetséges volt, hogy viszonylag csekély egyenlőtlenségekkel induló országok relatíve nagy gazdasági növekedést produkáljanak a nélkül, hogy a fennálló egyenlőtlenségeket növelték volna”.

Az előzőekből következik egy szokásosan elfogadott evidencia ellenkezője: *a gazdasági növekedés a szegénység szintjére kevéssé hat* – a fő tényező ebben az esetben is a jövedelmek eloszlása. „Svédországban az egy főre számított GDP jóval alacsonyabb, mint az USA-ban, de a svédok legszegényebb ötödének jövedelme 41 százalékkal magasabb, mint az amerikai alsó ötödnek. Angliában az egy főre jutó GDP annyi, mint a franciáké vagy a németeké, de az angol szegény ötöd 25 százalékkal rosszabbul él, mint az alsó ötödbe tartozó németek vagy franciák” (Jackson and Segal 2004). Ugyanez a következtetés Kanada és az USA összehasonlításánál (Jackson 2000).

Ezzel egyébként a társadalmi elégedettség átlagos szintje is jobb Kanadában, mint az USA-ban. Az utolsó években mind gyakrabban visszatérő boldogság-kalkulusok több oldalról bizonyítják a „növekvő jövedelmek csökkenő határhasznát”. A gazdagabb országok polgárai ugyan átlagosan elégedettebbek, „boldogabbak”, mint a szegényebb országokban élők. Ám a jövedelemnövekmény hatása az elégedettségre csak a szegényebb országokban, országokon belül pedig a szegényebb csoportoknál jelentős és egyértelmű (Griffith 2005). Ebből következik, hogy a világ nagy részén az egyenlőtlenségek csökkenése a társadalom egészének elégedettség-érzését, ha tetszik, boldogság-érzetét növeli.

Összefoglalásként: A gazdasági növekedés, kivált a szegényebb országokban, az egyenlőtlenségek csökkentésének feltétele. A növekedés feltételei azonban nem csak gazdaságiak. A közgazdasági evidenciának tűnő érvek bizonyító modelljei – például az adócsökkentés gazdaságot serkentő hatásáról – leegyszerűsítettek. Az emberi és társadalmi motivációk ennél sokkal színesebbek. A növekedésre egy sor társadalmi feltétel és intézmény hat. A növekedés feltételei között most már az új növekedés-gazdaságtan is számon tartja az emberek közötti bizalmat, az emberekbe (egészségbe, oktatásba) beruházást, a jogrend, a politikai intézmé-

3 P. Aghion egyik művelője az új növekedésgazdaságtannak (New Growth Economics), amely a korábbiaknál sokkal fontosabbnak tartja a növekedésben az emberi és társadalmi tényezők szerepét. Magyarországon kevés nyoma van eddig ennek a 15 éves kutatási irányknak és iskolának.

nyek (demokrácia, politikai szabadság, stabilitás), a kormányzat megfelelő működését, a konfliktusok feloldását, sőt, az egyenlőtlenségek csökkentését is.

Politikai érvek

Az egyenlőség dicsérete egyben a demokrácia dicsérete. Kevésbé fennköltten, a túlzott egyenlőtlenségek (vagy az egyenlőtlenségek gyors növekedése) több módon fenyegetik a demokráciát. Egyik oldalon a társadalmi feszültségek parttalan erőszakhoz, a közbiztonság vesztes hiányához vezethetnek, ami a szabadság értékét másodlagossá teszi a biztonság iránti vágy mellett. A másik oldalon a vagyonkoncentráció gyöngíti a demokratikus intézményrendszerek demokratikus működésének lehetőségét (Phillips 2002). Végül – minden jel szerint – az egyenlőbb és integráltabb társadalmakban erősebbek a civil közösségek, tehát nagyobb az esély arra, hogy a polgárok védik a demokráciát (akár az állammal, akár a piaccal szemben is).

Ami a túlzott egyenlőtlenségekből adódó feszültségeket illeti, ma valószínűleg nem elsősorban éhséglázadások, vagy a szegények forradalmi fenyegetnek. A mély szegénységben élőknek nincs elég energiájuk, erőforrásuk a szervezkedéshez és közös megmozdulásokhoz. Épp ez a tehetetlenség okoz sokféle más, inkább individuális kitörési kísérletet, erőszakot, káoszt. Szilárdan megalapozott bizonyítékok vannak arra, hogy a szegényebb és egyenlőtlenebb országokban több az erőszakos bűnözés és emberölés, mint ott, ahol kiegyenlítettebbek a viszonyok (Hsieh 1993). Az Egyesült Nemzetek 2004-ben megkongatta a vészharangot a latin-amerikai politikai demokrácia jövőjével kapcsolatban (UNDP 2004). A legtöbb dél-amerikai ország jelentős demokratikus hagyományokkal rendelkezik. Ennek ellenére a régió lakosságának 54 százaléka olyan autoritariánus rendszert szeretne, amely meg tudná oldani az ország gazdasági problémáit. Latin-Amerikában lényegesen nagyobbak a jövedelmi egyenlőtlenségek, mint bárhol másutt. Az élet a mindennapi fenyegetettség és félelem, a jogállam vergődése miatt sokak számára élhetetlenné vált. A demokrácia azért van veszélyben, mert az embereket jobban izgatja a szegénység, a nyomor, a munkanélküliség, a mindennapi erőszak, a mindenre kiterjedő biztonsághiány, mint a kormányzás, az állam formája, vagy a demokratikus részvétel és kontroll.

Magyarországon a kilencvenes évek közepén–végén több ízben vizsgáltuk a szabadságigény és biztonságigény összefüggését, a két érték egymáshoz való viszonyát, a szegénység és az egyenlőtlen társadalmi helyzetek hatását a szabadság és biztonság értékelésére. 1995-ben öt közép-európai ország adatai álltak rendelkezésemre, 1997-ben pedig csak egy magyar minta (Ferge et al., 1995, ill. Dögei-Ferge 1997). A módszer az volt, hogy külön vizsgáltuk (sok szabadság-elem, illetve biztonság-elem egybevonásával) azt, hogy mennyire értékelik az emberek külön a szabadságot és külön a biztonságot, majd kiszámítottuk e két értékelés „egyenlegét”. Tudjuk, hogy kicsik voltak a minták, durva a módszer. Ennek ellenére meghökkentő az eredmények stabilitása. A szabad-

ság–biztonság értékelések nagyon, az egyenlegeik eléggé hasonlóak voltak 1995-ben a vizsgált 5 országban. Annyit talán azért érdemes megjegyezni, hogy az 5 ország között a lengyelek szabadságigénye és a magyarok biztonságiigénye volt a legnagyobb. Magyarországon 1995-ben és 1997-ben két teljesen független (egyenként 1000 fős) mintán szinte azonos eredményt találtunk: 15 százaléknyi „szabadságpártit”, és közel kétszer ennyi „biztonságpártit”.

1. táblázat A szabadságok és biztonságok fontosságának „egyenlege” Magyarországon, 1995, 1997, 2000
(A háztartások százalékos megoszlása a két változó egyenlege szerint, 1995)

	1995	1997	2000
Szabadság fontosabb, vagy ugyanolyan fontos, mint biztonság	14	16	18
Biztonság max. 1 fokozattal fontosabb	33	27	29
Biztonság 1–2 fokozattal fontosabb	26	27	27
Biztonság több, mint 2 fokozattal fontosabb	27	30	26
Együtt	100	100	100

Forrás: 1995: Ferge et al., 1997 Tárki, Magyar Háztartás Panel; 2000: Szonda Ipsos felvételrész (a két utóbbi kutatáshoz köszönjük a 2141. sz. OTKA kutatás segítségét).

Ez az egyenleg-változó társadalmilag nagyon érzékeny. Ahogy haladunk a rosszabbtól a jobb helyzetű társadalmi-foglalkozási csoportok, a kisebbségtől a nagyobb jövedelműek, vagy az iskolázottabb csoportok felé, növekszik a szabadságot a biztonságnál jobban értékelők száma és csökken azok aránya, akik a biztonságot a szabadságnál többre értékelik. Az arányok változása ezúttal sem teljesen fokozatos. A „szabadságszeretők” között az arány majdnem mindig csak a legfelső csoportban (menedzserek és diplomások, felsőfokú végzettségűek, legmagasabb jövedelműek, leginkább nyertések) válik igazán magassá, azaz a „fent” és a többiek közt van szakadás. A biztonságot a szabadságnál sokkal többre értékelők körében viszont fordított a helyzet. A szakadás, sőt szakadék a legrosszabb helyzetűek (maximum 8 osztályt végzők és többiek, alsó tercilis és többiek) és a relatíve jobb helyzetű csoportok között van (Ferge 2000, 4.3. fejezet).

TANULMÁNYOK

2. táblázat A szabadságok és biztonságok fontosságának „egyenlege” néhány változó szerint (%)
Magyarország 1997

	N	Szabadság fontosabb, vagy ugyanolyan fontos, mint a biztonság	Biztonság max. 1 fokozattal fontosabb	Biztonság 1–2 fokozattal fontosabb	Biztonság több, mint 2 fokozattal fontosabb	Együtt
Összes, N	1216	190	330	335	361	
Összes, %		16	27	27	30	100
Jövedelmi tercilis szerint						
1. Alsó harmad	342	12	20	30	38	100
2. Harmad	392	12	30	28	30	100
3. Felső harmad	418	22	32	24	22	100
Háztartásfő iskolai végzettsége szerint						
8 oszt. alatt	154	12	18	28	42	100
8 oszt.	244	10	22	25	43	100
Szmk.	323	10	28	34	28	100
Középfok	291	21	30	26	23	100
Felsőfok	200	24	36	23	17	100

Forrás: 2141. sz. OTKA kutatás adata

A jövedelmi-vagyoni egyenlőtlenségek, a vagyoni koncentráció és a demokrácia viszonyának ugyancsak óriási irodalma van. Itt csupán röviden felidézem a lényegét. A vagyoni egyenlőtlenségek eltorzítják az egyenlő súlyú egyéni részvétel eszméjét. Formailag megmarad az „egy ember – egy szavazat” elve, csak éppen kicsorbul egy sor törvényes és kevésbé törvényes hatalmat befolyásoló lehetőségen. A törvényes lobbyzáshoz szükséges anyagi és kapcsolati tőkék eloszlása különösen egyenlőtlen, ám a civil társadalom „hang” szervezeteinek ereje is differenciált. A civil aktivitás hatékonysága egyfelől (többé-kevésbé direkt módon) követi a társadalmi hierarchia erőviszonyait, másfelől minél egyenlőtlenebb egy társadalom, annál többen vonulnak ki a civil aktivitásból. A média közvéleményt formáló befolyásának iránya természetesen függ attól, hogy mely csoportok finanszírozzák a médiát, illetve hogy van-e hatékony védelme a viszonylag kevésbé egyoldalú közszolgálati-ságnak. A hatalom nem-törvényes, vagy nem teljesen törvényes befolyásolása, az állam erősebb érdekeknek való alávetése erősödő folyamatnak tűnik. A vagyonok koncentrációja egyelőre feltartóztathatatlan. Ezzel azonban „exponenciális mértékben nő az a magánhatalom, amelynek semmilyen közfelelőssége nincs, és amelyet csak nagyon korlátozottan ellenőrizhet bármilyen közhatalom. És minél jobban koncentráldik ez a vagyon, annál inkább igaz lesz Dewey képe, hogy »a közhatalom alig több, mint az üzlet társadalomra vetülő árnyéka«” (idézi Chomsky 2005).

A nemzetközi magántőke növekvő hatalmával függ össze a nagytőke

és a különböző hatalmak átláthatatlan összefonódása, a multinacionális vállalatok és nemzetek fölötti pénzügyi szervezetek mind jelentősebb befolyása minden intézményre. A nemzetközi piaci tőkés források például bőven elegendőek a nemzetállamok döntéseinek saját érdekükben való befolyásolására. A nemzetközi erőviszonyokat jelzi, hogy óriási erőfeszítések és az államok többségének egyetértése ellenére mindeddig sikerült a nemzetközi fórumokon megtorpedózni a Tobin-adó⁴ legfelvizezettebb formáját is, vagy az, hogy milyen könnyen behódolt egy sor állam a nyugdíj, egészségügy stb. privatizálására irányuló nyomásnak (l. pl. Augusztinovics 2000, Müller et al. 1999).

A globalizáló hatások növekedésével az államok szerepe és lehetőségei gyengülnek. Az állami szuverenitás halványulása azt is jelenti, hogy szűkül az a cselekvési kör, amelyen belül az állam saját polgárainak igényeire-követeléseire választ adhat. Ez gyöngíti a demokrácia hitelét, elfordítja a polgárokat a részvételtől, és végső fokon a demokrácia legitimitását kérdőjelezi meg. Végeredményben a növekvő egyenlőtlenségek – legyenek egy-egy országon belüliek vagy nemzetköziek – számos módon gyöngítik a politikai demokráciát.

2. Mi történik az egyenlőtlenségekkel Magyarországon?

Sokféle rendszerben lehetne végigpörgetni az élet különböző területeit, s vizsgálni az épp ott jellemző differenciáló folyamatokat. Ebbe a keretbe annyi fér el, hogy az életciklus mentén ragadunk ki néhány jellegzetes folyamatot vagy intézményt.

Tudás

Régóta tudjuk, hogy a gyerekek sorsát, életesélyeit nagy mértékben meghatározza, hogy hová, milyen családba, milyen faluba vagy városba születnek. Az iskola funkciója nagyjából a második világháború óta e tekintetben annyit változott, hogy a társadalom már nemcsak a sorsszerű végzet beteljesítését, a társadalmi hierarchia pontos leképezését, átörökítését, megerősítését várja az iskolától – alkalmasint némileg „felcsúszó” szinten, vagy némi „vérfrissítést” jelentő társadalmi mobilitással. Az esélyegyenlőség ideáljának általános elfogadottságával a modern világ az iskolával szembeni követelménnyé tette az induló hátrányok csökkentését is. Annál is inkább, mert a kifejlesztett képességek, a tudás, a magas szintű képzettség, az élethosszig tartó tanulás egyre fontosabbá válik a gazdaság működtetésében is, az életesélyek alakításában is. Növekszik tehát az az alapszint, amelyre a rosszul induló gyerekeket is fel kellene hozni, továbbá a gazdasági szerkezet átalakulásával, a képzetlenek növekvő piacképtelenségével a hátrányok behozásának egyéni és országos

⁴ A Tobin-adó a nemzetközi devizaátváltáshoz kapcsolódó spekulációs nyereségek egészen csekély megadóztatásával szeretne alapokat szerezni a legszegényebb államok adósságsökkentéséhez.

TANULMÁNYOK

tétje is egyre nagyobb. Megnyugvásra ad látszólag okot, hogy az iskolázás mutatói országos szinten javulnak, egyre több a középiskolában és felsőoktatásban továbbtanuló.

A megnyugvás azonban jogtalan: az esélycsökkentési kilátások rosszak és romlóak. A társadalmi hátrányok átörökítése folyamatos, sőt egyes helyzetekben növekvő (Gazsó és Laki 2004). (3. táblázat) Nemzetközi szinten kirívóan nagyok, és minden valószínűség szerint tovább emelkednek a gyerekek társadalmi indulás szerinti teljesítménykülönbségei (OECD 2004, 2005; Róbert 2004) (4. táblázat)

3. táblázat A 15–29 éves fiatalok legmagasabb iskolai végzettsége az apa iskolázottsága szerint 2000-ben

15–29 éves fiatalok legmagasabb iskolai végzettség szerinti megoszlása, %	8 oszt. és kevesebb						Összesen
	Szakmunkás-képző	Szak-közép, technikum	Gimnázium	Főiskola	Egyetem		
8 osztály alatt	43	38	11	5	2	1	100
Általános iskola	23	52	14	6	4	1	100
Szaktanulmányok	8	47	28	10	5	1	100
Szakközépiskola, technikum	5	23	38	13	16	5	100
Gimnázium	4	25	28	25	14	4	100
Főiskola	2	15	36	19	16	12	100
Egyetem	0	7	20	24	28	21	100
Összesen	27	44	14	6	4	5	100

Forrás: Gazsó–Laki (2004) 143. o.

4. táblázat Iskolai teljesítmény és társadalmi háttér (Az országok rendezése az első oszlop értékei alapján történt)

Szövegértés és származás közötti korrelációs együttható	Apa iskolai végzettsége	
	Anyai iskolai végzettsége	Anyai iskolai végzettsége
Svédország	0,11	0,14
Írország	0,15	0,15
Norvégia	0,16	0,14
Finnország	0,18	0,16
Franciaország	0,19	0,22
Anglia	0,19	0,20
Görögország	0,22	0,24
Portugália	0,22	0,24
Ausztria	0,23	0,24
Olaszország	0,25	0,23
Lengyelország	0,26	0,24
Dánia	0,28	0,32
Németország	0,30	0,35
Csehország	0,36	0,31
Magyarország	0,38	0,40

Róbert (2004) 196. o.

1970 és 1985 között egy lassan javuló folyamat ment végbe. Minden évben (átlagosan) 0,8 százalékkal csökkent azok aránya, akik nem végeztek el az általános iskolát. *Ez a folyamat azonban leállt.* Kertesi és Varga (2005) kimutatták, hogy a mai magyar társadalomban 15 éve folyamatosan újratermelődik minden születési évjáratból *egy nagyjából 20 százaléknyi tömeg, amely nem képes nyolc osztálynál (vagy a régi típusú kétéves szakiskolánál) magasabb iskolai végzettséget szerezni.* Igaz, ezek a fiatalok a nyolc általános után valamilyen képző intézménybe bekerülnek (a statisztikát javítva), de hamarosan le is morzsolódnak. Túlzás nélkül állítható, hogy a lemaradó és kimaradó gyerekek – minden tíz közül 2-3 gyerek – sorsa 15 éves korukban ma is megpecsételődik. Az iskola mai módszereivel, eszközeivel, forrásaival, iszonyatos merevségével (Andor 2005) minden kormányzati „öszönzés” ellenére képtelen áttörni ezt a falat.

A probléma súlyát két roma felmérés gyerekekre vonatkozó eredményeinek egybevetése összegezi. 1993 és 2003 között *megdőbbsé vált a romák továbbtanulási esélye* (Kertesi 2005). Mindez akkor, amikor az országos továbbtanulási arányok javultak. Az olló úgy nyílt, hogy a roma gyerekek lefelé, a többiek felfelé mozdultak. 1993-ban a roma fiatalok 62 százaléka volt még benne az iskolarendszerben 18 éves korában, ez az arány csökkent 2003-ban 44 százalékra. Eközben az országos továbbtanulási arány 91-ről 96 százalékra nőtt. (5. táblázat) (A szegényekről általában sajnos nincs ilyen adat, holott feltehetően hasonló probléma létezik.)

5. táblázat Az 1993 végén, illetve a 2003 elején 16–17 éves (a romák esetében: 17–18 éves) korosztály továbbtanulási arányszámai

Népesség-csoport / év	A kohorsz egészéből			A nyolc osztályt végzettek közül továbbtanul az alábbi iskolatípusban (%)			
	elvégzi a nyolc osztályt (%)	továbbtanul az alábbi iskolatípusban (%)		szakmunkás képző, szakiskola	érett-ségit adó iskola	összesen	
		szakmunkás képző, szakiskola	érett-ségit adó iskola				
Romák 1993	68	33	9	42	49	13	62
Romák 2003	86	24	14	38	28	16	44
Országos 1993	96	39	48	87	41	50	91
Országos 2003	96	12	80	92	13	83	96

Megjegyzés: A továbbtanulók közé azokat számították a szerzők, akik az adott korosztályból vagy az adott iskolatípusban tanultak, vagy már elvégezték azt. A továbbtanulási arányokat a számok az addigi lemorzsolódás mértékével alulbecsülik.

Forrás: 1993., illetve 2003. évi roma adatok: 1993/94. évi és 2003. évi romafelvétel. 1993. évi és 2003. évi Magyarország összesen adatok: KSH munkaerő-felvétel, adott év 4. negyedévi hullám (saját számítások egyéni adatokból).

A nyomor átörökítésének egyik erősödő eszköze a szegregálás. Részben régi rossz tradíciók folytatásaként, és még sokkal inkább a szabad iskolaválasztás (a beiskolázási körzetek minden óvatosságot mellőző

megszüntetése, és a fizető magániskolák megjelenése) negatív hatásaként rohamosan nő az iskolák közötti és az iskolákon belüli szegregálódás. Ilyen jellegű *iskolák közötti* társadalmi elkülönülésre alig van a világon példa. A legújabb OECD PISA vizsgálat szerint (OECD 2004) a *most már 40 tagország és társult ország között Törökország után Magyarországon a legnagyobb, az OECD átlag több mint kétszerese az iskolák közötti társadalmi-gazdasági szegregáció*. Ez a mutató valóban a szabad iskolaválasztás gátlás-talan kihasználására utal. Ilyen iskolapolitikára Magyarországon kívül csak egy-két országban, Új Zélandban és Chilében látunk példát (Kertesi-Kézdi 2005). De még ott sem nézik ilyen önelégülten és tétlenül az iskola rejtett kirekesztő tevékenységét. Az iskolán belüli szegregáció sem a legkisebb nálunk, de nem feltűnően nagy. Azért lehet viszonylag alacsony, mert az iskolák már szokatlanul homogének. Ha viszont egy iskolán belül van mit szegregálni, akkor ez meg is történik. Az osztályok közötti társadalmi szegregációt már a hetvenes években kimutattuk. Ma ez nem kis részben a romák fokozódó kirekesztését jelenti – 2003-ban már a roma gyerekek 20 százalékát helyezték kiegészítő osztályba. A helyhez kötöttség és pénztelenség a szegények többségét kirekeszti az óvoda és iskolaválasztás lehetőségéből, ennek elkülönítő következményeivel.

Jó 40 évvel ezelőtt kezdtük el Magyarországon az iskolakutatásokat. Az iskolai hátrányok és kudarcok akkori magyarázatában megtaláljuk a gyerekek eltérő otthoni körülményeinek, lakásnak, a hiányzó és a kieső jövedelmeknek a szerepét; a szülők kulturális tőkéjének a hatását; azt, hogy eltérő felkészültséggel, nyelvi stb. készségekkel kerülnek a gyerekek iskolába; a települési hátrányt; a jövőre vonatkozó homályos képet – a mai magyarázó arzenálból talán csak a munkanélküliség, inaktivitás nem szerepeltek a hátrány összetevői között, és a szegregáció volt akkor kisebb (Ferge 1969: 208–236). A következtetések sem lehettek nagyon mások: „az iskola társadalmi környezethatást ellensúlyozó funkciója csak olyan pedagógia talaján bontakozhat ki, amely nem várja meg a hátrányok kibontakozását és a tanulmányi eredményekben való manifesztálódását, hanem a nevelési-oktatási intézménybe (valójában már az óvodában, sőt...) való bejutás első pillanatától céltudatosan törekszik a hátrányok csökkentésére...”.

Sok országban ez a program sikerült. Nálunk – tisztelet a kivételes iskoláknak és pedagógusoknak – nem. Nem volt sosem elég forrás, és főként: nem történt meg a *szemléletváltás* az iskolában, az iskola környezetét és közegét jelentő társadalomban, a civil társadalomban, a kormányzásban.

Az iskola társadalmi küldetését, a gyerekek összességének, és kivált a rosszul indulóknak a „jövőre való felkészítését” romló szinten teljesíti. A köztudottan szükséges tettek elmaradásáért, az iskola társadalmilag torzuló szerkezetéért felelős a társadalom egésze, felelősek a privilegizáló iskolarendszert féltékenyen őrző és erősítő közép- és felső rétegek, de a fő felelős a mindenkori politikai osztály.

Munka

A társadalmat átstrukturáló, és egyben az életesélyeket a korábinál jobban differenciáló tényezővé vált a *munkaerőpiachoz való viszony*. Ez azt is tartalmazza, hogy milyen módon, *milyen jogcímen jut, vagy nem jut az ember a létfenntartás forrásaihoz*. Elkülönülnek a kisebb vagy nagyobb tőkével rendelkezők és a többiek. Az előbbiek is nagyon tagolt csoport, amelyen belül külön kaszt a nagytőke, és mindenképp elkülönülnek azok, akik mások munkáját is ki tudják használni azoktól, akik csak önmagukat használják ki. A tőkével nem rendelkezők helyzete attól függ, hogy találnak-e helyet a munkaerőpiacon vagy sem, vagy ha helyet nem is, legalább munkaerő-piaci jogcímet valamilyen ellátásra. Közöttük számos csoport különíthető el. Itt nem a szokásos rétegződési kritériumokat – hierarchikus pozíció, bér, munkakörülmények, munka tartalma, jellege, stb. – veszem figyelembe, hanem csak a munkaerőpiachoz való viszony kritériumait. A csoportosítás annak a komplex folyamatnak a sajátosságait igyekszik kifejezni, amelynek során gyengültek azok a szociális jogok, és főként munkajogok, amelyek a huszadik század elejétől megteremtették a munka biztonságát és méltóságát (Castel 1998). A jogok gyengülésével ugyanis a munka méltósága is elveszőben van. (Ezzel is összefügg identitásképző erejének gyengülése.) E sajátosságok megfelelő operacionalizálása még késik. A megfogható munkaerő-piaci kritériumok között a rendelkezésre álló adatok alapján csak olyasmit tudok figyelembe venni, mint a szerződések típusa, a munkahely biztonsága, a munkajogi védelem ereje. Az ezek alapján formált – egyelőre csak kísérleti érvényű – csoportok így is valamennyire hierarchiát alkotnak, több szakadással. E csoportok a következők:

1. Tőkések, önálló jogi személyiségű, vagy/és másokat foglalkoztató vállalkozók, erős piaci helyzetű, részben önfoglalkoztató szabadfoglalkozásúak (többnyire értelmiségi szakmákban).

2. Stabil alkalmazotti státusúak, akiknek határozatlan idejű szerződésük van az elsődleges (törvényes, „fehér”) munkaerőpiacon. Így van munkajogi védettségük, erős szociális jogaik, kiszámítható jövedelmük és nyugdíjuk. Ez így együtt egyetlen más csoportra sem igaz. Igaz, a munkajogok erodálásával a határozatlan idejű szerződések biztonsága gyengül.

3. A tőke nélküli önfoglalkoztatók közül azok, akiknek ugyan nincs sem tőkéjük, sem alkalmazotti státusuk, sem alkalmazottjuk, és nem „jogi személyek”, de valamilyen többé-kevésbé stabil helyzetű munkáltatóval (gyakran valamilyen állami képződménnyel) havonta ismétlődően megkötött vállalkozói szerződésben állnak. Ez jogilag nem, de az adott szó jogán valamennyire stabilnak tekinthető megélhetést jelent. A munkavállalásnak ez a módja jogszerűtlen, de minthogy a munkáltatónak olcsóbb, mint az alkalmazott foglalkoztatása, terjed. A munkavállaló jogai, társadalombiztosítási védettsége csorbulnak – de még mindig erősebbek, mint ha feketén vállalna munkát.

4. Korábbi munkaviszonyuk jogán társadalombiztosítási ellátásra (rokkantnyugdíj, korai, előrehozott, korengedményes nyugdíj, táppénz, gyed, munkanélküli járadék) jogosultak. Ezek az ellátások legalább a mi-

TANULMÁNYOK

nimális megélhetést valamennyire biztosítják, bár az aktív keresetektől fokozatosan leszakadnak. (Erre a nyugdíjknál „garancia” a svájci indexelés, más ellátásoknál a fokozatosan bevezetett plafonok, gyöngülő jogosultságok.) Mégis, privilégizált helyzetet jelentenek, amennyiben legalább kiszámíthatóak, és nem jogfosztók.

5. Alkalmazásban vannak a nyílt munkaerőpiacon, de csak határozott idejű szerződésük van, foglalkoztatásuk rendszertelen vagy „atipikus” (amely fogalomba a részmunkaidőtől a teljesen esetleges munkaerő-kölcsönzésig, közmunkákig vagy napszámig minden belefér). Ebbe a csoportba sorolom azokat a tőke nélküli önfoglalkoztató vállalkozókat, akiknek (a 3. csoportba soroltaktól eltérően) nincs rendszeres szerződésekre kilátásuk. Noha fő jövedelemforrásuk a „vállalkozásuk”, valójában kényszervállalkozók, akik alkalmi, esetleges szerződésekből, vergődő kis üzletekből vagy műhelyekből élnek.

6. Csak a fekete vagy szürke (nem legális) munkaerőpiacon van helyük, vagy egyáltalán nincs munkaerő-piaci helyük, azaz ellátásra nem jogosult munkanélküliek. Ez a két csoport gyakran összemósódik, hiszen a munkanélküliek, még ha sikeresen kiharcolják is egy időre a munkanélküli segílyt (ez jó, ha a felüknek sikerül), nem tudnak ebből megélni. Fekete munka nélkül a munkanélküliek élethelyzete minden léthatár alatt lenne (Szalai 2004).

Az utolsó két csoport megélhetése bizonytalan. Munkajogaik gyengék vagy egyáltalán nincsenek, ami teljes kiszolgáltatottságot jelent (Kozma 2004). Nemcsak az elfogadható megélhetési szinthez nincs joguk, hanem gyakorta a léthez sincs.

Mínt hogy ez az egész szemlélet – ti. hogy a munkaerő-piaci helyzet a maga ányaltságában vált perdöntővé – új, ilyen jellegű statisztikák nem készülnek. Megkockáztattam, hogy a különböző források alapján megbecsüljem, hányan tartozhatnak az egyes csoportokhoz a munkaképes korú népességen (60 éven aluli férfiak, 55 év alatti nők) belül. A becslés bizonytalan, nagyon sok információ hiányzik. Mindenekelőtt a most stabilnak tekintett 1–2–3 csoportot kellene differenciálni legalább a bérek színvonala és a tényleges (nem formális) biztonság szerint. Az adatok valószínűleg túlbecsülik a jó helyzetek arányát, de így is figyelemfelkeltők.

A munkaképes korúak száma 2000 körül (diákok nélkül) 5,4 millió volt. 70 százalékuk foglalkoztatottnak számít. E magasnak tűnő arány ellenére alig felük munkaerő-piaci helyzete elfogadható. (6. táblázat) *A korosztály harmada csak gyenge szálon, vagy sehogy sem kapcsolódik a munkaerőpiachoz, és további 17 százalékának csak szerzett jogai vannak, de aktív státusa nincs.*

6. táblázat A munkaképes korú népesség megoszlása munkaerő-piaci csoportok szerint, diákok nélkül
2001. és 2002. évi adatok alapján – saját becslés

Munkaképes korúak (15–59 ffi, 15–54 nő)	Fők száma, ezer	Százalékos arányok
Összes fő, diákok nélkül	5406	100%
Összes foglalkoztatott	3719	(69%)
Összes munkaképes korúból:		
<i>Relatívve biztos helyzetű (felső határon lévő becslés)</i>		
Együtt :	3945	73%
<i>Ebből: Stabil alkalmazott és jogi személyiségű, vagy alkalmazottat tartó vállalkozó (1., 2., 3. csoport)</i>	3019	56%
<i>Társadalombiztosítási ellátást kapó (4. csoport)</i>	926	17%
Ebből: nyugdíjas	508	9%
gyes, gyed	298	6%
Munkanélküli járadékos	120	2%
<i>Bizonytalan helyzetű és munkaerőpiacon kívüli (alsó határon lévő becslés)</i>		
Együtt:	1461	27%
<i>Atipikus, meghatározott idejű szerződés, segítő családtag (5. csoport)</i>	400	7%
<i>0 alkalmazott, nem jogi személy vállalkozó (5. csoport)ó</i>	300	5%
<i>Munkaerőpiacon kívüli van (6. csoport)</i>	761	14%
Ebből: Regisztrált munkanélküli, nincs járadék	244	5%
Egyéb inaktív	517	9%

Forrás: Fazekas (2002), 246, 265; Laky (2003), 43, 49, 52, 53, 102, 105 o.

Ez a helyzet sem gazdaságilag, sem társadalmilag nem tartható fenn. Gazdaságilag azért nem, mert már most lehetetlen eltartani a munkaképes korú inaktívakat. (A 17 százalék aktív korú megélhetését valahogy biztosítja a tb, bár e megoldások racionalitása egyre vitatottabb. A másik legalább 15–20 százalék semmit, vagy legföljebb nyomorszerűtől könnyő adományt kap, ami ugyan „olcsó”, de elfogadhatatlan.) Ám ha így működnek tovább az iskola és a munkaerőpiac intézményei, ez az arány nem fog csökkenni, és a még keresők egyre kevésbé fogják vállalni az egyre érdemtelenebbnek tűnő munkátlanok ellátását. Ebből nyilvánvalóan adódik a társadalmi feszültségek erősödése. Ez már utal a társadalmi fenntarthatatlanságra. A közelebbi okokról a logika és az adatok beszélnek: ha nincs munka, vagy csak peremhelyzetű, rosszul fizetett munkák vannak, ez elég ok ahhoz, hogy a gyerekek ne tanuljanak tovább, hogy nagy és növekvő legyen a család szegénysége, hogy a család stabilitása felboruljon, hogy a betegségek és a korai halál szaporodjanak, vagyis hogy a helyzet társadalmilag fenntarthatatlan legyen.

Jövedelmek

Az Európai Unió különböző dokumentumai szerint Magyarország a szegény, de egalitárius országok közé tartozik (Commission 2005). Én azt hiszem, ez az állítás téves: Magyarország sokkal közelebb van a szegény, de egyenlőtlen országokhoz. Furcsa viták folynak nálunk a körül, hogy egyáltalán nőttek-e az egyenlőtlenségek 1989 után, és milyen mértékben. Olykor a statisztikák mondanak ellent egymásnak, olykor meg a tapasztalataink mondanak ellent a statisztikáknak. Sokféle adat, sokféle adatértelmezés létezik – és kiki megtalálja az őt igazoló információkat. Minden adat „valódi” – de nehéz megmondani, hogy melyik igaz. A társadalmi küzdelem az adatok értelmezése és elfogadtatása körül is folyik.

Az EU ama értékelésének alapja, hogy Magyarország egalitárius, az idevágó statisztikák nem megfelelő kiválasztásán múlik. Valamennyi eddig készült EU-dokumentum a KSH háztartásstatisztikából származó jövedelemeloszlási adatát használta, amely a magyar szakértők szerint erre a célra alkalmatlan. Más elemzések (itthon, illetve a nemzetközi mezőnyben pl. az OECD) a célra alkalmasabb Tárki adatokra építenek. A különbség a két adatsor között perdöntő. A KSH adatot használva a magyar jövedelmi egyenlőtlenségek 1989 és 2001 között nem változtak, a mutatók jóval az Unió átlaga alatt vannak, a szegénység aránya pedig (Svédország után) a második legkisebb Európában. A Tárki adatok szerint a jövedelmi egyenlőtlenségek is, a szegénység is jelentősen nőttek ebben az időszakban, és mindezen mutatók az EU átlaga körül vannak (7. táblázat).

7. táblázat Jövedelmi egyenlőtlenségek különböző adatfelvételek szerint 2001-ben (Laekeni indikátorok)

	KSH háztartás- statisztikai adat (EU-dokumentumokban használt forrás)	Tárki, Monitor vizsgálat (OECD által használt forrás)
Felső/alsó ötöd (2001)	3,4	4,5
Gini együttható (2001)	230	30
Szegénységi arány (2001)	10	13 (14)
Magyarország helyezése a szegénységi arány növekvő rangsora szerint, 16 ország adatai alapján*	2	8

Forrás: Magyar Közös Memorandum a társadalmi befogadásról (2003), 7. o. és 23. táblázat

*Atkinson (2005), 177. o. 3.1. táblázat

A magunk részéről ebben az összefüggésben a Tárki adatait tartjuk „igazabbnak”, bár valószínűleg ezek is alábecsülik a tényleges különbségeket. Nemcsak a gazdagok jövedelmeit és azok növekedését nehéz felmérni. A szegénység közelképe is homályos. A rendszerváltás utáni folyamatokat 1992 és 2001 között nyomon kísérő, sok tekintetben mértékadó Tárki adatfelvételekben sem sikerült tetten érni a szegények hely-

zetének változását. „... (M)inden empirikus vizsgálat, melyet az 1990-es években végeztünk, azt mutatja, hogy a szegények az 1990-es évek első felében nem szegényedtek tovább... A szegények azért sem szegényedtek, mert nem volt hová szegényedniük: az alsó 10 százaléknak már olyan rossz volt a helyzete, hogy a további szegényedés kimondottan éhezést jelentett volna, amit a társadalom a rendelkezésére álló eszközökkel igyekezett megakadályozni” (Kolosi 2002, 21. o.).

Az állítás közvetlenül nem cáfolható: nincs alternatív adat. Számos jelzés és tapasztalat szerint azonban a szegényedés a halálig tartó végtelen folyamat, amelynek során javak, lakás, család, egészség, önbecsülés sorra vesznek el. A tapasztalatok közé tartozik többek között a több száz ezer családot érintő közüzemi díjhátralék- és adósságnövekedés, az olcsóbb, alkalmasint falusi lakásba költözés, a hajléktalanság, a kilakoltatások sora, a mezőgazdasági cselédek újra megjelenése, az emberek saját helyzetükről adott véleménye, az uzsorakamat terjedése, illetve a mindezeket összegző szociális munkás vélemények az általuk ismert családokról, továbbá a munkanélküliek, nyugdíjasok, gyermekes családok százaival készített interjúk. Mindezek a szegények helyzetének súlyos romlására utalnak (Ferge et al., 1995, Kozma 2004, Simonyi 1999, Szalai 2004, Szociális Szakmai Szövetség 2003, Kertesi 2005). Ha szegényedés és gazdagodás a statisztikailag mérhetőnél nagyobb üteműek voltak, akkor az egyenlőtlenségi olló akár az európai országok átlaga fölött is lehet.

A statisztikai (ál)viták ellenére annyi biztosan igaz, hogy a jövedelmi egyenlőtlenségek 1990 óta jelentősen nőttek. A két szélső tized (a leggazdagabb és legszegényebb 1 millió ember) között a nyolcvanas évek végi ötszörösről 2003-ra több, mint nyolcszorosra nőtt a mért különbség. (8. táblázat) A relatív szegények, azaz az átlagos jövedelem fele alatt élők aránya a nyolcvanas évek végének 6–7 százalékáról 15–16 százalékra nőtt: fél millió helyett másfél millió a nagyon szegények aránya. Ezen belül néhány csoport különösen veszélyeztetett, a szegények aránya közöttük minden vizsgált évben jóval az átlag fölött volt. A 2003-as szegényarányok a romák körében (16 százalék helyett) 60 százalék, ha munkanélküli a háztartásfő 47 százalék, a három és több gyerekeseknél 40 százalék, az egyedülálló szülőknél 37 százalék (Gábos–Szivós 2004, 116–117. o.).

Az utolsó tíz évben a változás a KSH számításai szerint úgy ment végbe, hogy az alsó jövedelmi tizedbe tartozó szegények átlagjövedelmének növekedési üteme elmaradt az összlakosságé mögött. A jövedelmek átlagos növekedési üteme 1993 és 2003 között átlagosan 4,7-szeres volt, míg az alsó tizedbe tartozók esetében kevesebb, mint négyszeres.⁵ Ebben a csoportban minden vizsgált évben az átlagos jövedelem a KSH által számított, nem különösebben bőkezű létminimum fele volt. A létminimum alatt összesen mintegy hárommillió ember él.

5 Köszönöm Havasi Évának, hogy ezeket a számításokat rendelkezésemre bocsátotta.

8. táblázat A jövedelmi egyenlőtlenségek és a szegénység alakulása, 1982–2003

	1982	1987	1996	2000	2003
Felső tized/alsó tized (egy főre)	3,8	4,6	7,5	7,5	8,1
Gini együttható, %	21	24	29	29	32
Szegénységi arány Az ekvivalens átlagos jövedelem fele alatt	..	6–7%	18%	14%	16%

Forrás: 1982–1987: *Jövedelemeloszlás Magyarországon*, KSH, 1998, p. 11, 1996: Szivós-Tóth 1999, 31. o., 2003; 2004: Tóth 2004: 77. o., Gábos 2004: 98. o.

A jövedelmek alakulásának jövőbeni tendenciája bizonytalan. A Tárki a 2000-es év körül úgy látta, hogy az egyenlőtlenségek növekedése megállt. Az újabb adatok ezt a bizakodó állítást kérdőjelessé tették (Tóth 2004). Magam azt hiszem, hogy ha nem történnek ellenkező irányú komoly erőfeszítések, az egyenlőtlenség csökkenése nem várható, növekedése valószínű. A szegények esetében azért, mert a munkaerőpiacról régen kihullott és alulképzett tömeg foglalkoztatási és segélyezési kilátásai egyaránt rosszak, továbbá a munkaerőpiacon gyengék és rosszul fizettek helyzetén javítani képes munkajogoknak több esélyük van további gyengülésre, mint erősödéssre. A legjobb helyzetűek esetében viszont joggal feltehető, hogy jövedelmeik gyorsan fognak igazodni a globális piac magas régióihoz, és hogy további jövedelmeket generáló vagyoniuk halmozódása folytatódik.

Az egyenlőtlenségek növekedése mellett változik az eloszlás jellege. A jövedelmek eloszlását leíró görbék még az ország leginkább egyenlősítő időszakában sem voltak folyamatosak, szakadások nélküliek. Mindig felsejtett két árok „alul” és „felül”, a szegények és a felettük lévő többiek, meg a legjobb helyzetűek és az alattuk lévő többiek között. A rendszerváltás 15 évében az eloszlások természete változott, legalább két új sajátosságot mutatnak. A szakadások „lent” és „fent” szakadékká növekszenek, épp a nagyon gazdagok elszármnyalása, és a szegények szegényedése miatt. Lehet azon vitatkozni, hogy milyen fogalmakkal írjuk le a mostani helyzetet, növekvő és kezelhetetlenné váló egyenlőtlenségként, vagy egy, a társadalom integráltságát veszélyeztető „társadalom alatti” vagy „lét alatti osztály” megjelenéseként, ahogyan ezt Ladányi és Szelényi (2004) javasolják. Bármilyen szemléletes leíró fogalmat használjunk is azokra, akiket az erősebbek, ha úgy tetszik, az erősebbeket szolgáló mechanizmusok kiszorítanak az adott kor színvonalán még elfogadható, élhető léttől, magam ezt a jelenséget is az egyenlőtlenségek egyik, „minőségi-leg” új megnyilvánulásának tartom. Az új eloszlás másik, még alig kivehető sajátossága a középen lévők közötti szakadás (ha talán nem is szakadék) munkaerő-piaci helyzetük biztonsága-bizonytalansága szerint. A középrétegek egy részénél szinte állandó fenyegetéssé vált a lecsúszás, szegényedés réme.

Mindennek ellenére valamivel kevésbé vagyok pesszimista a jövedelmek, mint a vagyoni egyenlőtlensége dolgában. A jövedelmek esetében

ugyanis valamennyi eszköz még van az állam kezében: megfelelő adó- és transzferrendszerrel „fent” valami keveset korlátozhat, „lent” valamennyire kiegészíthet.

Vagyon

Az életesélyek új, perdöntő meghatározója a vagyon, a TŐKE. Ha nem jönnek közbe társadalmi kataklizmák, átörökíthető, további jövedelmet és vagyont generál, hosszú távú biztonságot nyújt. Nemcsak magas pozíciót biztosít a társadalmi hierarchián belül, hanem lehetővé teszi a mások feletti rendelkezést. Az igazán meghatározó tényező azonban az, hogy a vagyon mindig nyomást gyakorolhatott a politikára, a mai nagy vagyonok azonban eddig nem ismert mértékben teszik lehetővé a politikai hatalom befolyásolását.

Az arányok érzékeltetésére az USA adatait idézem föl. Az USA valószínűleg listavezető a vagyoneeloszlás egyenlőtlenségét tekintve (legalábbis az „első világ” országai között). Az Egyesült Államokban a leggazényebb 40 százaléka az összvagyon 2 ezreléke – és e vagyon értéke 15 év alatt közel felére csökkent. A csúcson lévő 1 százaléka az ország összvagyonának 40 százaléka, amely gazdagság 1983 és 1998 között közel másfélszeresére nőtt.⁶ A részletes adatokat csak azért közlöm, mert más ilyen információt nem találtam, viszont sorsdöntő, és a globalizációval föltehetően terjedő folyamatról van szó.

9. táblázat A nettó vagyon megoszlása és változása az USA-ban
1983 és 1998 között

Vagyon- osztályok	1983	1989	1992	1995	1998	háztartások nettó vagyonának változása 1983 és 1998 közt, %
Felső 1%	33,8	37,4	37,2	38,5	38,1	42
Következő 4%	22,3	21,6	22,8	21,8	21,3	21
Következő 5%	12,1	11,6	11,8	11,5	11,5	21
Következő 10%	13,1	13,0	12,0	12,1	12,5	24
Következő 20%	12,6	12,3	11,5	11,4	11,9	21
Középső 20%	5,2	4,8	4,4	4,5	4,5	10
Alsó 40%	0,9	-0,7	0,4	0,2	0,2	-76

Forrás: <http://www.inequality.org/factsfr.html>. Edward N. Wolff, „Recent Trends in Wealth Ownership, 1983–1998,” April 2000. Table 2. Available on the website of the Jerome Levy Economics Institute at www.levy.org/docs/wrkpap/papers/300.html

6 Forráshoz lásd 9. táblázat

Ennél kisebb léptékűek az egyenlőtlenlégek Angliában, de a tendencia eléggé hasonló (Hills 2004). 1920 és 1990 között előbb igen jelentősen csökkent, ill. stagnált a vagyoni egyenlőtlenlék, azóta újra növekvőben van. 1997-ben a felső 10 százalék kezében volt a vagyon (pénzzé tehető vagyon) 47 százaléka, 2001-ben pedig az 56 százaléka (Paxton 2004).⁷ Az európai országok trendjei inkább Angliához, mint az USA-hoz állnak közel.

A magyar vagyoneeloszlásról (talán érthetően) egyelőre nagyon keveset tudunk. Az új gazdaság jelentős része olyan homályos legitimitású, hogy semmiféle vagyonbevallással nem lehet a nyomára jutni. Tulajdonképpen már az is meglepő, hogy 2002-ben és 2004-ben komoly tényfeltáró munkával elkészült és nyilvánosan hozzáférhetővé vált a száz leggazdagabb magyar vagyonskimutatása (csak a törvényesen nyomon követhető és elismert vagyonokról van szó). Néhány évvel korábban annyira láthatatlanok voltak még ezek a vagyonok is, hogy Szelényi Iván (1995) úgy vélte, igazi tőkések helyett menedzserek alkotják majd az újkapitalizmus uralkodó osztályát. Persze a magyar gazdagok (még ha mindenki mindent bevallana is) nyomába sem jönnek az amerikai milliárdosoknak. Bill Gatesnek dollárban van annyi milliárdja, mint a leggazdagabb magyaroknak forintban (a nagyságrend 50 milliárd).

A száz leggazdagabb magyar (törvényes) összvagyonja két év alatt mintegy a másfélszeresére, 600-ról 900 milliárdra ugrott, azaz nyilván gyorsabban nőtt, mint az ország teljes vagyona (Száz leggazdagabb magyar 2002, 2004). A szegények vagyonváltozásáról még ennyit sem tudunk. Én valószínűnek tartom, hogy a legrosszabb helyzetű 15–20 százaléknál jelentős vagyonvesztés állt elő, részben az eladósodás következtében, részben mert lakásukat és ingóságukat nem tudták karban tartani, részben pedig azért, mert a magas rezszi miatt elkezdődött a viszonylag jobb lakások kényszerű lecserélése rosszabbra.

Amit figyelemre méltónak tartok, az a két év alatti vagyonnövekedés. A vagyon nem mérhető össze a folyó jövedelmekkel. Nincs túl sok értelme annak a mondatnak, hogy a 100 gazdag vagyona (stock típusú adat) az éves GDP közel 5 százaléka (flow típusú adat). Ám azt hiszem, az már értelmezhető, hogy 1 év alatt (átlagosan) a vagyonosok vagyona 150 milliárddal *nőtt* – hiszen a növekménynek a folyó jövedelemből kellett valahogy kikerülnie. Ez a növekmény a GDP közel egy százaléka. Másfélszer nagyobb összeg, mint mondjuk például az, amit az ország (a költségvetés) évente szán *3 millió ember segélyezésére*.

Ezek azonban csak a hivatalos adatok. 2005 áprilisában egy adószakértői civil testület, a Tax Justice Network, rövid tanulmányt tett közzé a világhálón. Adataik szerint a gazdagoknak adómentességet biztosító „off-shore” rendszer, az ilyen cégeknél elhelyezett egyéni vagyon 11,5 trillió dollár, Anglia évi össznemzeti termékének tízszerese. Az ebből származó évi jövedelem be nem fizetett adóját minimum évi 225 milliárd dollárra becsülik. Hogy ez országoként mennyi veszteséget jelent, azt

⁷ Ezekről a tényekről az angol adóhivatal weblapjáról bárki tudomást szerezhet: lásd www.inlandrevenue.gov.uk/stats/, stb. A magyar adóhivatal egyetlen hasonló társadalmilag értelmezhető adatot sem bocsát a „köz” rendelkezésére.

nem tudni. Nyilván minden országból lehetnek érintett gazdagok. Mellesleg a fenti összegben a multinacionális vállalatok pénze nem szerepel, csak egyéneké.

Nehéz megbecsülni, hogy miként fognak tovább formálódni a vagyoni egyenlőtlenségek a világban és nálunk. E pillanatban, csak Magyarországra koncentrálva, a globális trendek, a piaci összefüggések és az erőviszonyok alapján nagyon valószínű a gazdagok további gazdagodása, és az egyenlőtlenségek további növekedése. Ami talán meggátolható, az a szegények további vagyronvesztése, de ez nehezen oldható meg a vagyonnövekedés valamelyes korlátozása (azaz forrásátcsoportosítás) nélkül.

Egészség

A fizikai életésélyek tartalma az, hogy kinek mennyi életév adatik, és ezt milyen egészséggel, milyen korlátozásokkal éli meg. Egyik fontos mutatója a születéskor, vagy bármely életkorban még várható élettartam. Az ENSZ társadalmi fejlettséget kifejező indexének három összetevője van: a beiskolázási arányok, az életszínvonalat kifejezni hivatott egy főre jutó jövedelem, és a születéskor várható élettartam. Az élet önmagában érték – talán a legkevésbé vitatott minden emberi érték közül. Ugyanakkor sokféle kapcsolatban van az egyenlőtlenség problematikával.

Köztudott, hogy az életkörülmények és az egészségi állapot összefüggnek. A magasabb jövedelműek, magasabb iskolai végzettségűek, jobb lakásban élők egészség-tudatosabbak, egészségesebbek és tovább élnek, mint a szegényebbek. Ez – általában – országok között és országokon belül egyaránt igaz. Burundiban a férfiak születéskor várható élettartama 41 év; a Szub-Szaharai Afrika országaiban együtt 49 év; a magas jövedelmű országok együttesében 75 év, Svédországban 77 év. Az egyes országokon belül a szegényebb és gazdagabb régiók, települések, rétegek között 8-10 év különbség van.

Magyarország (és az egész régió) halálozási helyzete történelmileg nézve bonyolultabb. A háború utáni két évtized a rohamos javulás időszaka volt, a hatvanas évek közepétől a kilencvenes évek közepéig romlottak, majd stagnáltak az életkilátások, s azóta ismét javulni látszik a helyzet. Előbb közeledtünk a fejlett országokhoz, utóbb jelentősen eltávolodtunk Nyugat-Európától, s most mintha ismét csökkenne a távolság. 2004-ben a férfiak várható élettartama 69 év lett, 3 évvel több, mint 1998-ban.

Noha nincs elég összehasonlító adat, annyi bizonyos, hogy a jobb és rosszabb helyzetű kistérségek vagy budapesti kerületek között 8–10 évnyi különbségek vannak. Ehhez hasonló nagyságrendű a halál előtti egyenlőtlenség romák és nem-romák között. Az olló különösen nagy iskolai végzettség szerint. Kovács Katalin számításai szerint 2001-ben a 25 éves férfiak várhatóan még 52 évet élhetnek, ha van felsőfokú diplomájuk, de csak 37 évet, ha legfőljebb általános iskolát végeztek. A különbség 14,5 év, és még ennél is közel 2 évvel nagyobb a korlátozásmentesen eltölthető évek közötti különbség. A nők körében a trend hasonló, bár a különbségek kisebbek.

TANULMÁNYOK

10. táblázat 25 éven felüli férfiak és nők várható élettartama és korlátozástól mentes várható élettartama iskolai végzettség szerint, 2001

Nem	Iskolai végzettség	Várható élettartam, év	Korlátozás-mentes várható élettartam, év		Csoportok közötti különbség, év	
					Várható ét	Korl. mentes várható ét
Férfi	0-8 osztály (a)	37,1	23,0	b-a	12,8	9,5
	9-14 osztály (b)	49,9	32,5	c-b	1,7	6,4
	15+ osztály (c)	51,6	38,9	c-a	14,5	15,9
Nő	0-8 osztály (a)	50,3	25,7	b-a	2,9	9,1
	9-14 osztály (b)	53,2	34,8	c-b	2,2	4,2
	15+ osztály (c)	55,4	39,0	c-a	10,1	13,3

Forrás: Kovács 2003: 133.

Az olló nyílását jól jellemzi a csecsemőhalandóság alakulása, amelyről hosszabb távon vannak adatok. Bondár Éva számításai szerint 1970 és 2000 között az országos átlaghoz képest romlott a helyzet nem csak a csökkenő népességű 8 osztályt végzők körében, hanem a középső csoportnál is. Jelentős javulás csak a felsőfokú végzettségűeknél van. (Az első két csoportnál számíthat, hogy a legalsó csoportból nagy áramlás volt a középső felé. Ez azonban a közép- és felsőfok között is igaz, mégis volt javulás.)

11. táblázat A csecsemőhalálozás az anya iskolai végzettsége szerint az országos átlag százalékában

Év	Az anya által végzett osztályok száma			Országos átlag
	8 általános	9-12 osztály	13-X osztály	
1960	90,3	68,5	61,1	100
1969	99,7	80,7	67,2	100
1980	108,1	77,6	70,1	100
1990	119,2	71,8	62,3	100
2000	135,9	79,3	52,2	100

Bondár Éva, 2000, 6. táblázat.

Megjegyzés, Bondár Éva információja alapján:

A táblában nem szerepelnek a 8 osztálynál alacsonyabb végzettségű anyák mindig rendkívül magas adatai. Ezért lehet olyan sor, ahol az átlaghoz viszonyított minden arány 100 százalék alatt van. A tanulatlan anyák kihagyását az indokolja, hogy létszámuk rendkívüli mértékben csökkent, összetételük ennek megfelelően átalakult.

A halálozási ollók minden elérhető információ szerint az utolsó 10 évben nyílnak. Az országos helyzet tehát úgy javul ebben az esetben is, hogy egyes rétegek a korábbiaknál is jobban leszakadnak a többségtől.

Az ország utolsó fél évszázados halálozási trendjei olykor egybecsengenek ismert magyarázatokkal, máskor ellentmondanak azoknak. A statisztikák (kevés kivétellel) tükrözik a nem, az életkor, a korosztály (szü-

letési idő) megkerülhetetlen szerepét. A hatvanas évek közepéig a tapasztalatok igazolják azokat az elméleteket, amelyek szerint mortalitás és morbiditás összefüggnek a társadalmi változásokkal, a modernizációval, amely epidemiológia korszakváltást (azaz a halálozási és megbetegedési mintázatok teljes átalakulását) is hozott magával. A társadalmi feltételek hatása minden időpontban kimutatható volt – legfőképpen egyes politikailag rossz korszakokban nem volt hozzáférhető adat. Cseh-Szombathy László (1965) már a hatvanas évek közepén vizsgálta az öngyilkosságok társadalmi összefüggéseit. Demográfusok fokozatosan vonták be a szegénységgel összefüggő egyes tényezőket a halandósági vizsgálatokba. Széles körben váltak ismertté Józán Péter (1988, 1999) kutatásai a területi, regionális, budapesti kerületek közti különbségekről. Losonczi Ágnes (1989) foglalkozott a legmélyebben a társadalom védő és ártó szerepével. A halálozás és megbetegedés okai közé nem csak a szegénységet és ennek velejáróit vonta be, hanem a történelmet is. „Az emberek több korszak társadalmi terhét viselik: kiki magában hordja a társadalmi múltat” (25. o.). Utóbb Kopp Mária és munkatársai mélyítették el e kutatásokat a magatartástudomány módszereivel annak érdekében, hogy értelmezhetővé váljon a hatvanas évek végétől sok közép- és kelet-európai országban megfigyelhető romlás. Azt hangsúlyozzák, hogy az „átalakuló országokra az utóbbi évtizedekben jellemző morbiditási és mortalitási krízis hátterében a lelki, magatartási tényezők, a krónikus stressz és annak megélése alapvető” (Kopp 2003).

A fentiek világossá teszik, hogy a pszichológiai tényezők az életesélyek egyenlőtlenségére is hatnak. A kapitalizmus individualizmus-erősítő hatása evidencia. Ezzel összhangban a társadalmi ideológiák egyre erőszakosabban sugallják az önfelelősség kötelezettségét, és így azt is, hogy aki erre képtelen, az többnyire önhibájából az – nem elég előrelátó, nem elég kitartó, nem elég kockázatvállaló. Ezzel mind a siker, mind a kudarc az egyén sikerévé, illetve kudarcává válik, ami siker esetén könnyíti, sikertelenség esetén növeli a pszichológiai terheket – és ezzel a morbiditási-mortalitási ollót nyithatja.

Hasonló módon differenciált lehet a hatása annak, hogy megszűntek a diktatúrára jellemző elfojtások, szorongások. A jó helyzetűek életkilátásai valószínűleg nemcsak azért javultak, mert gazdagabbak, hanem mert szabadabbak lettek, kevesebb szorongással élnek. Ugyanakkor – ahogyan a szabadság–biztonság egyenlegre vonatkozó kutatások sejtetik – a szegények számára nagyon keveset jelentenek az új szabadságok: a biztonságvesztés nyomasztóbb, mint a szabadságnyerés felszabadító hatása.

A társadalomban elfoglalt alacsonyabb vagy magasabb hely önálló hatását (tudomásom szerint) Losonczi Ágnes vette észre először, évekkal megelőzve egy nagyhatású nemzetközi iskola (Evans et al. 1994) központi tételét. Tulajdonképpen a halandósági különbségekre vonatkozó minden jelentős kutatási irány (amelyeket Bondár Éva összefoglaló írásában felidéz) jelen volt a magyar tudományban – egyetlen kivétellel.

Ez a kivétel Wilkinson (1996, 1998, 2005) elmélete, amely egyre több elismerést – és vitát – vált ki. Wilkinson szerint a társadalmi egyenlőtlenségek nemcsak az egyének szintjén hatnak, hanem a társadalom egé-

szének szintjén is. Adatai (szinte) egyértelműen bizonyítják, hogy *minél kisebbek egy országban a jövedelmi egyenlőtlenségek, annál jobbak az átlagos életkilátások, és annál kisebbek az életesély-különbségek*. Az egyének szintjén átlátható az ok-okozati összefüggés a jövedelmek vagy életkörülmények *abszolút* színvonala (a rosszabb lakás stb.) és az életkilátások között. Hihető az a tézis, amit Evans nevéhez kötnek, de Wilkinson is szöszolója, hogy *az egyéni relatív pozíció, a magasabb vagy alacsonyabb egyéni státus is számít: egy egyenlőtlen társadalomban a hierarchiában lejjebb lévők helyzetét épp „alullétük” tudata is rontja*. Wilkinson azonban azt is állítja, hogy az összefüggés kisebb és nagyobb *közösségek szintjén is áll. A gazdag országok GDP-szintje és az élettartam között nincs összefüggés – egyenlőtlenségük foka és az életkilátások között van*. Ennél továbbmenve azt is állítja, hogy a szegény környékeken, gettóban élők rossz egészsége nemcsak a rossz körülmények miatt magas, és nem nagyon függ a körzeten belüli jövedelmi egyenlőtlenségektől. A rossz helyzetnek az is oka, hogy a környék a társadalom egészéhez képest szegény (Wilkinson 2000).

Magyarország utolsó 40 évének tapasztalata ellentmondani látszik Wilkinson eredményeinek. A halálozási mutatók akkor romlottak, mikor a jövedelmi egyenlőtlenségek csökkentek, és a helyzet a nyolcvanas évek második felétől lassan, majd a kilencvenes évek végén láthatóbban kezdett javulni, amikor (előbb lassan, majd gyorsan) nyílt a jövedelmi olló. A múltra nézve a magyarázat valóban a diktatúra működése okozta kivételes helyzet lehet (Kopp 2003). A jelenben pedig az utolsóként említett elemet emelném ki: a lepusztult kis közösségek, gettók életkilátásait az is rontja, hogy *egészeben szakadtak le a társadalomról*.

Az országos, átlagos helyzet egy ideig továbbjavulhat. Ám ha az alapvető körülményekben nem csökkennek az egyenlőtlenségek, akkor a javuló trend megtorpanhat. A jó helyzetűek várható élettartama ugyanis gyorsan el fogja érni a legmagasabb nyugati szintet, és azután csak lassan emelkedhet tovább. A rossz helyzetűek életkilátásai viszont ilyen feltételek mellett nemigen javulhatnak.

A sor folytatható

Az egyenlőtlenségek esetenként sajátos új formákban más területeken is megjelennek. Sok mindent nem tudok itt részletezni, de néhány mozzanat legalább említésre érdemes. Ilyen például a lakáshelyzet, vagy a tér felhasználásával kapcsolatos egyenlőtlenségek. A lakás- és települési helyzet egészeben javulóban van. Ám egyfelől (minden erőfeszítés ellenére) folytatódik az eladósodás és lakásvesztés⁸, egyes régiók, kistérségek, zsákfaluk leszakadása, a településeken belüli és települések közötti

⁸ A téli moratórium után tavasszal felívelt a kilakoltatási gyakorlat görbéje – a legostobább és legembertelenebb lakásmegoldás. A 2005. március 25-i Népszabadság arról tudósított, hogy Salgótarjánban 240 lakásbérlőnek mondott fel az önkormányzat a tartozások miatt. Információim szerint ezt központi beavatkozással sikerült meggátolni, ami azonban nem menti az önkormányzati döntést.

gettósodás⁹. Folytatódnak a kilakoltatások is, bár a már meglévő eszközök felhasználásával az önkormányzatok sokat tehetnének. Zömüknél azonban az emberi jogoknál és humánumnál erősebben érvényesül azok érdeke, akik „tisztá” (szegény-, cigány- és koldusmentes) belvárost vagy települést szeretnének maguk körül, és ebbe az irányba befolyásolják az amúgyis többnyire ilyen irányba hajló helyi döntéshozókat. A mind szegregáltabb lakásviszonyok az élet minden más területen hozzájárulnak a szegregálódáshoz: mások lesznek (gyakran már most mások) a szegények iskolái, boltjai, kocsmái, útjai, közlekedése, egészségügyi ellátása, és így tovább. A társadalmi szegregálás sajátos következménye és funkciója az, hogy eltünteteti szem elől, mintegy *láthatatlanná teszi* a szegényeket. Ezzel többek között altatja a társadalom és a döntéshozók lelkiismeretét.

A térhasználat sajátos mellékszála a közterületek, és általában a *társadalmi közös vagyont visszaszorítása*, magáncélok vagy magánhaszon érdekében való kisajátítása. A közterületek jelentősége többek között azért felmérhetetlen, mert közös társadalmi tőkét jelentenek, amely mindenki számára hozzáférhető, legyen szó patakokról és tavakról, erdőkről vagy városi parkokról, szabadidős lehetőségekről. Ezek felszámolása természetesen elsősorban azokat érinti, akik számára megfizethetetlen a piaci áron kínált ivóvíz, tó, park, erdei ösvény. A társadalombiztosítás közös vagyonának csökkenése (még akkor is, ha ez „csak” virtuális vagyon) mindazokat gyengíti, akik számára a társadalombiztosítás demokratikus, jogszerű és biztonságos hozzáférést jelentett (Castel 1998). A közös vagyon egyben a demokráciát is érinti. A közös tőkék magánosítása végeredményben azt jelenti, hogy „a társadalmi erőforrások fölötti demokratikus kontrollt magánszemélyeknek engedjük át” (Anton et al., 2000: 14). A magánvagyont-közvagyont közötti folyamatos arányeltolódás a magánvagyont javára növeli a hozzáférés különbségeit, és összhatásában a társadalmi egyenlőtlenségeket növeli.

A *társadalmi kapcsolatok* hosszú időn át úgy működtek, hogy a közösségi szolidaritás segítségével valamennyit kompenzáltak a társadalmi hátrányokból, legalábbis áthidaltak nehézségeket. Az egyenlőtlenségek növekedésével egyszerre két folyamat megy végbe: az egymástól távolodó csoportok között végtelenül megritkul az érintkezés. Ugyanakkor a kis közösségek megroppannak, a kapcsolatok kompenzáló-segítő ereje gyengül (Utasi 2004). A folyamat súlyosbítja az anyagi helyzetet, nehezíti a mindennapi életet, és visszacsatolódik a neurotizáló, betegítő folyamatokba.

Az elmondottak azt látszanak bizonyítani, hogy az egyenlőtlenségek növekedése világtendencia, amelynek elvben ellen lehet állni, de az ellenállásra nagyon kevés ország bizonyult képesnek. Magyarországon a szokásosnál is kisebbnek mutatkozott eddig ez az ellenállás.

⁹ Egy doktorandusz kutatása szerint az encsi kistérségben a nyolcvanas évek végén 1-2 roma többségű aprófalú volt. 2000 elején 17 falú vált súlyosan szegregálttá, köztük kétezer fős falvak is. (Virág Tünde: Települési hátrány és etnicitás, doktori dolgozat, 2005.)

3. És kinek kellene tennie?

Afölött kevés a vita, hogy az egyenlőtlenségek ilyen elszabadulása a kapitalizmus mint rendszer és mechanizmus következménye. Az eddigiek talán hihetővé teszik azt az állítást is, hogy a be nem avatkozás a jelent és jövőt veszélyeztető társadalmi bűn. De van-e hiteles ágens, amely (aki) beavatkozzon? Hogyan lehet hatékonyan beavatkozni? Kellenek-e ehhez többletforrások és kiktől? És egyáltalán, lehet-e változtatni a kapitalizmus természetén?

Ismét örökzöld kérdések, amelyeket itt nem tudok megválaszolni, csak utalok néhány elemükre. Két fontos potenciális piackorlátozó szereplőt ismerünk. Az egyik az állam, a másik a „civil társadalom”, ha azt a definíciót fogadjuk el, hogy „a civil társadalom valahol az állam és a piac között helyezkedik el: afféle erős senki földje, amely ellenőrzése alatt tartja az államot és a piacot egyaránt, vagyis egyiket sem engedi túl befolyásossá és dominánssá válni” (Giddens 2004, 7. o.).

A civileknek kellene tenniük? A civil társadalmat, mint az egyenlőtlenségek ellen ható hatékony szereplőt azért nem elemzem részletesen, mert e körül nincs igazi vita. Mindenki, aki ezzel a kérdéssel foglalkozik, elfogadja a civil társadalom fontosságát. Legföljebb nem mindenki értelmezi egyformán ennek piackorlátozó szerepét. Van, aki a gazdagok jótékonykodását látja kulcskérdésnek, van, aki a szegények önszerveződését. Hirschman (1970) még néhány civil eszközt is megfogalmaz a piac (vagy épp állam)-javítás érdekében, mint a kivonulás vagy a „hang”. De még ha azonos is az értelmezés, akkor is teljes az egyetértés: a civilség fontos. Kicsit keserűen szólva: talán azért lehet ebben egyetértés, mert sehol nem elég erős a civilitás ahhoz, hogy komolyan veszélyeztesse a status quót. Már csak azért sem, mert a társadalmi rétegzettség vagy egyenlőtlenségek a civil szerveződések is áthatják: az erősebb érdekeket képviselő szervezetek általában több forrással rendelkeznek, és nagyobb sikerrel képviselik az általuk vállalt érdekeket. Az erősebbek érdekei pedig ritkán esnek egybe az egyenlőtlenségeket csökkenteni akaró érdekekkel. A viták akkor kezdődnének el, ha a civil világ sokkal erősebb lenne – és sokkal több forrása lenne az itt vázolt probléma megoldására. Akkor azonban a viták és érvek nagyon hasonlítanának azokra, amelyek ma a másik szereplő, az állam körül forrongnak.

A civilitás szerepét, további erősödését magam kulcskérdésnek tartom, nemzeti és nemzetközi szintereken egyaránt: a polgárok túlnyomó többségének akarata, együttműködése nélkül semmilyen állami erőfeszítésből nem lesz semmi. Csak annyit állítok, hogy nem lehet arra számítani, hogy a civil világ magára vállalja a probléma megoldását. Visszajutottunk tehát az államhoz.

Az állam dolga lenne? Ami az állam piackorlátozó szerepét illeti, a *gyakorlatok* (csak a kapitalista világon belül) az országok között nagyon eltérőek, és időben rengeteget változtak az utolsó 200 évben is, meg az

utolsó évtizedekben-években is. (Az államszocialista kísérlettel, amely a piac megszüntetésével próbálta a kérdést teljesen sikertelenül megválaszolni, itt nem foglalkozom.)

Az *elméleti* válaszok viszont ugyanezen idő, mondjuk az Adam Smith óta folyó viták során nem sokat változtak, és egyetlen jottányival nem kerültek közelebb egymáshoz. (Az más kérdés, hogy célszerű-e Adam Smithre hivatkozni. Egy új kutatás szerint például Adam Smith soha nem használta a „laissez faire” kifejezést, és ennek angol megfelelőit sem, sőt, sokféle állami feladatot látott fontosnak. Kennedy 2005). Az érvek spektruma bizonyára szélesedett. Az egyik oldalon megjelent az állam anarchizmuson is túlmutató fundamentalista elutasítása (Rothbard 1982). A másik szélén megjelent a kompromisszum-készség. E kompromisszum terméke például az angol „harmadik út” elmélete, amely elismeri, hogy mindkét intézményre szükség van, és ezek optimális vegyületét keresi (Giddens 1999). Minthogy az összetevőket sokféle arányban lehet vegyíteni, a „harmadik út” értelmezése sem egyértelmű. A legtöbb harmadik utas felfogásban vissza kell szorulnia az állam szerepének, illetve az állam logikájának a piacéhoz kell igazodnia. (Egyetlen példával: nemcsak arra van szükség, hogy legyen magán nyugdíjpillér, hanem arra is, hogy a maradék közös pilléren belül is radikálisan gyengüljenek, vagy szűnjenek meg a szolidarisztikus elemek.) A már említett Wim Kok jelentés iskolapélda az európai harmadik út keresésén belül az állam leértékelésére. Elismeri ugyan, hogy nagyon fontos az állam szerepe a környezet védelmében és a társadalmi kirekesztés enyhítésében, de ehhez *először* versenyképes, azaz a piacot mind kevésbé korlátozó gazdaságot tart szükségesnek. Vagyis úgy látom, hogy a harmadik útra hivatkozás nem ad világos választ az állam kérdésére. Vissza kell tehát térnünk az alapvitákhoz.

Érvek az állam ellen

Van néhány markáns tartós állam-ellenes érv: az állam szabadságkorlátozó; az állami beavatkozás szétzilálja a piacot és megsemmisíti a piaci önszabályozás előnyeit; az újraelosztás zöme káros és pazarló. Az újraelosztás bírálata a korábbinál sokrétűbbé vált, többek között azért is, mert abszolút és relatív szerepe megsokszorozódott, és számos általánosíthatónak vélt tapasztalat keletkezett. Az érvrendszernek vannak morális, gazdasági és társadalmi-politikai elemei. Az újraelosztás kritikája egyben (a piaci kudarcok elméletére replikázó) állami kudarcok elméletének az alapja, illetve tartalma.

Az egész újraelosztás legfőbb kritikája az, hogy korlátozza a polgárok választási szabadságát (például a kötelező iskolai körzetek révén). A másik általánosító bírálat azt az állami kudarcot említi, hogy a redisztribúcióban a bürokrácia önérdeke érvényesül, s ez az önérdek – a bürokrácia öngazolása, védelme, sőt növelése – a redisztribúciót folytonosan bővítő bűnös spirált állít elő. Az általános bírálat mellett vannak külön érvek az elvonás, és külön az osztogatás ellen. Az *elvonás* morálisan elítélendő: szélsőséges nézetek szerint azért, mert „rablás”, többnyire azért, mert

igazságtalan, kivált ha progresszív; és mindenképp szabadságcsökkentő. Gazdaságilag irracionális és alul-, illetve túlfogyasztáshoz vezet, hiszen az állam nem ismerheti minden egyén preferenciáit; továbbá a központi elvonás a gazdasági növekedés ellenőszítője. Politikailag veszélyes, mert túlhatalmat ad az államnak, veszélyezteti a privátszférát. Az *elosztás* morálisan nézve paternalista gyámkodás, amely tönkreteszi az erkölcsöket, gyengíti (mert fölöslegessé teszi) a családot, aláássa a munkára és a takarékosagra (öngondoskodásra) ösztönzést, függőségi viszonyt teremt az adományozó állammal szemben, és igazságtalan is, mert a középosztály szerzi meg a források aránytalan részét. Gazdaságilag pazarló, részben mert az elvont forrásokat az egyének gazdaságilag racionálisabban tudták volna fölhasználni, részben mert azoknak is ad, akik erre nincsenek rászorulva. Politikailag „választás révén gyakorolt kényszerről” van szó, amikor is a szegények megszavazzák a gazdagokat sújtó redisztribúciót. Azt is politikai (állami) kudarcként tartják számon az ellenzők, hogy az erősebb érdekcsoportok befolyásolják saját érdekükben az elosztást.

Ezek mellett a régen formálódó érvek mellett újabban szaporodnak az *állam lejáratására, hitelének rontására* irányuló politikai és tudományos törekvések. Ezek sűrűménye az a sajátos állítás, hogy „az állam a legrosszabb gazda”. Az állítást a történelem és a logika egyaránt cáfolják: van, amikor az állam rossz gazda, és van, amikor nem. Allama válogatja. Mindez persze függ a társadalom morális állapotától is, meg attól a konkrét alrendszerétől is, amelyen belül az állam gazdaszerepet tölt be. A hitelrontás sokkal hitelesebb módját jelentik azok az elméletek, amelyek *szükségyszerűnek, az intézmény logikájából következőnek* tartják az állami korrupciót, illetve az állami zsarolást. Ezeket az elméleteket elsősorban az újonnan kapitalistává váló kelet-európai és harmadik világbeli társadalmakra dolgozták ki. Az elmélet érvényét azonban maguk a szerzők kiterjesztik, legalábbis a korrupció esetében. „A korrupció elsősorban a politikai rendszer adott működéséből következik, és nem az erkölcsi rendszer hibája, nem is az egyén rogyant erkölcsi tartásával függ össze. Nem arról van tehát szó, hogy korrupciós *esetek* adódnak a közszférában, hanem arról, hogy a politikai rendszer működtetéséhez korrump kapcsolatokra van szükség. A piacgazdaság kialakulása során a kenőpénzzel olajozott jogsértések hálózata a társadalmi érintkezés alig megkerülhető rendszerévé válik. A politika pusztán alkalom arra, hogy a politika szereplői törvénysértő ügyleteket bonyolíthassanak a velük kapcsolatba lépő gazdasági szereplőkkel. Ezeknek az ügyleteknek az összetevője a vesztegetés” – írja Sajó András a most kapitalizálódó társadalmakról (2001). Az állítás kiterjesztődik a régi tőkés társadalmakra is. „A demokráciában a törvényhozás meghatározhatja a korrupció jogszerű és jogellenes formáit”, amire példa az amerikai választási lobbizás (uo.). Sajó, illetve az általa idézett közgazdasági szakirodalom szerint „a korrupciót kiküszöbölhetik a fejlett piaci viszonyok, ha az állam gazdasági, különösen gazdasági erőforrás-elosztó szerepe minimális. Csakhogy a legtöbb társadalom nem felel meg a piaci társadalom eszményének. Amint Hutchcroft (1997) kimutatta, egy egészen kis létszámú állami bürokrácia is képes nagy volumenű korrupciót intézményesíteni” (uo.). Amennyiben a kor-

rupció intézményesül, akkor „a rendszer átalakul: a vesztegetés államilag kizsarolhatóvá válik. A szabályokat úgy hozzák és úgy érvényesítik, hogy ezzel az állami szolgáltatások igénybevevői folyamatosan zsarolhatóvá válnak.” A köztisztviselői zsarolás eszközei pl. az adóellenőrzés, az önkényes engedélyezés vagy visszavonás, a közbeszerzés visszavonása stb. (uo.).

Akire hat a régi és új érvek halmaza, az csak azt a következtetést vonhatja le, hogy az állam képtelen és alkalmatlan arra, hogy a piac egyenlőtlenség-generáló szerepét korrigálja, korlátozza. *Ha a civil társadalom gyenge, az állam pedig alkalmatlan a piac bármilyen korlátozására, akkor nem tehetünk mást, mint hogy szabad folyást adjunk a már kibontakozó erőeknek, és elfogadjuk a kimenetet.*

Süket csönd a közfelelősség mellett szóló érvekre

A tanulmány első része olyan tényeket és megfontolásokat közölt, amelyek külön érvek nélkül is a beavatkozás, más hiányában az állami beavatkozás mellett szólnak. Az állam szerepe elleni argumentumok ellenérvei így sem fölöslegesek. Az évek folyamán minden államellenes érv ellenérvét is kidolgozták, gyakran a közgazdaságtudományon belül. (Ezek egy részére utaltam.) Nagyon sok esetben óriási erőfeszítések indultak el, hogy megoldást találjanak jogos kritikákra, és igen sok tapasztalat gyűlt össze arról, hogy mely bírálatok alaptalanok. Csupán ezekből idézek föl egy-két példát. A rászorultsági elv erősítésével szemben áll a kirekesztő segély-kultúra és a segélybürokrácia tapasztalata (Szalai 2004). A piacositott iskola szegregáló hatása már mérhető (Kertesi 2005). Az Egyesült Államokban 2003-ban 45 millióra nőtt azok száma, akiknek semmilyen egészségügyi biztosításuk sincs.¹⁰ A tapasztalatokkal szemben egyelőre nincsenek korrekt viszontválaszok.

Ugyancsak elmarad számos viszontválasz a piac bírálatára. Tulajdonképpen sosem született meggyőző ellenérv-rendszer a piaci kudarcok elméletére. Az ilyen funkciót szolgáló „állami kudarcok” elmélete nem válasz, csak eltereli a figyelmet a fő problémáról, vagyis arról, hogy a piac működésének optimális feltételei a tapasztalatok szerint *sosem* valósulnak meg. Amikor közgazdák közelebbről vizsgálják a piaci kudarcokat, általában eljutnak valamilyen beavatkozás szükségességéhez. Akerlof, Spence és Stiglitz Nobel díjat kaptak az aszimmetrikus információkkal működő piacok elemzéséért. A. Przeworski ismételten felhívta a figyelmet arra, hogy már rég nem a piac korrigálható kisiklásai jelentenek gondot, hanem a piaci elosztás, azaz a végeredmény kudarca. Amikor hiányoznak piacok, az információk bennfentesek és aszimmetrikusak, az árak gyakran félrevezetőek, a nem-legitim járadékok tömegesek, a piac gyakorta nem tisztul, azaz amikor minden ismert piaci kudarc kezelhetetlenül virul, akkor „a piaccal kapcsolatos neoklasszikus önelégültség tarthatatlan: a piacok elosztása egyszerűen nem hatékony” (Przeworski 1997: 414).

¹⁰ US Census Bureau adata, http://www.inequality.org/newswatch_frames.html

Ami intellektuálisan leginkább zavaró a piaci fundamentalizmusban, az a történelem, az utolsó 200 év gazdasági-társadalmi változásainak mellőzése, vagy félreértelmezése. A korai állami funkciókra, amelyeket Hobbes nyomán az élet és a tulajdon védelmeként határoztak meg (és határoznak meg sokan ma is), számtalan feladat csatlakozott.

A nagy változások a 19. század utolsó harmadában indultak el. Csak röviden emlékeztetek néhányra. Igaz, unalomig ismert folyamatok ezek, de ritkán hozzák őket összefüggésbe az állam szerepével.

A világ „sűrűbb” lett. A Föld lakossága Amerika felfedezésekor fél millió lehetett, ma több, mint tízszer annyi. Anglia lakosságának háromnegyede 100 000 főnél nagyobb városokban él. Kolumbusz 10 hét alatt ért Amerika partjára, és még a gőzhajók korában is hetekig tartott, amíg egy hír, áru- vagy pénzküldemény Párizsból Washingtonba eljutott. Ma az utazás néhány óra, a hírek, pénzek mozgatása szinte időmentes. Az emberek és intézmények közötti kapcsolatok száma és az információk mennyisége folyamatosan, exponenciálisan nő. Az országok között mozgó valuta (ahol az üzletek jelentős része csak árfolyam-spekulációs célú) napi mennyisége 1,8 trillió dollár.¹¹ Mindezzel az „emberi egymásrautaltság” láncolatai hosszabbodnak és bonyolódnak (Swaan 1988). A végtelenül bonyolult kapcsolati hálók összekuszálódhatnak, s emellett szándékosan is megzavarhatják ezeket (pl. a fantáziadús, gyakran bűnöző célú hackerek). Tovább bonyolítja a dolgot az egyre inkább összetartozó világ soknyelvűsége, és ezen belül a „másnyelvűek” (bármilyen közegről legyen is szó) erősödő jogai az információhoz, védelemhez stb. Bizonyára vannak, de nem közismertek azok a költségek, amelyek egy többnyelvű, a kisebbségek jogait elismerő államban, vagy épp egy államközi társulásban (mint az EU) felmerülnek a kommunikáció biztosítása érdekében.

A világ bizonytalanabb lett. Az egyének és társadalmak egészségét vagy épp létét egyre több kockázat és bizonytalanság fenyegeti. A „kockázati társadalom” fogalma Ulrich Beckettől származik (1986), ám az általa kiemelt környezeti kockázatok mellett azóta sok más bizonytalanság is tudatosodott. Bizonytalanságot, kockázatot, intézményes választ igénylő kihívást jelent egy sor, a fentiekkel részben összefüggő folyamat, mint például a világ népességének és fogyasztásának növekedése; a migráció valószínű növekedése; az idősödés; a családszerkezet átalakulása; a munkahelyek, illetve a kereső népesség potenciálisan radikális csökkenése, és ezzel a leghatékonyabb társadalmi kockázatkezelő rendszer, a keresők és hozzátartozóik sokféle biztonságát szavatoló társadalombiztosítás talajvesztése; a terrorizmus; az új járványok (amelyek épp az érintkezések sokszorozódásával válnak globálisan pusztítóvá). A kiszámíthatatlanságot növelik olyan tényezők, mint az államok gyengülése (például az ugyancsak kiszámíthatatlan adóelkerülés új lehetőségei révén is). És mindeme veszélyeket és kockázatokat áthatja az egyenlőtlenségek növekedése, melynek következtében a legtöbb kockázat első renden a szegényebbeket sújtja, illetve ők azok, akik nem képesek saját védelmeket kiépíteni.

Mind a nagyobb sűrűség, mind a növekvő kockázatok felismerése

11 <http://www.ceedweb.org/iirp/factsheet.htm>

megkövetelt egy sor beavatkozást. Ezek egy része az állam szintjére tolódott fel – más intézmény híján. Részben szimultán módon, részben egymást követően nagyjából a következő funkciók alakultak ki:

- A terület-szerző és terület-védő *katonai* funkciók (Tilly 1990).
- A belső biztonságot védő *törvényhozói-jogi és rendőri* funkció, az erőszak eszközeinek monopolizálásával (Weber 1967, Mann 1993).
- Közigazgatási, gazdasági *szabályozási* funkciók (Mann 1993).
- A zavaró szegénységet kordában tartó (rendőri) funkció mellett a *szegénységet enyhítő* funkció (Swaan 1988).
- A 19. század közepétől ezekhez járult az együttélés bizonyos feltételeinek megteremtése, és az együttélés normáinak „lecsurgatása” új, mindenkit fokozatosan átfogó társadalmi ágensek révén. Ide tartozik az út, híd, vasút, víz-és csatornahálózat (azaz infrastruktúra) építés és szabályozás, a közoktatás, közegészségügy kiépítése, a társadalombiztosítás létrehozása stb. Ezt nevezem *civilizatórikus, vagy a társadalmi együttélést elősegítő funkciónak* (Braudel 1987, Elias 1987, Ferge 1999).
- A második világháború után kiszélesedett és „nevet kapott” a *jóléti* funkció. A nemzetállamok szintjén követelménnyé vált az elemi biztonság mellett a feltételek „emberhez méltó” színvonalának biztosítása, a mindenkit átfogó, kollektív, kötelező és nemzeti intézmények felépítése, szociális- és munkajogokkal körülvéve (Swaan 1988, Castel 1998).
- Az utolsó másfél évtizedben a globalizáció ártalmainak és veszélyeinek tudatosodásával megfogalmazódott az erős nemzetközi intézmények, végső fokon egy világállam igénye (Soros 1998, Stiglitz 2003). Ezt azonban valakiknek, nem utolsó sorban az egyes létező (nemzet)államoknak kell finanszírozniuk és működtetniük. Ez a még most formálódó feladat a *nemzetközi együttélést lehetővé tevő* funkció.

Ez a történelmi rétegzettség, a változó helyzetekre adott válaszok rendszere kimarad az állam fölöslegességét elemző érvekből. *Holott a fejlemények, amelyek a közösségi funkciót indokolták, nem fordultak vissza.* Amennyiben az állam-ellenes érvelés utal történelmi eseményekre, akkor azok többnyire nem mint kihívások, hanem mint a problémái részei jelennek meg, vagy épp mint az állami cselekvés következményei bélyegződnek meg. Gyakori érv például, hogy a társadalombiztosítás tette tönkre az öngondoskodást, a szociális szolgálatok a családot stb. (Gilbert 2002).

Talán a legaktuálisabb vita a két „tábor” között az, hogy vajon szükség van-e még a 19–20. század folyamán kialakult állami funkciókra, vagy ezek a gazdasági növekedéssel fölöslegessé váltak? Vagy másként: halálra ítélt-e, vagy épp meghalt-e már az európai típusú jóléti állam? Szükség van-e még a civilizációs funkcióra? Ennek a vitának is könyvtárhíryi az irodalma, és ezúttal is mindenki levonhatja a neki tetsző következtetést. Magam úgy látom, hogy mind a nemzeti, mind a nemzetközi „civilizáló” funkcióra egyre nagyobb szükség van, hiszen az együttélés valóban egyre nehezebbé válik a sűrűsödő és globalizálódó világban. Ami pedig a jóléti rendszereket illeti, ezek az adott társadalmak túlnyomó többségének akaratából és erőfeszítésével, az akkori politikai osztályok jelentős támogatásával jöttek létre. Az ellenük való támadás, a le-

TANULMÁNYOK

bontásukra irányuló igyekezet mögött azonban csupán egy erős és önös kisebbség áll, amely kisebbségnek sikerült az új politikai osztályt megnyernie (olykor megvennie).

A polgárok véleménye

A többség továbbra is támogatja a közös jóléti rendszereket. Az egyenlőtlenségek növekedésének természetből elrendeltként való fásult elfogadását mind többen elutasítják. A polgárok jelentős része egyre elfogadhatatlanabbnak látja a vázolt trendeket. Ez nem magyar sajátosság, hanem világtendencia.¹² 2003-ban a lakosság kétharmada teljesen, további 26 százaléka nagy mértékben egyetértett azzal az állítással, hogy túlságosan nagyok a jövedelmi egyenlőtlenségek. (12. táblázat)

12. táblázat A jövedelmi különbségek túl nagyok-e? 1987–2003
Százalékos megoszlás

	1987	1992	1999	2003
Egyáltalán nem ért egyet	2	1	0	1
Inkább nem ért egyet	9	7	3	2
Is-is	12	8	4	6
Inkább egyetért	36	39	26	26
Teljesen egyetért	41	45	67	66
Összesen	100	100	100	100
N =	2498	1213	1199	3956

13. táblázat Az állam feladata-e a jövedelmi egyenlőtlenségek csökkentése? %

	Az állam feladata a jövedelmi egyenlőtlenségek csökkentése			
	1987	1992	1999	2003
Egyáltalán nem ért egyet	2	2	2	1,6
Inkább nem ért egyet	7	9	5	3,8
Is-is	12	13	12	14,3
Inkább egyetért	47	43	33	28,7
Teljesen egyetért	32	33	48	51,6
Összesen	100	100	100	100
Átlag	4,01	3,96	4,18	4,25
Érvényes esetszám	2370	1155	1141	3901

Forrás: Tárki Monitor 2003. Korábbi adatok: ISSP „Inequality” modulok. Közölte Róbert Péter: Vélemények és attitűdök a társadalmi egyenlőtlenségekről. Időbeli változások, 1987–1999.

Elérhető: <http://www.tarki.hu/adatbank-h/kutjel/pdf/a134.pdf>

¹² Lásd pl. Angliáról: National Centre 2004, általában: World Values Survey.

Am a lakosság nemcsak elutasítja az egyenlőtlenségeket. A többség erősödő véleménye, hogy az államnak feladata és felelőssége van ezek korlátozásában (13. táblázat). Lehet erre legyinteni, hogy a nép elkényeztetett vagy populista – csak épp ezek a legyintések a többség tapasztalatait kérdőjelezzik meg, és ezzel az egész demokrácia-gondolatot utasítják el. Egyébként is mérhetetlenül önteltnek tűnik a sokszoros biztonság magasából lenézni azokra, akik elszenvedik a változások, nem utolsósorban az egyenlőtlenségek növekedéseinek terheit.

4. Következtetések

Következtetések az egyenlőtlenségek növekedésének természetéről

Az egyenlőtlenségek szinte minden téren nőnek, egymással közvetlenebb vagy közvetettebb összefüggésben. Az ország, illetve egymást követő politikai vezető csoportjai nem néztek és nem néznek szembe sem ennek okaival, sem következményeivel. Az egyenlőtlenségek növekedését a globalizálódó piacgazdaságra áttérés természetes következményének tekintették és tekintik, amelybe nem lehet és nem is szabad hatékonyan, mélyen beavatkozni. Az uralkodó felfogás értelmében az ilyen beavatkozás ellentétes lenne a piacgazdaság mindenek felett való érdekeivel, amely piacgazdaság majd idővel minden kérdést megold. Az egyenlőtlenségekre vonatkozó mai „láttelel” ennek a beállítódásnak a következményeivel igyekszik számot vetni.

– *Magyarország (a hasonló fejlettségű országok között) kirívóan rosszul készült fel a piacgazdaságra való áttérés következményeire.* Sok esetben mód lett volna a megelőzésre¹³ (Sinfield 2004), amely azonban sosem vált még politikai kérdéssé sem (sem az ártámogatások visszavonásánál, sem a tömeges csődeltjárásoknál vagy tömeges elbocsátásoknál). A felelősség sokunké, de elsősorban a politikai és gazdasági vezető csoportoké.

– *Az ország nem jól vizsgázott az egyenlőtlenségek kezelése ügyében.* Amikor mégis sor került a káros egyenlőtlenségek felismerésére, és kezelésük igényére, akkor ez felületesen, nem kellő meggyőződéssel történt. Ez azokon a területeken is igaz, mint az iskolarendszer, vagy a romák helyzete, amelyekben az egyenlőtlenségrendszer léte, mechanizmusai, sőt várható katasztrofális következményei is évtizedek óta ismertek, és ahol voltak is jó szándékú és jó irányú beavatkozási kísérletek. A kísérletek annyira félszívűek voltak, hogy eredményük igen csekély, sőt, a rossz helyzetek sok esetben tovább romlottak. *A beavatkozások rossz határfoka nem törvényszerű.* Az iskolai egyenlőtlenségek problémájával számtalan ország szembenézett a Távol-Kelettől Észak-Európáig. Többségük – az OECD jelentésekből kiolvashatóan – nálunk jobban vizsgázott. Ez a tapasztalat általánosabban is érvényes.

– A piac (esetleg hosszabb távon ható) jótékony hatására vonatkozó

¹³ A közüzemi ártámogatások visszavonásakor, 1990-et követően, sokan szót emeltek a lakossági eladósodást kivédő kompenzálások érdekében. Ezt az igényt mind a Világbank, mind a kormányzat elvi alapon elutasította.

várákozás téves. Valamennyi vizsgált egyenlőtlenségénél egy közös sajátosság figyelhető meg: az átlagos helyzet javul, minden növekvőben van, de a növekedés hozadéka nem „csurog le” a társadalom aljáig, nem áramlik szét a társadalom egészében. Minden szokásos metafora rossz: az ár nem emeli az egész hajót, a hajó egy vagy több része leszakadt. Nincs lift-hatás: sokan kimaradtak a liftből, sokan meg a kivételezetteknek fenntartott, csak a felső emeletekre szállító gyorsjáratba jutottak be.¹⁴ Ha az átlagos helyzet javul is, ez csak a társadalom egy – kisebb vagy nagyobb – részének jó.

– Az egyenlőtlenségek ollója számos területen úgy nyílik, hogy a társadalom felsőbb régióiban javul, lejjebb romlik a helyzet. Egyre távolodnak egymástól azok, akik haszonélvezői lehetnek a növekedésnek, és azok, akik nem-csak kimaradnak a közös haladásból, de relatív helyzetük biztosan, és abszolút helyzetük is többnyire romlik. Jelenségenként változik, hogy hol válik el a „fent” és a „lent”. Két nagy szakadék látszik: a felső néhány százezer és a többiek között, és a „lent” lévő 2,5–3 millió ember és a többiek között. Valahol középen van egy valószínűleg kevésbé markáns és egyértelmű törésvonal, amelynek az elhelyezkedése jelenségenként változik. Van, ahol a „víz-át-nem-eresztő” réteg az alsó 20 vagy 30 százalék felett húzódik, és van ahol ennél feljebb. Az elsőre példa a várható élettartam, a másodikra a munkaerő-piaci helyzet alakulása.

– A következmények közül csak a szegénység és kirekesztés kérdése került újabban kellő súllyal a politika napirendjére, főként az Európai Unió sürgetésére. A források és az elkötelezettség itt sem elégségesek. A fő probléma azonban az, amire az egyenlőtlenségek közelebbi vizsgálata hívja fel a figyelmet, hogy nem elég a szegénységgel foglalkozni. A társadalmi egyenlőtlenségek növekedése önmagában is ható, társadalom-romboló tényező. Rontja a fizikai életesélyeket, bomlasztja a társadalmi kapcsolatot, elősegíti a területi és intézményi szegregációt, gyengíti a politikai demokrácia alapjait.

– Az egyenlőtlenségek hatása már most is káros vagy épp katasztrofális. Az egyes részterületek kicsit közelebbi elemzése alapján állítható, hogy a mai elrendeződések az egyenlőtlenségek további kiéleződéséhez készítik elő a talajt.

Gyakorlatias következtetések

Azzal kezdtem ezt az írást, hogy az egyenlőtlenségek növekedését látom a társadalmi fejlődés legégetőbb problémájának. Igyekeztem bebizonyítani, hogy az egyenlőtlenségek és következményeik kezelése szükséges, és hogy ehhez elengedhetetlenek közös (állami) források. Sok területen már késésben vagyunk. Közös felelősség, ezen belül a politikai és gazdasági vezető réteg elsődleges felelőssége, hogy az utolsó utáni órában elkezdődjön valamilyen *hatékony társadalmi cselekvés*. Források azonban – ma így tűnik – nincsenek, illetve ilyen célra nem használhatók fel az

¹⁴ A metafora nem légből kapott: New Yorkban például a Rockefeller palota liftje működik így.

egyensúlyok veszélyeztetése nélkül. Ezért számos politikai erő az állami újraelosztás csökkentését szorgalmazza. Ennek a törekvésnek az újragondolására szeretne ez az írás ösztönözni.

– Azt mindvégig igyekeztem hangsúlyozni, hogy az „állam” egyedül, a polgárok közössége nélkül semmire nem képes. Az integrációnak a kis közösségekben kell elkezdődnie. Ma azonban a kis közösségek többsége – a helyi önkormányzatok vezetésével – inkább arra törekszik, hogy az erős helyi érdeket érvényesítse. Ezek pedig a jobb helyzetűek érdekei, amelyeket gyakorta felerősítenek a szegénységgel és romákkal szembeni előítéletek. A 2005-ben megjelenő koldus-rendeletek, a helyi szegregáció tűrése és erősítése feltűntethetők a helyi közösség érdekeként, de a közmorál és közfelelősség gyengeségét jelzik. Valószínűleg a (központi) államnak kellene szerepet vállalnia a (helyi) kisközösségek meggyőződésében arról, hogy nem a problémákat, azaz a szegényeket kell eltüntetni, hanem a szegénységüket kell csökkenteni. A paradoxon az, hogy alkalmas-e a (központi) állam erre a szerepre, ha saját felelősségi körében nem tesz meg mindent az egyenlőtlenségek újratermelődése és erősödése ellen?

– Az is kérdéses – ha ugyan ez egyáltalán indokolt –, hogy *most* van-e itt az ideje az állam kurtításának. Igaz, Magyarország már túl van a törvényhozás és intézményépítés első nagy hullámain. Ám az továbbra is igaz, hogy egy erős, republikánus államra múlhatatlanul szükség van, amikor az önmegtartóztató magatartások a mélyponton vannak (Kende 1997). Ilyen állam nélkül nem vihető tovább az intézmények működésének olyan átalakítása sem, amely e működést civilizálná, humanizálná, és nemcsak formailag, hanem tartalmilag is „Európához igazítaná”.

– És végül, nem lehet nem számolni annak következményével, hogy az Európai Unió tagjai lettünk. Ennek előbb-utóbb minden téren közeledést kell jelentenie. Egyelőre nem minden területen érvényesül ilyen tendencia. Szociális célra a régi tagországok a GDP 27 százalékát fordítják. Mi alig 20 százalékot. Minthogy a magyar GDP alacsonyabb, ez még vásárlóerő paritáson számolva is azt jelenti, hogy a magyar ellátási szintek 3-5-ször alacsonyabbak. Azaz jóléti szakadék van köztük és köztünk. Egy sor tervezett program (például a közös valutához csatlakozást előkészítő konvergencia-program, vagy a verseny erősítését mindenek elé helyező fejlesztési programok) ezt a szakadékot fogja növelni. Maga az EU e kérdésben kétlelkű. A költségvetés megszorítását követelő kritériumok mellett arra is ösztönzi-készíti a tagországokat, tegyenek lépéseket egy összetartozóbb – szükségképpen kevesebb egyenlőtlenséggel és szegénységgel küzdő – társadalom érdekében. A Luxemburgi elnökség kérésére készített jelentés ezzel kapcsolatban megállapítja, hogy szoros negatív kapcsolat van a szociális közkiadások és a szegénység mértéke között. A szerzők konklúziója az, hogy „Ha lehetséges közepes vagy alacsony szegénységi arányokat elérni jelentős szociális közkiadások nélkül, ezt még be kell bizonyítani”. Ilyen tapasztalat eddig nincs (Atkinson et al. 2005). A sokféle ellentmondás arra utal, hogy eddig sem Magyarország, sem az EU nem gondolták át a jóléti szakadék növekedésének következményeit.

CETERUM CENSEO: nem a magyar társadalom felbomlásával fenyegetek. Csak azzal, hogy ha továbbra sem veszi komolyan a politika, és vesszük komolyan mindannyian az egyenlőtlenségek tarthatatlanságát, akkor a társadalom többségének rossz lesz ebbe a társadalomba beleszületni, élni, megégedni. A magyar társadalom élhetősége a tét.

Hivatkozások

- Aalberg, Toril (1998) 'Founding the Welfare State: Comparative Public Opinion on Taxes and Redistribution of Income'. LIS Working Paper no. 180, April 1998.
- Aghion, P., E. Caroli and C. Garcia-Penalosa. „Inequality and Economic Growth: The Perspective of the New Growth Theories,” in *Journal of Economic Literature*, Vol. XXXVII, December 1999, pp. 1615–1660. <http://ideas.repec.org/a/aea/jeclit/v37y1999i4p1615-1660.html>
- Andor Mihály (2005) Lépésenkényszer (avagy az extenzív fejlődés lehetőségeinek ki-merülése az oktatásban). Iskolakultúra, 2005/3.
- Anton, A., M. T. Fisk, and N. Holmstrom (eds.) (2000) *Public Goods: a New Direction in Political Morality*. Westview Press (div. of Perseus Books Group).
- Aristoteles: Nikomachosi etika. Szabó Miklós fordítása. Franklin-Társulat. 1942.
- Atkinson, A. B., B Cantillon, E Marlier and B Nolan (2005) *Taking Forward the EU Social Inclusion Process*. An Independent Scientific Report Commissioned by the Luxembourg Presidency of the EU
- Augusztinovics M. szerk. *Körkép reform után. Tanulmányok a nyugdíjrendszerről*. Köz-gazdasági Szemle Alapítvány, 2000.
- Bankman, Joseph and Thomas Griffith (1987) , Social Welfare and the Rate Structure: A New Look at Progressive Taxation, *75 Californian Law Review*, 1905
- Bass, L., Darvas Á., Dögei I., Ferge Z., Juhász G., Márton I., Márton K., Tausz K. (2005) *Exit from and non-take up of public services. A comparative analysis: France, Greece, Spain, Germany, Netherlands, Hungary*. Exnota Thematic Network – Hungarian Final Report. Project director: P. Warrin. (Manuscript).
- Beck, U. 1986. *Risikogesellschaft*. Frankfurt a. M.: Suhrkamp.
- Bondár Éva (2004) Értelmezési kísérlet a magyar halálozási helyzet hosszú távú ten-denciájára. Tanulmány a MEH Népesedési Kormánybizottság számára. Kézirat.
- Braudel, F. (1987) *Grammaire des Civilisations*. Paris: Éditions Arthaud. (Első kiadás 1963.)
- Castel, R. (1998) *A szociális kérdés alakváltozásai*. Ford. Léderer Pál. Budapest: Max Weber Alapítvány, Wesley Zsuzsanna Alapítvány és Kávé Kiadó
- Chomsky, Noam (2005) *Conspiracies vs. Concentrations of Wealth & Power*. (Web)
- Commission of the European Communities (2000) The Lisbon European Council – An Agenda of Economic and Social Renewal for Europe. DOC/00/7, 28 February, Bruxelles
- Commission of The European Communities (2005), Draft joint Report on Social Protection and Social Inclusion {SEC(2005)69}. Communication From The Commission Com(2005)14 Final
- Cseh-Szombathy L.: Az öngyilkosságok vizsgálata. Statisztikai Szemle 1965/43.
- Doyal, Len and Ian Gough (1991) *A Theory of Human Need*. Macmillan, London.
- Dögei Ilona–Ferge Zsuzsa (1997) Rövid kiegészítés az adótudatosság kérdéséhez, in: *Az ajtók záródnak (?)*, MHP Műhelytanulmányok 8. sz. Tárki, Budapest, szerk.: Sík Endre és Tóth István György. 143–147
- Elias, Norbert, (1987) *A civilizáció folyamata. Szociogenetikus és pszichogenetikus vizsgálódások*. Gondolat

- (EC) European Communities (2004) *Facing the Challenge – The Lisbon Strategy for Growth and Employment. Report from the High Level Group chaired by Wim Kok*, European Communities, Bruxelles, November 2004
- Evans, R.G. Barer ML, Marmor TR (1994): *Why Are Some People Healthy and Others Not? The Determinants of Health of Populations*. New York: Aldine de Gruyter
- Fazekas, Károly, szerk. (2002) *Munkaerő-piaci tükkör 2002*. MTA Közgazdaságtudományi Kutatóközpont, Országos Foglalkoztatási Közalapítvány. Bp. 2002
- Fein, Judit (1989) *L'humanisme grec avant Socrate*, in: *Les Humanistes et l'Antiquité Grecque*, Paris, CNRS 1989.
- Ferge Zs. (1969) *Társadalmunk rétegződése*, KJK, 1969
- Ferge Zsuzsa (1989) *A negyedik út. A társadalmpolitika esélyei*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1989.
- Ferge Zs. et al. (1995) *Societies in transition*. International report on the Social Consequences of the Transition, a survey carried out as part of the SOCO project initiated and coordinated by the Institute for Human Studies, Vienna. Cross-national report on five countries, prepared by Zs. Ferge, E. Sik, P. Róbert, F. Albert
- Ferge Zs. (1997) *És mi lesz, ha nem lesz? Az állam és a civilizációs folyamat*. In: Gombár et al. 146–174. o.
- Ferge Zs. (1999) *A civilizációs folyamat fenyegetettsége*. *Magyar Tudomány*, 1999/10, 1153–1170, ill. Glatz Ferenc szerk. *Székhogyalók 1995–1998*. Bp, 1999. MTA, 1–21
- Ferge Zs. (2000) *Elszabaduló egyenlőtlenségek*. Budapest: Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület, ELTE Szoc. Int.
- Gábos András–Szivós Péter (2004) *A szegénység különböző metszetei*. In: Szivós (2004). 65–94. o.
- Gács János (2005) *A lisszaboni folyamat – egy hosszú távú stratégia rejtélyei, elméleti problémái és gyakorlati nehézségei*. *Közgazdasági Szemle*, LII. évf, 2005 március, 205–230 o.
- Gazsó Ferenc–Laki László (2004) *Fiatalok az újkapitalizmusban*. Budapest: Napvilág Kiadó.
- Giddens, A. (1999) *A harmadik út. A szociáldemokrácia megújulása*. Budapest: Agóra Marketing, 1999
- Giddens, A. (2004) *Előszó*, in: Naheier, H., Glasius M., M. Kaldor szerk. (2004) *Globalis civil társadalom* (2004) Budapest: Typotex. 7. o.
- Gilbert, Neil (2002) *Transformation of the Welfare State: the Silent Surrender of Public Responsibility*. Oxford University Press, 208 pp
- Gombár Csaba–Hankiss Elemér–Lengyel László, szerk. (1997) *És mi lesz, ha nem lesz? Tanulmányok az államról a század végén*. (Budapest: Helikon–Korridor)
- Gough, Ian (1979) *The Political Economy of the Welfare State* (1979) Macmillan Press Ltd, London, pp xii+196 (utolsó újrakiadás 1992)
- Griffith, Thomas D. (2005) *Progressive Taxation and Happiness*.
http://www.bc.edu/schools/law/lawreviews/meta-elements/journals/bclawr/45_5/12_TXT.htm
- Hérodotosz: *A görög–perzsa háború* (Muraközi Gyula fordítása)
- Hills, John (2004) *Inequality and the State*. Oxford, Oxford University Press. (293. o.)
- Hirschman, Albert O. (1995 [1970]): *Kivonulás, tiltakozás, hűség. Hogyan reagálnak vállalatok, szervezetek és államok hanyatlására az érintettek?* Osiris, Bp.
- Hsieh CC, Pugh MD. (1993) *Poverty, income inequality, and violent crime: a meta-analysis of recent aggregate data studies*. *Criminal Justice Review* 1993; 18:182–202 (Reprinted in: Kawachi et al.)
- Hutchcroft Paul D. (1997) *The Politics of Privilege. Assessing the Impact of Rents, Corruption, and Clientelism on Third World Development*. *Political studies*, XLV. vol. (1997) 3. sz., 639.
- Jackson, Andrew (2000) *Why We Don't Have to Choose between Social Justice and*

TANULMÁNYOK

- Economic Growth: The myth of the equity/efficiency trade-off.* Canadian Council on Social Development. <http://www.ccsd.ca/pubs/2000/equity/1.htm>
- Jackson, Ben and Paul Segal (2004) Why Inequality Matters. <http://www.catalyst-forum.org.uk/pubs/paper25.html>
- Józan Péter (1988) Egészségi állapotunk. In: Szollár Lajos, szerk. *Biztató*. Budapest, Akadémiai Kiadó
- Jozan, P. – Foster DP.(1999): Social inequalities and health: ecological study of mortality in Budapest, 1980-3 and 1990-3. *British Medical Journal* 1999. 318. 914–915.
- Kawachi I, Kennedy B, Wilkinson RG, eds. (1999) *Income inequality and health*. The Society and Population Health Reader vol 1. New York: New Press.
- Kende Péter (1997) Erős, republikánus állam nélkül ki fogja egyben tartani a magyar társadalmat? In: Gombár et al., 358–380. o.
- Kennedy, Gavin (2005) *Adam Smith's Lost Legacy*. Palgrave Macmillan
- Kertesi Gábor: A társadalom peremén: romák a munkaerőpiacon és az iskolában. Osiris, Budapest, 2005.
- Kertesi Gábor–Kézdi Gábor (2005): Általános iskolai szegregáció II.: Az általános iskolai szegregálódás folyamata Magyarországon és az iskolai teljesítménykülönbségek. *Közgazdasági szemle*, 52. évf. 5. szám, p. 462-479.
- Kertesi Gábor – Varga Júlia (2005) Foglalkoztatás és iskolázottság Magyarországon. MTA Közgazdaságtudományi Intézet. *Budapesti Munkagazdaságtani Füzetek*, 1. szám.
- Kolosi Tamás (2002) Esélyegyenlőség a társadalomkutató szemével. In: Szociális és Családügyi Minisztérium. SZCSM, Budapest: 2002.
- Kopp Mária (2003) Magatartástudomány és orvoslás a XXI. században. *Magyar Tudomány*, 2003. 11. sz. 1352–1370.
- Kovács Katalin (2003) Társadalmi rétegződés és mortalitás. In: Daróczi E. (2003) *Ketés szorításban*. Népeségtudományi Kutatóintézet, Budapest. 125–140. o.
- Kozma Judit (2004) Napszámok, *Esély* 2004. 6. sz. 37–63.
- Ladányi János–Szelényi Iván (2004) *A kirekesztettség változó formái*. Budapest: Napvilág Kiadó.
- Laky Teréz (2003) *Magyarországi munkaerőpiac 2003*. Foglalkoztatási Hivatal, Országos Foglalkoztatási Közalapítvány, Budapest.
- Losonczy Ágnes: Ártó-védő társadalom. Közgazdasági és Jogi könyvkiadó, 1989
- Mann, Michael (1993) *The Sources of Social Power*. Vol. II. *The rise of classes and nation-states 1760–1914*. Cambridge: Cambridge University Press
- Marmot M. and Wilkinson RG. (eds.) (1999) *Social Determinants of Health*, Oxford: Oxford University Press.
- Müller, Katharina, Andreas Ryll and Hans-Jürgen Wagener (eds.) 1999. *Transformation of Social Security: Pensions in Central-Eastern Europe.*, Heidelberg: Physica Verlag. (Ebben Ferge: „The Politics of the Hungarian Pension Reform” pp. 231–246.)
- Morris, William Ed. Krishan Kumar. (1995) *News from Nowhere*. Cambridge: Cambridge UP. Első kiadás: 1890.
- National Centre for Social Research (2004) *British Social Attitudes: The 20th Report*. Sage Publications.
- Nelson, J. M., C. Tilly and L. Walker (eds.) (1997) *Transforming Post-Communist Political Economies*, Washington, DC: National Academies Press, 1997.
- OECD (2004) Learning for Tomorrow's World – First Results from PISA 2003. <http://www.pisa.oecd.org/document/55/0,2340,en>
- OECD (2005) School factors related to Quality and Equity – PISA 2000. <http://www.pisa.oecd.org/document/35/0,2340,en>
- Okun, A.M. (1975) *Equality and Efficiency. The Big Tradeoff*. The Brookings Institution.

- Paxton, Will and M. Dixon (2004) *The State of the Nation. An Audit of Injustice in the UK*. London: Institute for Public Policy Research.
- Phillips, Kevin (2002) *Wealth and Democracy. A Political History of the American Rich*. Broadway Books, Random House. 432 p.
- Przeworski, Adam (1997) 'The State in a Market Economy' In : Nelson, Tilly, Walker eds. 411–431.
- Rawls, John: *Az igazságosság elmélete*. Budapest, 1997, Osiris.
- Róbert Péter (2004) Iskolai teljesítmény és társadalmi háttér nemzetközi összehasonlításban. In: Kolosi Tamás, Tóth István György, Vukovich György (2004) *Társadalmi riport*. Budapest, Társi, 193–205.
- Rothbard, Murray N. (1982, 2004) *Ethics of Liberty*. Alabama: Ludwig von Mises Institute
- Sajó András (2001) A megvesztegethető államtól a zsaroló államig. *Mozgó Világ*, 2001. július. <http://www.mozgovilag.hu/2001/07/jul1.htm>
- Simonyi Ágnes (1999) kutatásvez. *Tizenegy falu, ötvenöt család*. Közösen a Jövő Munkahelyeiért Alapítvány, ELTE Szociális Munka és Szociálpolitika Tanszék.
- Sinfield, A. (2004) *Preventing Poverty in Market Societies*. Conference paper, ESPAnet Annual Conference 2004, Oxford, 9–11 September 2004
- Soros, G., *The Crisis of Global Capitalism: Open Society Endangered*, Public Affairs, NY, 1998.
- Stiglitz, Joseph E. (2003) *A globalizáció és visszasságai*. Budapest: Napvilág Kiadó.
- Swaan, A. de (1988) *In Care of the State: Health Care, Education and Welfare in Europe and the USA in the Modern Era*. Polity Press/Oxford University Press/New York.
- Szalai Júlia (2004, 2005) A jóléti fogda. *Esély*, 2004. 6. 19–36, 2005. 1. 3–32.
- Száz leggazdagabb magyar – 2002*. Magyar Hírlap kiadása.
- Száz leggazdagabb Magyar – 2004*. Menedzser Magazin, 2004. december. <http://ma.hu/page/cikk/aa/0/107032/1>
- Szelényi Iván (1995) *The rise of managerialism: the „new class” after the fall of communism*. Discussion Paper, no 16. Collegium Budapest/Institute for Advanced Study.
- Szivós Péter–Tóth István György, szerk. (2004) *Stabilizálódó Társadalomszerkezet*. Társi Monitor jelentések 2003
- Szociális Szakmai Szövetség (2003) *Gyorsjelentés a szegényedéstről 2000–2003*. Budapest: Szociális Szakmai Szövetség
- Tax Justice Network (2005) *The Price of Offshore*. Briefing Paper. http://www.taxjustice.net/e/press/Price_of_Offshore.pdf
- Tilly, Charles (1990) *Coercion, Capital and European States*, ad 1990–1992. Oxford UK., Cambridge US:Blackwell
- Tóth István György (2004) *Jövedelemeloszlás*. In: Szivós 2004, 30–64. o.
- UNDP (2004) *Democracy in Latin America: Towards a Citizens' Democracy*. New York: United Nations Development Programme.
- Utasi Ágnes (2004) *A bizalom hálója*. Budapest: Új Mandátum
- Weber, Max (1967). *Gazdaság és társadalom*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Wilkinson RG (1996) *Unhealthy Societies: the afflictions of inequality* (1996) Routledge: London
- Wilkinson RG, Marmot MG., (Editors) 1998. Second edition 2003. *Social Determinants of Health: The Solid Facts*. WHO European Region: Copenhagen.
- Wilkinson RG (2000) *Inequality and the social environment: a reply to Lynch et al. J Epidemiol Community Health 2000;54:411–413* (June)
- Wilkinson RG (in press, early 2005). *The Impact of Inequality: how to make sick societies healthier*. New Press, N.Y.; and Routledge, London
- Zakaria, F. (2000) *No, Economy*. *Newsweek* special issue, December 2000.

ROBERT CASTEL

A társadalmi biztonság elvesztése*

Mit jelent védetten élni?

Védelmekről szólván, két fajtájukat szoktuk megkülönböztetni. Az *állampolgárt megillető védelmek* az alapvető szabadságjogokat biztosítják, a jogállam keretei között szavatolva a személyek és javaik biztonságát. A *társadalmi védőrendszerek* az egyének helyzetének tartós megromlását okozható alapvető kockázatokkal szemben (betegség, baleset, nélkülözésekkel teli öregkor) jelentenek „fedezetet” – mivel az élet előreláthatatlan viszontagságainak következménye szélsőséges esetben akár a társadalmi lecsúszás is lehet. E két nézőpont felől valószínűleg joggal mondhatjuk – legalábbis a fejlett országokban –, hogy olyan biztonságban élünk, amilyenhez hasonlót soha társadalom még nem tudott biztosítani tagjainak.

Bevezetés

Hogy egy emberi társadalom ne ismerhesse a béke nyugalmát, hogy a közösséget belső testvérharcok szabdalják szét, hogy az igazságszolgáltatás gyorsan eljárjon a keze, hogy az önkény állandósuljon – mindez Nyugat-Európából vagy az Egyesült Államokból nézvést múlt idők emlékének tűnik. A háború, e szörnyű erőszakforrás kísértete is messzire sodródott tőlünk. Manapság a „civilizált” világ peremvidékén kószál, s okoz olykor-olykor katasztrófát. S ezekhez hasonlóan messze tűnt a társadalmi létbiztonság fenyegetettségéből adódó örökös, percnyi nyugtot nem hagyó rettegés, mely a sorsnak kiszolgáltatott sebezhetőségünkből következett, s a múltban oly gyakorta kényszerítette emberek tömegeit arra, hogy egyik napról a másikra tengődve éljék életüket, nap mint nap kiszolgáltatva minden lehetséges bajnak és szerencsétlenségnek. Életünk napjai manapság már nem úgy araszolnak előre, hogy különféle biztonsági hálók ne védenének születésünk pillanatától halálunk órájáig. Az, amit – találó névvel – a „társadalomban élés biztonságának” nevezünk, a lakosság elsöprő többsége számára joggá lett, tömegével keltve életre olyan egészségügyi és szociális intézményeket, amelyek felelősen törődnek az egészségi állapotunkkal, iskolázási problémáinkkal, életkorunk előrehaladtát követő romló képességeinkkel, testi és lelki betegségeink-

* A tanulmány közzétételét az *Esély* következő két számában folytatjuk (a szerk.).

kel. Oly mértékben igaz ez, hogy szokássá lett e társadalmakat „biztosítási társadalmakként” leírni, vagyis olyanokként, amelyek mintegy jogként szavatolják tagjaik biztonságát.

S mégis, ezekben a védelmekkel körülbástyázott, védelmeiktől átszótt társadalmakban a biztonságért aggodás szüntelenül és mindenütt jelen van. E nyomasztó megfigyelést nem hessenthetjük el arra hivatkozva, hogy a biztonság hiányából fakadó fenyegetettség érzete csak a tehetősek kényszerképzete, akik hajlamosak megfeledezni arról, mi az ára a könnynek és a vérnek, s milyen nyers és kegyetlen is volt hajdanán az élet. A jelenségnek olyan súlyos társadalmi és politikai kihatásai vannak, hogy vitathatatlanul részét alkotja mindennapjainknak, sőt még társadalmi tapasztalataink felépülésébe is jelentős mértékben belejátszik. El kell ismerni: bármennyire visszاسzorítottuk is az erőszak és a társadalmi lecsúszás legsúlyosabb formáit, a biztonságunkért való aggodás a szó legszorosabb értelmében általános, össznépi gond.

Hogyan értelmezzük ezt a paradoxont? Azt hiszem, azt a hipotézist kínálja föl, hogy nem kell ellentétként szembeállítanunk egymással a biztonság hiányát, illetve a biztonságot nyújtó védelmeket; célszerűbb, ha a közösségi tapasztalat két különböző síkjához tartozónak tekintjük őket. E hipotézis szerint a biztonság modernkori hiánya nem a védelmek hiányából következik. Ellenkezőleg: éppen erőteljes meglétüket villantaná föl... de a visszájáról! Arról tanúskodik, hogy meglétük egy olyan társadalmi univerzumra veti árnyékát, amelynek rendezőelve a védelmek szakadatlan, megállást nem ismerő hajszolása, a biztonság fékevesztett keresése. Hogy mit jelent – ilyen körülmények között – védettnek lenni? Semmiképp nem azt a megnyugtató hitet, hogy képesek vagyunk maradtéktanul úrrá lenni az élet prezentálta összes lehetséges kockázat fölött. Inkább olyasmit jelent: noha biztonságot ígérő rendszerek vesznek bennünket körül, ezek a rendszerek rendkívül bonyolultak, egyszersmind törékeny fölépítésűek. Ez magában hordja annak kockázatát, hogy működésük kudarcot vallhasson, s így képtelenek legyenek megfelelni azoknak a várakozásoknak, melyeket pusztán létük életre hív. Mintha a védelmek hajszolása maga vezetne biztonságérzetünk elvesztéséhez. A magyarázat egyszerűnek látszik: a biztonság/bizonytalanság érzete nem közvetlen érzéklet a tudatunk számára. Éppen az ellenkezője igaz: különböző történelmi konfigurációkban másként és másként alakul, mivel ez az érzet azokhoz a védőrendszerekhez való *viszonyunk függvénye*, amelyekkel egy társadalom megfelelő módon ellát, avagy elmulaszt ellátni minket. Másként fogalmazva: *aki manapság védelmekben részesül, az fenyegettetve is érzi magát*. Arra a kihívásra kell válaszolnunk, hogy vajon képesek vagyunk-e jobban megérteni védelem és biztonsághiány, illetve biztosítás és kockázat napjaink társadalmában tapasztalt, korántsem egyértelmű viszonyrendszerének speciális konfigurációit.

Az alábbiakban egy olyan elemzési szempontrendszeret kínálunk föl, amely ennek a hipotézisnek az igazsága mellett kíván érvelni. Vezéreszméje az, hogy a modern társadalmak azon a termőtalajon szöktek szárba, amit a biztonság hiánya jelentett, mivel olyan egyénekből összetevődő társadalmak, akik sem saját magukban, sem közvetlen környezetükben nem lelhetik föl a számukra védelmet biztosító erőt. Ha igaz, hogy a

modern társadalmak alaptörekvése az individuuum kibontakoztatása, hát az is igaz, hogy minél pozitívabb értéket tulajdonítanak az individuumnak, egyszersmind annál sérülékenyebbé is teszik. Ebből az következik, hogy a védelemkeresés az ilyen típusú társadalmak legmélyebb lényegéhez tartozik. A törekvés azonban épp oly reménytelen, mint a Danaidák hordójának megtöltése. A biztonsághiány érzése ugyanis sosem szigorúan arányos az adott népességet fenyegető veszélyekkel. Inkább az szabja meg, hogy mekkora különbség feszül a védettség elvárásának szociálisan konstruált mértéke és a társadalomnak a védelmi rendszerek kiépítésére és működtetésére való tényleges képességei között. Összegezve: a biztonsághiány, ha úgy vesszük, csak a fonákja a „szavatolt biztonságú társadalom” megteremtésének.

Ideális esetben most annak kellene következnie, hogy fölvezöljük, hogyan jöttek létre ezek a védelmi rendszerek és milyen átalakulásokon mentek keresztül napjainkig, amikor is eredményességüket nemcsak az általuk elhárítandó kockázatok egyre bonyolultabbá válása teszi kérdéssé, hanem az is, hogy újfajta kockázatok és a kockázatokra való érzékenység új formái bukkannak föl. Ámde ez olyan program, amelynek itt nyilvánvalóan nem tudnánk maradéktalanul eleget tenni. Ezért megelégszünk azzal, hogy csak onnan kezdjük követni e történetet, amikor a védelmek problematikája a körül a modern individuuum körül kezd újrarajzolódni, aki megtapasztalja a maga sebezhetőségét. Határozottan megkülönböztetjük azonban a biztonsághiányt kezelni kívánó rendszerek két típusát. Külön problematika az állampolgári és jogi védelmek rendszere, melynek megértéséhez a jogállamiság létrejöttéhez kell visszanyúlnunk, illetve azt kell vizsgálnunk, milyen akadályokba ütközik, hogy e rendszereket minél inkább azokhoz az igényekhez közelíthessék, melyeket az emberek, életük mindennapjai során, velük szemben támasztanak. Egy ettől független, másik kérdés a társadalmi védelmek problematikája, melyet a szociális állam felől kell megközelítenünk, és azok felől a nehézségek felől, amelyekbe akkor ütközik, amikor a társadalom *minden ember számára* kíván biztonságot nyújtani, a legfontosabb társadalmi kockázatokkal szemben. Ha egyik és másik problematika mentén is sikerül megértenünk, milyen akadályokba ütköznek a teljes biztonság nyújtására törekvő programok, s ha képesek bizonyulunk beletörődni abba, hogy lehetetlen mindkét téren tökéletesnek mondható biztonságra szert tennünk, talán érthetővé lesz előttünk, miért vált napjainkra általános élménnyé a biztonság megrendülése.

Akkor talán képesek leszünk megérteni, miért képes a védőrendszerek ökonómiája a maga pusztá létével kiváltani azt a *biztonság hiábavaló kergetése okozta frusztrációt*, mely szükségszerűen fölüti fejét minden társadalomban, ahol központi szerephez jut a biztonság keresése. Szükségszerűen két okból is. Egyfelől azért, mert a védelemnyújtó programokat sosem lehet maradéktalanul végrehajtani, s ez csalódottságot és nehezítést vált ki az emberekből. Másfelől meg azért, mert az abban elért (akár még csak relatív) siker, hogy úrrá legyenek a különböző kockázatok fölött, garantáltan új kockázatok fölbukkanását eredményezi. A kockázat fogalmának manapság tapasztalható rendkívüli kiterjesztése ezt garantáltan biztosítja. A kockázatérzékenység szélsőségessé válása jól mutatja,

hogya a biztonságot sosem „ajándékba kapja” az ember, de még csak el sem nyerheti magának, hiszen aspirációink, mint képernyőn a kurzor, mozdulnak odébb; amilyen mértékben korábbi célkitűzéseink teljesülnek, úgy támasztanak mind újabb igényeket. Ezért hát az állampolgári és a szociális védelmek kapcsán arra is választ kell adnunk, hogy napjainkra miért vált általánossá a *kockázattól való viszolygás és félelem*, aminek eredményeként a mai ember sosem érezheti teljes biztonságban magát. Vég-tére is kinek sikerülhetne – a jóistenen kívül és a halált leszámítva – mindentől, de tényleg mindentől megóvnia minket, miközben ahhoz, hogy semmi ne dülje fel a békénket, nyugalmunkat, az élet összes véletlenjét tudnunk kell közben tartanunk?

Ha sikerül belátnunk, hogy társadalmainkban igazából nem szabható határ a biztonságra törekvésnek, abból még nem következik, hogy megkérdőjelezzük, legitim-e, hogy az ember védelmeket keres magának. Éppen ellenkezőleg, ennek a „kritikai felfogásnak” a meghaladása teheti csak lehetővé, hogy tisztán lássuk, mi kell ahhoz, hogy józan realizmussal próbálhassunk tenni a biztonságok meggyengülése ellen: szembe kell szállnunk azokkal a társadalmat szétforgácsoló tényezőkkel, amelyek mind az állampolgári, mind a szociális biztonságok megrendülését okozzák. Ez nem jelent garanciát arra, hogy eztán már minden veszély elmúlik a fejünk felül, de esélyt nyerhetnénk vele arra, hogy a világ, melyben élünk, kevésbé igazságtalan – s ezért emberibb – legyen.

I. fejezet

Állampolgári biztonság a jogállamban

Azt állítottuk az imént, hogy a biztonsághiánynak különböző történelmi konfigurációi léteznek. Vannak tehát „premodern” változatai is. Amikor a család, a vérségi leszármazás és a fizikai közelség kijelölte csoportok keretein belül szövődnek a legfontosabb kötelékek, s az egyént egy hierarchikus szerveződésű rendszerben elfoglalt helye határozza meg, akkor biztonságát lényegében a valamilyen közösséghez való közvetlen tartozása szavatolja, s ennek minőségén múlik, hogy végül mennyire bizonyulnak erősnek a közösségi kapcsolatok. Ilyen esetben *kebelbéli, testközeli védelmekről* beszélhetünk. Georges Duby például a középkori Nyugat-Európában a lakosság elsöprő többségét kitevő paraszti közösségek kapcsán „szilárd keretek közé zárt, magabiztos, tehetős társadalmak”-ról beszél.¹ Ezzel párhuzamosan a városokban a céhes mesterségek különféle testületeibe tartozás az egyént a kötelezettségek és védelmek egyaránt erős és szigorú rendszerébe tagozza be, amelyek egyértelműen azon az áron nyújtanak neki védelmet, hogy elfogadja a csoporttól való függőséget. Ezek a társadalmak persze szakadatlanul ki vannak szolgáltatva a háborúk okozta pusztításoknak, s ki vannak téve a nélkülözés, az éhínség és a járványok kockázatainak. Ám ezek az „agressziók”, amelyek határeset-

¹ Georges Duby, „Les pauvres des campagnes dans l'Occident médiéval jusqu'au XIIe siècle”, *Revue d'histoire de l'Église en France*, LII. köt., 1966, 25. old.

TANULMÁNYOK

ben el is pusztíthatják a közösséget, mindig kívülről támadnak. Önmagukban azonban a közösségek tényleg megfelelnek annak, amit DUBY mond róluk: „magabiztosak”; tagjaiknak a függőségi és kölcsönösségi viszonyok rendkívül szoros hálózati kapcsolatai révén képesek védelmet nyújtani.

Ezekben a társadalmakban – leírásunk itt kényszerűen leegyszerűsítővé fog válni! – létezik természetesen *belső biztonsághiány* is. De ez azokat az embereket, illetve csoportokat fenyegeti, akik- amelyek leváltak a közösségi függések és védelmek rendszeréről, elszakadtak attól. Az európai preindusztriális társadalmakban ez a fenyegető veszély a csavargó figurájában öltött testet: ha van valaki, hát ő az, aki kiilleszkedett a társadalomból, nem tartozik területileg sehová, és munkája sincs semmi. Ezekben a társadalmakban a csavargás kérdése bizonyult az igazi nagy szociális kérdésnek; rettentően sok (döntő többségében a megtorlás módjaihoz folyamodó) intézkedéssel próbálkoztak – amúgy mindhiába! –, hogy véget vessenek annak a belső fölforgatásnak és mindennaposá vált biztonságvesztésnek, melyet a csavargó fölbukkanása úgymond testközelivé tett. Ha meg akarnánk írni a létbizonytalanságnak, illetve az ellene folytatott küzdelemnek a preindusztriális társadalmakra jellemző történetét, ennek egyértelműen a mindig potenciális veszélyt hordozó csavargó lenne a főszereplője, nemkülönben nyíltan és egyértelműen veszélyesnek minősített „variánsai”, a haramia, a betyár, a törvényen kívüli – mindmégannyi köteleit vesztett egyén, aki a fizikai agresszióval és a társadalmi kiszakadással szembetalálkozás veszélyével fenyeget, mivel a közösségi szabályozások semmiféle rendszere nem korlátozza életüket és tetteiket.

MODERNITÁS ÉS SEBEZHETŐSÉG

A modern kor elkövetkeztével az egyén státusa radikálisan megváltozik. Elismertetésének, elfogadtatásának alapja immáron önnönmaga, függetlenül attól, hogy milyen közösségi viszonyrendszerekbe tagozódik be, és hogyan. Ettől azonban függetlensége még nincs biztosítva. Épp ellenkezőleg! THOMAS HOBBS festette a legelső félelmetes és lenyűgöző képet arról, milyen is lenne igazából az a társadalom, amely valóban „*az egyének társadalma*”. A franciaországi vallásháborúk és az angol polgárháború története igen ékes példáját nyújtotta annak, hogyan veszíti el szilárd alapjait egy társadalmi rend, mely a közösségi hovatartozásokon épül föl, s a hagyományok hiedelemrendszerétől kapja legitimitását. Erről az alapról tágtítja aztán HOBBS az individualizáció dinamikáját addig a határhelyzetig, amelyben a világba vetett emberek – mint individuumok – csakis önmagukra hagyatkozhatnak. A pusztán individuumokból álló társadalom a szó igazi értelmében nem is minősülhet társadalomnak. Nem több ez a természeti állapotnál – vagyis olyan állapot, mely nem ismer sem törvényt, sem jogot; ahol nincs politikai alkotmányosság, nincsenek társadalmi intézmények... amely tehát ki van szolgáltatva az egyes emberek közötti fékevesztett versengésnek. Mindenki harca ez, mindenki ellen.

Ez a társadalom tehát a *tökéletes biztonsághiány* társadalma lenne. Eloldozódván minden közösségi szabályozástól, mindenki az állandósult veszélyeztetettség állapotában élne, hiszen senki nem rendelkezne az

ahhoz szükséges hatalommal, hogy megvédhesse magát vagy védelmébe vehessen valakit. Az „erősebb joga” nem elegendő ahhoz, hogy stabilizálja ezt a helyzetet, hisz bármikor megeshet, hogy Dávid legyőzi Góliátot, s az erős megsemmisítetik a gyenge által (ha másként nem, hát úgy, hogy álmában gyilkolják le). Nem nehéz tehát elképzelni, hogy a védettség szükséglete olyan erős kategorikus imperatívusznak bizonyul, amely előtt – kerül, amibe kerül – fejet kell hajtánunk, ha társadalomban kívánunk élni. Ez a társadalom alapvetően a *biztonságnyújtás társadalma* lesz, mivel a lét biztonsága a legalapvetőbb és múlhatatlan feltétele annak, hogy a hagyományos kényszerek és védelmek rendszeréről leváló egyének társadalommá szerveződhesse.

Mint tudjuk, Hobbes egyedül az abszolút hatalmú államot vélte képesnek arra, hogy a személyek és javaik biztonságát szavatolhassa. Rossz is a sajtója emiatt. Ha csak távolról is, de a Hobbeséhoz hasonló gondolati bátorságra van szükségünk ahhoz, hogy egy pillanatra fölhagyjunk a legitim szörnyülködéssel, amit a Leviatán zsarnoki uralma vált ki belőlünk, s fölfogjuk végre, hogy emez nem egyéb, mint következetesen végiggondolt és a következményeket elfogadó válasz, mely szükségszerűen következik az ember tökéletes védettség utáni igényéből. Ez maga pedig egy antropológiailag igen mélyen gyökerező biztonság-szükséglet függvénye. A korlátlan hatalom – mondja Hobbes – azért jó, mert szükség van rá a védelemnyújtáshoz, és a védelem kínálja a biztonságot.² Max Weber is azt fogalmazza meg (csak éppen árnyaltabb, s ezért kevesebb vitát kiváltó módon), hogy az államnak ki kell sajátítania a maga számára az erőszak gyakorlásának monopóliumát. Van azonban a hobbesi gondolatmenetben ennek egy másik következménye is, melyet kevésbé szokás emlegetni. Azzal, hogy működésbe hozza az emberek kormányzásához szükséges, valamennyi eszközt – vagyis monopolizálja a politikai hatalmat –, az abszolút állam *főlszabadítja az embereket* a félelem alól, és lehetővé teszi számukra azt, hogy a privátszférában szabad emberként létezhesse. A szörnyűsége Leviatán nem más, mint az a gyámolító hatalom, amely lehetővé teszi az egyén számára, hogy úgy élhessen, ahogy neki tetszik, s azt gondolhasson, *lelke mélyén, legbelül*, amit akar. A Leviatán lesz a garancia arra, hogy a sokféle (egymás iránt kevésbé toleráns) vallási hiedelemrendszer mindegyikét tiszteletben kelljen tartani (s vallási fanatizmusok idején ez bizony nem kevés!); hogy mindenki arra adhassa fejét, amire akarja, s békében élvezhesse iparkodása gyümölcseit. Az ezért fizetendő ár bizony nem csekély, hisz arról van szó, hogy maradéktalanul le kell mondani arról, hogy beleszólhassunk a közügyekbe, bele kell nyugodnunk a politikai hatalom elviselésébe. Ámde a hozadéka sem elhanyagolható, hiszen ezen múlik a civil társadalom, s az a civil béke, melyért egyedül csak az abszolút állam állhat jót. Az állam nyújtotta védőernyő alatt a modern ember szabadon bontakoztathatja ki személyiségét, láthat neki a természet meghódításának, hogy munkája révén átalakítsa azt, s tehet szert mindazokra a javakra, melyek tulajdonlására függetlenségét alapozhatja. Hobbes még azt is leszögezi,

² Thomas Hobbes, *Leviatán, vagy az egyházi és világi állam anyaga, formája és hatalma* (fordította Vámos Pál). Magyar Helikon, 1970.

TANULMÁNYOK

hogy az államnak feladatai közé tartozik, hogy szociális védelmet nyújtson a nehéz helyzetbe került egyének számára.

És mivel elkerülhetetlen véletlenek következtében sokan képtelenné válnak arra, hogy önmagukat munkájukkal fenntartsák, ezért az ilyen embereket nem szabad magánemberek jótékonyására bízni, hanem állami törvények alapján legalább a létfenntartási szükségleteikről gondoskodni kell.³

Nem Thomas Hobbes dicséretét szándékozom zengeni, de úgy gondolom, hogy zseniálisan rátapintott arra, milyen mélyreható tétjei vannak a modern társadalmak számára a védelmek kérdésének. Védelmekkel körülbástyázva lenni nem „természetes” állapot. Emberi tevékenység terméke, mivel a biztonság hiánya nem többé-kevésbé véletlenszerűen előadódó „sorscsapás”, hanem lényegi tartozéka annak, hogy az egyének egy modern társadalom keretei között élnek együtt – mondhatni amazzal egylényegű. Ez a másokkal együtt-létezés kétségkívül szerencsés (ha másért nem, hát azért, mert ennek híján nem teremődhet társadalom). Ám fenyegető veszély is egyszersmind – bármit gondoljanak is erről azok, akik naiv módon zengik a civil társadalom dicséretét –, ha nincs *eleve adottan* egy „láthatatlan kéz”, hogy összehangolja egymással a különböző egyének különböző érdekeit, igényeit és hatalomvágyát. Ha pedig nincs, akkor szükség van olyan *védelmek kiépítésére*, amelyek nem nyugszanak bele az együtt-létezésből közvetlenül adódó modalitások jóváhagyásába... az ilyen védelmek kiépítésének pedig ára van. Hobbes igen magasra (bízvást mondhatjuk: túl magasra) taksálta ezt az árat. De ha igaz az, hogy a biztonsághiány egylényegű tartozéka az egyénekből álló társadalmaknak, ha igaz, hogy szükség van a leküzdésére, akkor egyet biztosan állíthatunk: ha azt akarjuk, hogy ezek az egyének képesek legyenek egymás mellett, egymás társaságában élni tudni, ez a szükséglet megköveteli, hogy olyan eszközöket vessünk be, amelyek sosem lesznek „ártalmatlanok”. Elsősorban is egy olyan államot kell alkotnunk, amely elegendő hatalommal rendelkezik ahhoz, hogy hatékony módon képes legyen betölteni és eljátszani a védelmekkel való ellátás és a biztonságte-remtés szavatolójának szerepkörét.

Úgy melleleg: akármilyen fintorogva fogadjuk is a hobbesi gondolatot, közelebbről szemügyre véve nem egyéb, mint kicsit provokatív, paradoxonoktól sem visszariadó megelőlegzése annak a gondolatmenetnek, mely majd a liberálisok bibliája lesz, s amely napjainkig jelen van a köztudatban. Itt van mindjárt John Locke, akit a liberalizmus (szó, mi szó: elég jámbor) szellemi atyjának szokás tekinteni. Harminc évvel Hobbes után Locke optimizmussal dicsőíti a modern embert, aki tevékenységei szabad kibontakoztatásával, munkája révén teremt meg és biztosítja önnön függetlenségét, s válik önnön magának és javainak tulajdonos-birtoklójává.

... mindenkinek *tulajdona* a saját *személye*. Ehhez senkinek sincs joga, csak magá-

³ Uo., 292. old.

nak. Azt mondhatjuk, hogy testének *munkája* és kezének *műve* a szó szoros értelmében az övé.⁴

Mivel az egyént többé már nem fogja közre a függőségek és védelmek hagyományos hálózatrendszere, *a tulajdon az, ami a védelmét biztosítja*. A tulajdonolt javak válnak az erőforrásoknak azzá a talapzatává, amelyen az egyén, lábát megvetve, immár a saját jogán létezik, s nem függ többé gazdától, nincs többé ráutalva mások jótékonyására. A tulajdon szavatolja a biztonságot az élet véletlen csapásaival (betegséggel, balesettel, munkaképtelenség miatti tönkremenéssel) szemben. És attól a pillanattól fogva, hogy az egyénnek választania lehet és kell, kik is képviseljék őt a politika színpadán, megint csak a tulajdon az, ami az állampolgár autonómiáját biztosítja, ennek köszönheti, hogy szabadon alkothat véleményt s foglalhat állást, hogy nem lehet pénzen megvásárolni a voksát, megfélemlítéssel a személyes hűségét. Abban a modern államban, melynek a körvonalait Locke fölvázolja, a tulajdon jelenti a polgárnak azt a figyelmen kívül többé már nem hagyható támaszt, amelynek köszönhetően független embernek, *citoyennek* tekinthetjük.

Locke persze azt is látja, hogy a tulajdonnal rendelkező ember társadalmi szuverenitása önmagában nem elegendő: ahhoz, hogy az egyénnek szabadságában álljon vállalkozásait gyarapítani s békében élvezni munkája gyümölcseit, továbbmenőleg még államra is szükség van. Olyannyira igaz ez, hogy Locke éppen ebben látja a társadalmi szerződés alapját, azt a parancsoló erejű szükségletünket, hogy politikai alkotmányunk legyen.

Az a nagy és fő cél tehát, amiért az emberek államokká egyesülnek, és kormányzatnak vetik alá magukat, *a tulajdonuk megvédése*.⁵

A tulajdon védelmének szándéka teszi indokolttá az állam létezését. Annak az államnak a létezését, melynek legalapvetőbb funkciója a tulajdon védelme. Tulajdonon azonban ezúttal sem csak a javak tulajdonát kell értenünk, hanem az önmagunk fölött rendelkezés jogát is, az állampolgár szabadságát és függetlenségét, amire éppen a javak tulajdonjoga nyújt biztosítékot. Az ember – mondja Locke –

azért hajlandó társulásra lépni másokkal, (...) hogy kölcsönösen *megvédjék* életüket, szabadságukat és vagyonukat, amit közös elnevezéssel *tulajdonnak* nevezek.⁶

Locke állama nem azonos Hobbes Leviatánjával. Ha nem is egykönnyen, de kidolgozhatja magának azokat a demokratikus képviselési formákat, amelyek révén bizonyos mértékig az állampolgári akarat megtestesítője lesz. A Locke fölvázolta liberális állam azonban később, amikor a modern társadalmakban valósággá válik, szigorúan tartja magát ahhoz az eredeti

4 John Locke, *Értekezés a polgári kormányzat igazi eredetéről, hatásköréről és céljáról* (fordította Endreffy Zoltán). Gondolat, Budapest, 1986, 58. old. Ez a gondolat – hogy tudniillik a tulajdon szavatolja a függetlenséget – James Harringtonnál (1611–1677) is jelen van: ő ebben látja annak biztosítékát, hogy egy köztársaság tagjai (polgárai) szabadon gyakorolhassák politikai szabadságjogaikat (lásd *The Commonwealth of Oceana*, 1656).

5 Locke, 124. §, id. mű, 126. old.

6 Uo., 123. §.

feladathoz, melyre annak idején megbízást kapott: szavatolja a biztonságot, védelmezze az egyéneket és javaikat. Ennek az államtípusnak a kapcsán egyszerre lehet „minimális államról”, illetve „zsandár államról” beszélni. A kettő nincs egymással ellentmondásban. Ez az állam jogállam, amely elsősorban arra ügyel, hogy a közrend megőrzőjeként és minden egyes ember jogainak és jószágainak szavatolójaként reá háruló lényegi funkcióinak teljes mértékben megfeleljen. Határozottan elutasítja (legalábbis elviekben, mert a gyakorlatban a kérdés ennél persze bonyolultabb), hogy bele kelljen ártania magát a társadalom életének ezen kívül eső, a gazdasági és szociális szférákba tartozó ügyeibe. Szigorúan fog azonban ügyelni arra, hogy őrködjék a személynek és jogainak sérthetlensége fölött, és könyörtelenül fog föllépni a tulajdon ellenségeivel szemben (lásd nemcsak a büntetőjognak a magántulajdon megsértésével szemben alkalmazott szankcióit, hanem a tulajdonviszonyok fölforgatására irányuló kollektív kísérletekkel szemben alkalmazott, az erőszak bevetésétől sem visszariadó megtorló intézkedéseket). Ha az erkölcsi természetű ítéletekhez ragaszkodunk, rámutathatunk a liberális állam működés módjában fölfedezhető ellentmondásra. Javára írhatjuk, hogy megpróbál az állampolgári jogok és az egyes emberek sérthetlensége védelmében föllépő jogállamként intézményesülni,⁷ egyszersmind fölháborodhatunk azon a tényen, hogy ugyanez az állam az, amely 1848 júniusában vérbe fogja majd fojtani a párizsi munkások felkelését, 1871-ben pedig a Párizsi Kommünt. Egyik oldalról a jogi legalizmus, másik oldalról a hadsereg vagy a Nemzeti Gárda milicistáinak olykor brutális bevetése. Föloldhatjuk azonban e látszólagos ellentmondást, ha tekintetbe vesszük, hogy az államnak ezt a típusát pontosan az legitimálja, hogy szavatolja a védelmek és a biztonság sérthetlenségét. Ebben a rendszerben a személyek biztonsága elválaszthatatlan javaik biztonságának megvédelmezésétől, ami fölhatalmazza az államot az igazságszolgáltatás gyakorlásának és a rend fenntartásának rendőrségi módszerekkel való biz-

⁷ Az erre való törekvés jóval meghaladja a tényleges egyenlőtlenségek létezését elleplezni szándékozó „formális” álcázást. Hogy csak egyetlen példánál maradjunk, a Júliusi Monarchia jelentős erőfeszítéseket tett annak érdekében, hogy jogilag igazolja az elmebeteg elzárását. Az alkalmazott megoldás tétje mindenki számára világos volt. A bolondok, ha egyszer, mint hitték, veszélyesek a többiekre, nem hagyhatók szabadon. Minthogy azonban állapotuk miatt nem vonhatók felelősségre, nem lehet őket elítélni és börtönbe zárni. Ez a probléma az 1830-as években durván tízezernyi embert érinthetett, nem mondhatjuk tehát, hogy közvetlenül fenyegette volna a társadalmi rendet. Fenyegetően veszélyeztette azonban a liberális állam alapelveit, nevezetesen azt, hogy minden áron meg kellett őrizni a szankciók alkalmazásának jogszerű jellegét, s lehetetlenné tenni az elzárásnak bármiféle olyan önkényes változatát, mely a királyi abszolutizmus elfogatóparancsaira és államfogyaira emlékeztethetne. A zsákutcából való kikászálódást az Esquirol és az első elmeorvosok által javasolt „gyógyító célzatú elzárás” fogalmának elfogadása jelentette (vagyis annak az álláspontnak a képviselése, hogy a bolondot nem azért zárják el, hogy büntessék, hanem azért, hogy gyógyítsák). De az 1838-as törvényt, mely életbe lépteti az elmebeteg e kivételes státusát, csak a képviselőházban és a felsőházban egyaránt hosszú hónapokig tartó heves viták után szavazzák meg. E viták tétje az volt, hogy meg lehessen óvni a rendet és biztonságot az örület kuszaságától, ámde legalis keretek között, olyannyira, hogy fáradtságos munkával kellett ennek eléréséhez egy új törvényt alkotni. Az elmeorvosok érdekében elfogadott 1838-as törvény kétség kívül kivételes törvény, azonban mégiscsak törvény, melyet a korszak legdemokratikusabb eljárási szabályainak tiszteletben tartása mellett fogadtak el.

tosításától kezdve egészen odáig, hogy a magántulajdonon alapuló társadalmi rendnek *vis maior* esetén akár a hadsereg, akár paramilitáris szervezetek mozgósítását igénybe véve is védelmére siethessen.

Emlékeztetnünk kell arra, hogy a tulajdon nem véletlenül (vagy megfontolatlanul) sorolódik az Emberi és Állampolgári Jogok Egyetemes Nyilatkozatában (majd az egymást követő köztársaságok ebből változatosan merítő alkotmányaiban) a szent és elidegeníthetetlen jogok közé. A tulajdon itt nem lehet egyszerűen a „polgári” tulajdon, mely nem hat másként, mint úgy, hogy egy adott osztály privilégiumait örökíti tovább. A modernitás kezdetével a magántulajdon mélységesen antropológiai jelentőségre tesz szert, mivel – Locke egyike az elsőeknek, akik ezt észreveszik – azzá a biztos alappá válik, amelyen állva a magát a hagyományos védelmek és alávetettségek alól fölszabadító egyén elnyerheti függetlenségének létfeltételeit. Ha nem így lenne, egyszerűen nem érthetnénk meg, hogyan fordulhatott elő, hogy a magántulajdont – a forradalom előtt épp úgy, mint a forradalom alatt – nemcsak a konzervatívok és a mérsékelt (ha tetszik: polgári) irányzatok vették védelmükbe, hanem a forradalmi eszme legradikálisabb képviselői is. Rousseau-nak, Robespierre-nek, Saint-Justnek és a *sans-culotte*-oknak eszük ágában nincs fölszámolni a magántulajdont. Csupán a mértékét akarják korlátozni, és azt biztosítani, hogy mindenkinek módja lehessen hozzájutni. Robespierre a jogrend és a törvény által kívánna korlátokat szabni a magántulajdonnak, Saint-Just pedig a kistulajdonosok köztársaságáról ábrándozik, mivel csak tulajdonnal rendelkező egyének rendelkezhetnek az állampolgár számára nélkülözhetetlen függetlenséggel és szabadsággal – mely ahhoz is nélkülözhetetlen, hogy fegyverrel védjék a hont, hiszen így egyszerre védhetnék a köztársaságot s a tulajdonhoz kötődő állampolgári státusukat. „A hazafiak tulajdona szent és illethetetlen!”⁸ Csak néhány, szélsőségesen marginálisnak bizonyuló csoport körében (mint például Babeuf híveiben) vetődött föl, hogy erről mást gondoljanak, szemüket a magántulajdon húzta horizonton túlra vessék, hogy aztán e „túlkapásért” életükkel fizessenek. E csoportok azonban összességükben törpe minoritást jelentettek, s nem jutott nekik szerep a modern állam kiépítésében – legalábbis azon változataiának kiépítésében nem, melyek napjainkig formát ölthettek. (Kivételt jelent ez alól az, ami az 1917-es bolsevik forradalom nyomán Kelet-Európában – és a világ más részein – bekövetkezett, ez azonban egy másik történet.)

KÖZBIZTONSÁG ÉS SZABADSÁGJOGOK

Mélységesen koherens tehát az a társadalompolitikai „építmény”, mely az első liberálisok programjában föltűnik, s amelynek tető alá hozására a 19. század folyamán mindvégig viszontagságos kísérletek történtek. Lényege az, hogy egyszerre kívánja azt, hogy az egyének állampolgári védelme a jogállamra épüljön, szociális védelmük pedig a magántulajdon-

⁸ Saint-Just, idézi Maxime Leroy, *Histoire des idées sociales en France*, 2. kötet, 272. old. Igaz, Saint-Just így folytatja: „de az összeesküvők javait szétoszthatjuk a nyomorultak között”. De még ez a betoldás is a tulajdonnak tulajdonított kivételes értéket hangsúlyozza ki: az igazi honpolgároknak szükségük van rá, a haza ellenségei pedig méltatlanok rá.

TANULMÁNYOK

ra. A magántulajdon testesíti meg ugyanis a *par excellence* társadalmi intézményt, hiszen a funkciók legalapvetőbbikét látja el: megvédi az egyének függetlenségét és biztonságot nyújt nekik az élet kockázatai ellen. Charles Gide még a 20. század elején is így fogalmaz:

Ami a birtokos osztályt illeti, tagjai számára a tulajdon olyan társadalmi intézmény, mely az összes többi nagyjában-egészében fölöslegessé teszi.

Amin azt kell érteni, hogy a magántulajdon a szó legteljesebb értelmében biztonságot nyújt a társadalomban élő embernek a véletlen csapásaival szemben (például betegség, baleset, munka nélkül maradás esetén). Fölöslegessé teszi a „szociális cselekvést”, vagyis azon eljárások együttesét, melyeket azért hoznak létre, hogy ha valakinél hiány mutatkozna azokban az erőforrásokban, amelyek ahhoz szükségesek, hogy az ember saját erejéből képes legyen a társadalom megszabta keretek között élni, hát akkor kiségték. Az az ember, akinek tulajdona van, a saját erőforrásai mozgósításával is képes megvédeni magát egy olyan állam jogi keretei között, mely állam védelmet biztosít a tulajdonnak. Ezért az ő esetében társadalmi biztonsága biztosítottnak látszik. Ami pedig az állampolgári biztonságát illeti, azt a jogállam biztosítja, mely szavatolja az alapvető szabadságjogok gyakorlását, működésben tartja az igazságszolgáltatást, és éberrel ügyel a társadalmi élet békéjére. (Ennek a munkának az elvégzése a „rendfenntartó erőkre” hárul, melyek arra hivatottak, hogy a mindennapokban őrkdjenek a személyek és a javak biztonságán.)

Igazából persze ez egy „ideális” program, mely a valóságban nem képes teljesen kiiktatni életünkől a bizonytalanságot, mert ahhoz, hogy erre képessé váljék, az államnak lehetőséget kellene kapnia arra, hogy a társadalmi rend szabályainak minden áthágására, fölforgatására irányuló egyéni vagy közösségi próbálkozás fölött ellenőrzést gyakorolhasson. Jól láthatjuk, milyen indokolt a hobbesi paradigma: teljes és tökéletes biztonságról csak akkor lehet szó, ha az állam hatalmát nem korlátozza semmi, ha joga van (vagy legalábbis elegendő hatalma) arra, hogy korlátozást nem tűrően morzsoljon föl minden, a személyek és a javak biztonságának veszélyeztetésére irányuló szándékot. Ha azonban demokratikussá válik, akkor – pontosan annak mértékében, hogy mennyire vált azzá – korlátot szab annak, milyen határig él erejével és hatalmával. Ezek teljes kapacitással való igénybevétele csak despotikus vagy totalitárius uralmi rendszerekben lehetséges. Egy demokratikus állam nem ígérhet védelmeket „kerül, amibe kerül” alapon. A fizetendő ár ugyanis az lenne, amit Hobbes megjósolt: az abszolút, korlátlan hatalmú állam. Az alkotmányos elvek léte, a hatalmi ágak intézményesített szétválasztása, az erő(szak) alkalmazása során a jog gondos tiszteletben tartása (a közhatalmi erők esetében is), mind-mind korlátokat szabnak egy abszolút hatalom érvényesítésének. Együttesen azt eredményezik, hogy egyfajta biztonságihiány – ha közvetve is, de szükségszerűen – bele van kódolva a rendszerbe. Hogy csak egyetlen példát vegyünk: az, hogy a bíróságok ellenőrzést gyakorolnak a rendőrség fölött, korlátokat szab a rendfenn-

9 Charles Gide, *Économie sociale*, Paris, 1902, 6. old.

tartó erők beavatkozási formáinak és határt szab cselekvési szabadságuknak. A bűnelkövető hasznot húzhat abból, hogy muszáj tiszteletben tartani a jogi formákat, és az a tény, hogy bizonyos cselekmények büntetlenséget élvezhetnek, mondhatni szükségszerű következménye az igazságszolgáltatási apparátus kifinomult bonyolultságának. A rend fönntartásáért felelős hatóságok „erélytelenségének”, „nemtörődömségének” rendre visszatérő kritikája abból táplálkozik, hogy egy jogállamban mindig jókora távolság választja el egymástól a jogi formák tiszteletben tartásának követelményét a kizárólag a hatékonyságra összpontosító gyakorlati intézkedésektől. Általánosabban fogalmazva: minél inkább eltávolodik egy állam a Leviatán modelljétől, s hoz létre bonyolult jogi eljárásrendszereket, annál inkább fönnáll a veszélye annak, hogy csalódnai fognak benne mindazok, akik azt várják tőle, hogy valamennyi polgára számára teljes körű védelmet nyújtson. Ahhoz, hogy ezen az ellentmondáson fölülkerekedhessünk, arra lenne szükség, hogy – amint azt Rousseau igen világosan látta – az állam minden polgára erényes legyen... vagy hogy kötelezzék őket erényesnek lenni. Sajnos azonban az államnak – enyhén szólva is – kevés polgára erényes csak úgy, önszántából, és Robespierre példája elegendő ahhoz, hogy emlékeztessen minket, mi az ára az Erényt a forradalmi terror közvetítésével érvényesítő politikának. De ha az erény nem üti föl fejét spontán módon, erőszakkal való kikényszerítését viszont elvetjük, akkor bele kell nyugodnunk abba, hogy egy jogállam sosem lesz képes maradéktalanul biztosítani polgárai személyének és javainak abszolút biztonságát. Ez a dilemma szerves része a jog alkalmazásának. A jogalkalmazás egyre bonyolultabb és bonyolultabb eljárásokat igényel, olyanokat, amelyek fönntartják (sőt, egyre mélyítik) azt a távolságot, mely a jogrend előírásai és a társadalmi gyakorlatra való kihatásai között feszül.

A közbiztonság romlásának témája Franciaországban a legutóbbi választások során megdöbbentő heveséggel tört felszínre, esetenként a józan ész határait már-már szétfeszítő formákban, s a helyzet napjainkig sem nyugodott le. Könnyű rámutatni, milyen roppant nagy a különbség egy, a miénkhez hasonló társadalomban a rögeszmés biztonságahajszolás víziói táplálta félelem és az egyénekre és javaikra leselkedő objektív veszélyek között; főleg ahhoz képest, hogy milyen a helyzet ma glóbuszunk nagyobbik felén, vagy milyen volt Franciaországban, alig egy évszázaddal ezelőtt.¹⁰ Ennek ellenére nem mondhatjuk, hogy merő fantazmagó-

10 A biztonság megrendülésének más kultúrákban megmutatkozó módozatairól lásd például Lúcio Kowarick tanulmányát, „Living at Risk. On Vulnerability in Urban Brazil” (*Escritos Urbanos*, São Paulo, Editoria 34, 2000), amely szuggesztív módon mutatja be, mennyire általános a biztonsághiány a brazil metropoliszokban. A száz évvel korábbi francia helyzethez lásd Dominique Kalifa, „L’attaque nocturne” (*Société et représentation*, Credes, no 4, 1997. május), amely nem csak a közbiztonság tényleges állapotát mutatja be, hanem azt is, hogy a különböző médiumok milyen képet adtak az 1900 körüli évek Párizsának veszélyekkel teli éjszakai életéről. A tanulmányból nem csak az derül ki, hogy az „apacsok” idejében az erőszakos bűnözés jóval gyakoribb jelenség volt, mint manapság – a sajtó olykor nem kevesebb mint havi száznegyven éjszakai támadásról számolt be –, de az is, hogy már ekkoriban is gyakran előfordult, hogy a közbiztonság megromlásának kérdését politikai célokból tematizálták. Egy rendőrprefektust erélytelenséggel vádolni kiváló alkalom lehetett az ellenzék számára, hogy megkérdőjelezze a kormányzat legitimitását.

riáról lenne szó. E nézőpont az államhoz való viszony egy, a modern társadalmakra jellemző típusáról árulkodik. Mivel ezekben az egyén erősen fölértékelődik, ám ő ugyanakkor törékenynek és sebezhetőnek érzi magát, elvárja az államtól, hogy az védje meg. Így aztán az „állammal szembeni követelések” jóval erőteljesebben jelentkeznek a modern társadalmakban, mint azokban a korábbi formációkban, ahol a védelmek és függőségek egész sora kötődött a hierarchiában az uralkodóinál jóval alacsonyabb szintek tagsági csoportjaiba való beletartozástól. A nyomás napjainkban már lényegében egyedül az államra nehezedik, olyannyira, hogy már-már azzal vádoljuk: mindent elnyel. Ha azonban emez igényt tart a jogállam rangjára, a totális védelmek megszerzését áhítózóknak szükségszerűen csatlakozniuk kell benne, mivel a totális biztonság szavatolása összeegyeztethetetlen a jogi formák föltétlen tiszteletben tartásával.

Mindezek alapján talán érthetővé válik, hogy a biztonsághiány-érzés (még akkor is, ha szélsőséges és teljességgel „realitásérzék-vesztő” formákat ölt) nem annyira a védőrendszerek elégtelenségéből fakad, mint inkább a védelemre való igények radikalizmusából, melyekről Hobbes a modern kor kezdetén kimutatta már, milyen mélyen gyökereznek az emberben. Hobbes segít tudatára ébrednünk annak a paradoxonnak, amely a modern társadalmakban az állampolgári biztonság problematikáját sajátos alakra hozza. Ezekben az individuumokból építkező társadalmakban a védettségre való igény végtelen, mivel az egyén – éppen ebből a mivoltából következően! – nélkülözni kénytelen a „testközeli” védelmet, s teljesültét csak a korlátlan hatalmú állam keretei között remélheti. (Ennek létrejöttét Hobbes az abszolút királyi hatalom megvalósulásában látta beteljesedni, ezért is mondhatjuk, hogy elemzései nem merő intellektuális konstrukciók.) De ez a társadalom egyidejűleg az egyének szabadságának és autonómiájának tiszteletben tartására való igényt is kifejleszti, ez a szabadság és autonómia pedig csak egy jogállamban teljesedhet ki. A mai biztonsághiány valós és ugyanakkor irreális jellege tehát úgy értelmezhető, mint annak az ellentmondásnak nap mint nap átélt hatása, mely a védettség korlátlan igénye és ahhoz a törvényességhez való ragaszkodás között feszül, melynek kibontakozása napjainkban egyre inkább megfigyelhető a jog döntőbíró-szerepéhez való elkeseredett ragaszkodásban (minden létszférában, még a legprivátabbakban is). A modern kor embere feltétlenül ragaszkodik ahhoz, hogy az élet minden területén (a magánéletét is beleértve) megkapja azt, ami „kijár” neki... ami fényes pályát biztosít a bírácoknak és ügyvédeknek. De épp ily, feltételt nem ismerő módon ragaszkodna ahhoz is, hogy biztonságát hétköznapi életének minden apró részlete vonatkozásában is szavatolják, ami viszont a rendőrség mindenhová befurakodásához nyitja meg az utat. E két logika sosem feleltethető meg egymásnak teljesen, a köztük mindig is fennmaradó űr pedig a biztonságvesztés-érzetet táplálja. Tegyük hozzá: mélyül a szakadék a jogszerűség erősödő követelménye, illetve a biztonságot nyújtó védelmek utáni, szélsőségesen éleződő igény között. Így a biztonságért való dühödtt aggódás szükségszerűen frusztráltsággal terhes, ez pedig tovább fokozza a biztonság hiányának érzését.

Mindebben talán a modern demokrácia működtetésének belső ellentmondásáról van szó, mely abban fejeződik ki, hogy jogunk van a biz-

tonsághoz, de ez a jog nélkül nem biztosítható maradéktalanul, hogy ne vetnénk be jogsértőnek bizonyuló eszközöket is. Ebből a szempontból egyáltalán nem mellékes, hogy – amint azt a franciaországi politikai helyzet a jelen pillanatban is jól példázza – a biztonság követelése közvetlenül a hatalom szigorúbb föllépésének követelésére fordítódik le, mert ez – ha öngerjesztő folyamatait semmi nem fékezi – magára a demokráciára jelenthet fenyegető veszélyt. Egy demokratikus kormányzat eleve nehéz helyzetben van. Elvárják tőle, hogy szavatolja a biztonságot, s ha ebben kudarcot vall, habozás nélkül elítélik erélytelenségéért. Kérdés azonban, vajon érvényesíthető-e igazándiból demokratikus keretek között az az autoritás-többlet, melyet a jogállamon számon kérnek. Akár a „terrorizmus elleni harcról” legyen szó (ahogyan az az Egyesült Államokban zajlik), akár a bűnözéssel szemben meghirdetett „nulla toleranciáról”, melyet Franciaországban szokás fennen hangoztatni, jól látható, hogy azok az államok, melyek melldöngetve hirdetik az emberi jogok melletti elköteleződésüket (s nem áttalják ezzel kapcsolatban a világ többi részét folyvást kioktatni) igencsak ki vannak téve annak a veszélynek, hogy belekényszerülnek a szabadságjogok megnyirbálásába.

II. fejezet

Társadalmi biztonság a gondviselő államban

A biztonsághiány tartalma nemcsak az állampolgári, hanem a társadalmi biztonság hiánya is. A védettség ebben a vonatkozásban annyit tesz, hogy az egyénnek nem kell tartania olyan bajoktól, amelyek megtépázhatják a társadalomban kivívott státusát. A biztonsághiány érzete – ebből következően – meg annyit, hogy az emberben tudatosul: ki van szolgáltatva az eseményeknek. Ha az ember többé nem képes munkával „megkeresni a kenyérre valót” (mindegy, miért: beteg lett, baleset érte, elvesztette állását vagy egyszerűen csak kiöregedett a világból), rögtön fölmerül a kérdés, milyen értelemben tekinthető a társadalom tagjának az, aki a keresetéből tartja el magát, hiszen azt elveszítvén, rögtön képtelen saját erőforrásaira támaszkodva eltartani magát. Csak úgy maradhat életben, ha segítséget kap. Társadalmi kockázatnak tekinthető tehát minden olyan esemény, amely veszélyezteti, hogy az egyén önmagára támaszkodva őrizze meg társadalmi függetlenségét. Ha semmi nem véd az ellen, amit a sors hozhat, akkor létbizonytalanságban élünk. Évszázados tapasztalat ez, kijutott belőle szinte mindenkinek, akit hajdanán „nép”-nek volt szokás nevezni. Nyomasztó volt a holnap gondja. A 18. század legelején Vauban így idézi föl a maga kora kifizetésű semmi-embereinek, a napszámosoknak, szakmával nem rendelkező munkásoknak, „kezüik munkájából tengődőknek” életkörülményeit:

Egész életükben kínkeservvel tengődnek egyik napról a másikra. Ebből aztán egyenest következik, hogy szakadjon csak bármelyiküknek is nyakába valami többlet-teher, biztos, hogy azon nyomban vége van.¹¹

TANULMÁNYOK

A látélet tökéletes. Meglepően pontosan írja le a hajdani kisemberek, az egyszerű „népfik” kategóriába tartozó tömegek életkörülményeit, legelsősorban is azokét, akiknek két dolgos kezükön kívül semmi egyébük nincs, amiből megélhetnének. A társadalmi létbizonytalanság az emberi történelmen végigvonuló, minden pillanatában érvényesnek mutakozó élettapasztalat. Megnyilatkozás módjai mindig diszkrétan meghúzódnak a háttérben, hisz azoknak, akiknek ez az osztályrészük, nem nagyon nyílik módjuk arra, hogy szavukat hallassák (leszámítva azokat az alkalmazkat, amikor véleményük zendülésben, lázadásban s a népérzület más fellángolásaiban csap föl), de mindig ott találjuk bennük mindazt a fájdalmat és szorongást, melyből a világ nyomorúságának jó része adódik.

A biztonsághiány problémájának ehhez a meghatározó eleméhez a modernitás 18. századdal kezdődően kibontakozó ideológiája kezdetben egészen elképesztő közönnyel viszonyul. Mint bemutattuk, az egyén függetlenségéről alkotott koncepciója alapvető értéként a tulajdonlásra épít (plusz a polgárok biztonságát szavatolni hivatott jogállamra). Ennek az ideológiai konstrukciónak gondolatmenete középpontjába kellett volna állítania a *tulajdonnal nem rendelkező egyén* státusának – vagy státustól megfosztottságának – a kérdését. Mi legyen a sorsuk mindazoknak, akiknek *nincsen* tulajdonuk, amely biztosíthatja számukra a társadalmi függetlenséghez mostantól már elengedhetetlen erőforrások jelentette „talapzatot”? S akik – hogy ezúttal még ne Marxot idézzük, hanem csak a 18. század végének egy kevésbé ismert figuráját – a „tulajdon nélküli osztályt” alkotják?¹² Még az olyan felvilágosult szellem is, mint Sieyès abbé „szabad élet és erkölcsök nélküli, két lábon járó munkaeszközök végtelen tömegéhez” hasonlítja a tulajdon jelentette támasznak hűjával lévő egyéneket, akiknek „egyebük sincs, mint néhány garas árát munkával megszerezni képes két kezük, és gond-gyötörte lelkük”.¹³

TULAJDON VAGY MUNKA?

Amikor a liberális állam működésének logikai alapjait lefektették, ezt a döntő fontosságú kérdést egyáltalán nem vették figyelembe. No, persze, a probléma – főleg a forradalmi forrongás idején – nem maradt teljesen észrevétlen. Tanúsítja ezt a Hegypárt egyik képviselőjének, bizonyos Harmand-nak a Konvent 1793. április 25-iki ülésén elhangzott hozzászólása, melynek luciditása – így utólag – egészen megdöbbentő.

Minden őszinte ember egyet fog érteni velem abban, hogy minek utána *de jure* kivívott a politikai egyenlőség, az emberek legaktuálisabb és leghevesebb vágya most az egyenlőség *de facto* kivívása. Nem habozok hozzátenni: ennek a valóságban érvényre jutó egyenlőségnek a vágya vagy reménye nélkül a jog kinyilvánított egyenlőség nem lenne egyéb kegyetlen szemfényvesztésnél, mely a polgárok

11 Sébastien Le Preste Vauban, *Projet de dîme royale*, Paris, 1707, 66. old. Vauban kegyvesztett lesz, amiért ilyen világos fejjel merészeli bemutatni, milyen nyomorban él a nép a Napkirály uralkodása idején.

12 Lambert, az Alkotmányozó nemzetgyűlés koldusügyi bizottságának tagja. Idézi L. F. Dreyfus, *Un philanthrope d'autrefois, La Rochefoucault-Liancourt*, Paris, 1903.

13 E. J. Sieyès, *Écrits politiques*, Paris, Éd. des Archives contemporaines, 1985.

legtöbb hasznot nyújtó, s létszámában legnépesebb csoportjának nem az ígért örömeiket nyújtáná, hanem tantaluszi kínoknak tenné ki őket.¹⁴

A „polgárok legtöbb hasznot nyújtó, s létszámában legnépesebb csoportja” nem egyéb, mint a tulajdonnal nem rendelkező, keze munkájából élő néptömeg. De Harmand jól látja, hogy a tulajdon tiszteletben tartása (amivel egyébként feltétlenül egyetért) leküzdhetetlen akadálya az egyenlőség iránti „vágy” teljesültének. Így fogalmaz:

Ha valakitől a természet megtagadta ezt a tényleges egyenlőséget, hogyan segíthetnék hozzá társadalmi intézmények, ha érintetlen szándékoznak hagyni a földbirtokot és az ipari tulajdont? Hogyan valósítható ez meg földbirtok-törvény és a vagyonok fölosztása nélkül?

Valóban ez az érdemi kérdés, melyre, az adott korban, egyetlen válasz adható csak: a kommunizmus. Ebben az értelemben Gracchus Babeuf egyértelműen választ ad Harmand kérdésére, azonban az Egyenlők összeesküvésének csúfos kudarca elég egyértelműen világít rá arra, hogy a 18. század végén ez a válasz csak zsákutcába vihet. Minden arra mutat, hogy a problémát a modern állam kiépítéséért felelős politikai osztály ameddig csak lehet – értsd: egészen a 19. század végéig – megkerülte. Az olvasó tetszés szerint válogathat a magyarázatok közt: az, hogy a hatalmi elitnek nem bizonyultak hajlandónak törődni azzal, milyen szociális helyzet jut osztályrészéül a jogállam polgárai „legtöbb hasznot nyújtó, s létszámában legnépesebb csoportjának”, vajon közöny-e, önzés-e, netán osztálygőg vagy lenézés, esetleg más egyéb oka van.¹⁵ Annyi azonban bizonyos, hogy Peter Wagner kifejezésével élve, a liberalizmus terjeszkedésének ezt az első szakaszát joggal nevezhetjük „korfalatozott liberális modernitásnak”: a liberális társadalomnak az a víziója, amely például az Emberi és Polgári Jogok Egyetemes Nyilatkozatában is megfogalmazódik, elvileg mindenkire kiterjedő érvényű, de jó darabig a keresztény Nyugat népeiségeinek csak igen kis létszámú töredékére terjed ki.¹⁶

Annak, hogy a működésbe lépő liberális alapelvek érzéketlenek voltak a szociális helyzettel szemben, számos, katasztrofálisnak bizonyuló kö-

14 Idézi Marcel Gauchet, *La Révolution des droits de l'homme*, Paris, Gallimard, 1989, 214. old.

15 Pedig az, ami a 19. századi „szociális kérdés” központi elemét fogja majd alkotni, már az 1820-as években tudatosul mindenkiben, aki a társadalom megfigyelésével foglalkozik. Mindnyájan fölfedezik a maguk számára a „pauperizmus” jelenségét; a közvetlenül az iparfejődéshez köthető – és ennyiben a modernitás fejlődéséből egyszerűen kiiktathatatlan – tömeges nyomor megismerése sokféle vonatkozásban megrázó hatásúnak bizonyul. De az uralkodó osztályok képviselői – ebben liberális, konzervatív, egykútya – nem hajlandók politikainak, vagyis az állam szintjén megoldandónak tekinteni a kérdést; leragadnak a probléma a filantropia és a munkaadói paternalizmus szintjén történő kezelésénél. (Szándékosan nem említem itt a forradalmi szocializmus ezzel egy időben kibontakozó különböző variánsait, mert ezek ki vannak rekesztve abból a politikai mezőből, ahol a modern társadalom kormányzásának módozatai kikovácsolódnak.)

16 Peter Wagner, *Liberté et discipline. Les deux crises de la modernité* (francia fordítás, Paris, Métailié, 1996). Ha az összehasonlítást világméretűvé tágítjuk, a szűkítés, korlátozás mértéke még elborzasztóbb. Akár úgy is fogalmazhatnánk, hogy a liberális modernitás egy kettős kirekesztés árán vált valósággá: a korszak legfejlettebb nemzeteinek (Nyugat-Európa, majd az Egyesült Államok) „alsóbb néposztályai” maradnak kizárva belőle; az ezen kívül eső világban pedig már az emberiség egésze.

vetkezménye lett. Nem egyszerűen csak a beinduló iparfejlődés munkásainak (és családjaiknak) szörnyű nyomoráról van szó, amelyről a 19. században számtalan leírás ad képet. Amit bemutatnak, az – általánosabb érvennyel – a permanens szociális létbizonytalanság terjeszkedése, amely az alsóbb néposztályok szinte valamennyi csoportját érinti. Majd' azt nem mondtam: „megfertőzi”. A szociális létbizonytalanság nemcsak a szegénységet állandósítja. Az erkölcsi elzűllés, a társadalmi szétbomlás hatóanyagaként működik, olyan vírusként, mely beszivárog a mindennapi életbe, szétmarja a társadalmi kötelekeket, és aláaknázza a személyiség pszichés struktúráit. Richard Sennett egy más összefüggésben alkalmazott kifejezést kölcsönözve: „szétrágja a jellemet”.¹⁷ Állandó létbizonytalanságban élni azzal egyenlő, hogy nem tudunk úrrá lenni a jelen fölött, s épp így nem tudunk bizakodva nézni a jövőbe. Voltaképp ebben merül ki az „alsóbb néposztályok” a 19. századi moralisták által szakadatlan ostromozott híres-hírhedt „előrelátásra, tervezésre való képtelensége”. Na de hogyan lehetne képes a maga számára rendeltetett jövőt kimerevíteni, s benne terveket kovácsolni az a nyomorult, akinek emberi tartását a biztonsághiány nap mint nap fölmorzsolja? A társadalmi létbizonytalanság azzal jár, hogy az ember minden áldott nap megküzd a túlélésért, ráadásul úgy, hogy a küzdelem kimenete minden alkalommal kétséges. Az ember saját sorsának alakítására való képtelenségéből (lásd a 19. századi proletárok tehetetlenségét) adódó, vége-nincs szegénységnek, vége-nincs létbizonytalanságnak ezt a helyzetét, a társadalmi kohézió fogalmának ellenpárjaként, akár *társadalmi kiülleszkedésnek* is nevezhetjük.

Ez hát a jogállam másik, kevésbé fényes oldala. Ugyanis kívül esik a látószögén mindazok sorsa, akik nem képesek önfenntartásukat saját tulajdonuk révén szavatolni. S mivel kívül esik, megkerüli azt a nagy kérdést (melyet Hobbes – bármily meglepőnek tűnjék is ez – sokkalta demokratikusabban fogalmazott meg, hiszen kivétel nélkül *mindenkire* vonatkoztatta, aki az állam polgáraként szembenézni kényszerül a Leviantánnal): hogyan lehet a társadalom *valamennyi* tagjának védelmet nyújtani? Hogyan lehet a nemzet határain belül *minden egyes egyén* biztonságát szavatolni? A tulajdonnal rendelkezők és nem-rendelkezők között feszülő szakadék azon nyomban „jogosult” és „nem-jogosult” polgárok közé éket vágó szakadéknak bizonyul, mihelyt a „jogosultságot” mind az állampolgári, mind a társadalmi biztonsághoz való jogként értelmezzük. Ellenkező esetben a jog mindössze csak „formális”, ahogyan Marx mondotta volt (és ezen a ponton kritikája cáfolhatatlan). A jogállam mit sem változtat a dolgozó emberek nagy többségének társadalmi létfeltételein, azokat továbbra is az állandó szociális létbizonytalanság fogja jellemezni.

Mégis hogyan sikerült kikeveredni ebből a helyzetből? Másként fogalmazva: hogyan sikerült leküzdeni a (szociális) létbizonytalanságot és biztosítani az ahhoz szükséges (szociális) védelmeket, hogy egy modern társadalomnak (szinte) mindenki teljes értékű tagja lehessen? A válasznak csak a summázatát adhatom elő, a teljes kifejtésre itt nincs elegendő

¹⁷ Richard Sennett, *The Corrosion of Character*, New York, W.W. Morton and Co., 1998.

terem.¹⁸ Nos tehát: úgy sikerült, hogy a munkaviszonyhoz rendkívül erős védettségeket csatoltak. Más megfogalmazásban: a tulajdon egy olyan új típusát teremtették meg, amely rendeltetése szerint a magántulajdonnal nem rendelkezők társadalmi státusát teremti meg. A tulajdonnak ez az új típusa a társadalmi közös tulajdon. Az alábbiakban vázlatosan kifejtem, mit takar ez a két, egymást jelentősen keresztbe metsző és átlapoló állítás.

Az első. *Magához a munkás-léthez kapcsolnak jogokat és védelmeket.* A munkavégzés ezzel megszűnik tisztán piaci viszonyoknak lenni, ahol a munka ellentételezése egy, a mindenható munkáltató és a mindentől megfosztott munkavállaló között kötöttetett úgymond kontraktuális viszonyoknak (a *Code civil* „bérmunkás szerződésének”) a keretei között történik. A munkavégzés *foglalkoztatássá* válik, vagyis olyan *státussal* bíró állapottá, amely nem-piaci biztosítékokat is tartalmaz (mint például a minimális bérhez való jogot, a munkajog biztosította védettségeket, a baleset- és betegség-biztosítást, a nyugdíjba menetelhez való jogot, és sok mindent még). A dolgozó ember helyzete így megszűnik végletesen sebezhető lenni, többé nem kell örökké a „mit hoz a holnap?” okozta szorongás súlya alatt görnyednie. Mostantól *fizetéses munkaviszonyban* áll: olyan erőforrásoknak lesz részese, olyan garanciák illetik meg, amelyek lehetővé teszik, hogy úrrá lehessen a jelenen, s befolyást gyakorolhasson a jövőjére. A „fizetésből élőknek” abban a társadalmában, mely a második világháború után Nyugat-Európában létrejön, szinte mindenkire kiterjednek a védelmeknek azok a rendszerei, melyekről a társadalomtörténet kimutatja, hogy többségükben a munkához kapcsoltan bomlanak ki. A fizetésből élők társadalmá nem egyszerűen olyan társadalom, amelyben az aktív korú népesség többsége bérmunka-viszonyban áll. Főleg és elsősorban olyan társadalom, amelyben a népesség elsöprő többsége alapvetően a munka státusának megszilárdítása, konszolidálása révén nyeri el társadalmi tagságát.

A második lehetséges mód e döntő átalakulás lényegének kifejezésére a következő: *erőteljes mértékben sikerült a bérmunkás-társadalom tagjai számára hozzáférhetővé tenni a társadalmi közös tulajdont.* Emez a magántulajdon alternatív változatának tekinthető, olyan, a *biztonságra szolgáló tulajdonnak*, amely most már mindazok rendelkezésére áll, akik korábban kirekesztődtek a magántulajdon birtoklása biztosította védelmekből.¹⁹ A társadalmi közös tulajdont úgy jellemezhetnénk, mint a korábban egyedül a *magántulajdon* révén biztosítható védelmek *szociális* ekvivalensei-

¹⁸ Erre kísérletet *Les Métamorphoses de la question sociale. Une chronique du salariat* című könyvemben (Paris, Fayard, 1995) tettem, elsősorban is annak 6. és 7. fejezetében. (Magyarul *A szociális kérdés alakváltozásai. A bérmunka krónikája*, 1998.)

¹⁹ Henri Hatzfeld intuitív megérzését kölcsönöztem el (lásd „La difficile mutation de la sécurité-proprété à la sécurité-droit”, *Prévenir*, no 5, 1982. március). A „társadalmi közös tulajdon” terminust (abban az értelemben, amelyben én magam használom) a 19. század vége republikánus szerzőinél is megtaláljuk. Lásd ehhez elsősorban Alfred Fouillé, *La Propriété sociale et la démocratie*, Paris, 1884. Fouillé azon az alapon kardoskodik a kötelező biztosítás mellett, hogy az megfelelő eszköznek bizonyul arra, hogy megteremtse „az emberi tőkének azokat a biztosítékait, amelyek az ahhoz szükséges tulajdon egyfajta minimumának tekinthetők, hogy az állam minden polgára szabad legyen és egyenlő a többiekkel”.

nek a megteremtését. Vegyük példának a nyugdíjat. A biztonság nézőpontjából a nyugdíjas semmiben nem marad el a vagyonára hagyatkozó járadékosától. A nyugdíj tehát megoldást kínál a társadalmi létbizonytalanság egyik letragikusabb megnyilvánulására, annak a megöregedett dolgozó embernek a végzetére, aki többé már nem képes munkára, s akinek könnyűszerrel juthatott az a sors, hogy mindenét elvesztve a segélyezésnek olyan megalázó formáira szoruljon, mint amilyen a szegényház. Csakhogy a nyugdíj nem a segélyezésnek valamiféle formája! A nyugdíj a munkavégzésből lezármaztatott jogosultság! Ez a jog a dolgozó ember tulajdona, amely őt nem a piac logikája alapján illeti meg, hanem a munkabér társadalmiasítása következtében: a munkabér egy része közvetlen (közvetett bér formájában) jut vissza a dolgozó emberhez. Úgy is mondhatnánk: a biztonságot szolgáló tulajdon ez, mely a munka szféráján kívül szavatolja annak a biztonságát, aki dolgozik.

A nyugdíj természetesen csak egyik példája a társadalmi közös tulajdonnak, amely ráadásul nehezen, nagyon szerény induló eredményekkel jött létre. (A munkás és paraszt nyugdíjakról hozott 1910-es törvény érvénye csak a legszegényebbekre terjedt ki, mivel – a magántulajdon logikája alapján – úgy vélték, a fizetésből élők tehetősebb csoportjai képesek gondoskodni magukról.) A rendszer „terjeszkedését” a fizetésből élőkre a 20. század egész során jellemzőnek mondható homogenizációs és differenciációs folyamatokból kiindulva érthetjük meg. „Fizetésből élők”, ez a kategória többé már nem a „bérmunkás” szinonimája; az alkalmazotti kategóriák elképesztően változatos csoportjai tartoznak ide, a minimumbérért foglalkoztatott munkásoktól a felső szintű vezetőkig. Mindegyik csoport élvezi azonban a munka jelentette védelmeket. Így aztán a társadalmi közös tulajdon különböző formái (mint például a nyugdíj) a fizetésből élő társadalom tagjainak elsöprő többsége számára képesek biztonságot nyújtani. A nyugdíjrendszerek mellett itt persze sorra kellene vennünk a 20. század folyamán életbe lépett szociális törvények összességét, melyekből létrejön az egyetemes társadalombiztosítás, vagyis

egy, a működtetését illetően az érdekeltek képviselőire és az államra közösen bízott társadalombiztosítás olyan, mindenre kiterjedő szemlélete, amely arra törekszik, hogy mindazokban az esetekben biztosítsa az állampolgár számára a létfenntartáshoz szükséges eszközöket, amikor képtelennek bizonyul azokat a munkája révén megszerezni.²⁰

Kétségtelen tény, hogy az államnak központi szerep jutott ezeknek az intézkedéscsomagoknak a működésbe állításában. A szociális állam fejlődése szorosan összekapcsolódik a védelmi rendszerek terjeszkedésével. Lényegét tekintve az állam a maga szociális szerepkörében *kockázatcsökkentő* intézményként működik. Az általa kikényszerített és jogilag is sza-

20 Az Ellenállás Nemzeti Tanácsának (*Conseil national de la résistance*) 1944. március 5-én elfogadott akcióprogramjából.

vatolt kötelezettségvállalások okán joggal fogalmazhatunk úgy, hogy „az állam maga válik hatalmas biztosítóintézeté”²¹.

AZ EGYMÁSHOZ HASONLÓK TÁRSADALMA

Így vált védetté a polgárok „legtöbb hasznot nyújtó, s létszámában legnépesebb csoportja”, akikre a Konventben Harmand hivatkozott. A társadalmi biztonsihiányra adott válasz nem a magántulajdon fölszámolása vagy szétszórása lett. Nem valósították meg tehát a társadalmi létfeltételek teljes egyenlősítését, a „valóságban érvényre jutó egyenlőséget”, melyre Harmand ugyancsak utalt. A fizetésből élők társadalma erőteljesen differenciált, vagyis – fogalmazzunk egyértelműen! – igencsak egyenlőtlen. Ezzel egy időben azonban *erőteljesen védelmező jellegű* is. Vagyis: a bérskála alján és tetején elhelyezkedők között a jövedelemkülönbségek ugyan jelentősnek mondhatók, ennek ellenére a különböző társadalmi kategóriák ugyanazokkal a védelmet nyújtó jogokkal rendelkeznek (munkajog, szociális védelem). Valószínűleg ennek tulajdonítható, hogy ez a társadalom meglehetősen toleranciával veszi tudomásul az egyenlőtlenégeket. Nem kétséges, a növekedés juttatta többletek elosztásáért folytatott küzdelmek hevesek voltak. De a konfliktus kezelése a „szociális partnerek” között szokásos *tárgyalásos* módszert alkalmazva zajlott, aminek eredménye az lett, hogy valamennyi alkalmazotti kategóriának vitathatatlanul javultak a körülményei (jóllehet a közöttük meglévő különbségek gyakorlatilag akár változatlanok is maradhattak).²² Mivel ezek a távolságok megmaradtak, a folyamat egyáltalán nem annak a hatalmas létszámúvá duzzadó „középosztálynak” a kialakulását eredményezte, melynek létrejöttében akkortájt egyes ideológusok erősen hittek.²³ Mindazonáltal a társadalmi hierarchia minden szintjén úgy gondolhatta mindenki, kivétel nélkül, hogy szert tud tenni az erőforrásoknak arra a minimumára, ami a függetlensége biztosításához kell.

Az így létrejövő társadalom-modell nem az *egyenlők társadalma* (a társadalmi létfeltételek ténybeli, valóságban érvényesülő egyenlőségének értelmében), hanem – Léon Bourgeois-tól kölcsönözve a kifejezést²⁴ – az

21 François Ewald, *L'État providence*, Paris, Grasset, 1986, 343. old. A teljesség kedvéért: a biztosítási struktúrák kiépítésén túl, illendő a közszolgáltatások kifejlődésére is ráirányítani a figyelmet. A *közszolgáltatások* – mint olyan eszköztár, amely a lehető legtöbb ember rendelkezésére bocsátja azokhoz az alapvető szolgáltatásokhoz a hozzáférést, melyek működtetéséhez privát eszközök nem bizonyulhatnak elégségesnek – fontos részét teszik ki a társadalmi közös tulajdonnak: az, hogy bizonyos nem-piacosított szolgáltatások mindenki számára biztosítva legyenek, lényegi eleme egy modern társadalom különböző szegmensei közötti kohézióinak. Nehézkessé tenné a tárgyalásmódot, s ezért el is tekintek attól, hogy kitérjenek a közszolgáltatások szerepének megítéléséről folytatott vitára, de annyit azért leszögeznek, hogy e vita – beleértve a közszolgáltatások szerepének manapság divatos megkérdőjelezését is – tökéletesen beleilleszkedik az itt kibontott gondolatmenetbe.

22 A „dicsőséges Harmincak” (*les Trente Glorieuses*) néven számon tartott három évtized alatt a munkások és a vezető beosztásúak közötti jövedelemkülönbségek gyakorlatilag semmit nem változtak. A mozgólépcső kínálkozik szemléltető példának: aki rálép, mind a magasba emelkedik, de az egyes lépcsőfokokon helyet foglaló személyek (itt: társadalmi osztályok) között ugyanaz marad a távolság.

23 Legkarakteresebb – már-már karikatúrába hajlón karakteres – képviselőjük kétség kívül Jean Fourastié volt (lásd *Les Trente Glorieuses ou la Révolution invisible de 1946 à 1975*, Paris, Fayard, 1979).

„egymáshoz hasonló társadalma”. Az egymáshoz hasonló egyedek alkotta társadalom differenciált, tehát hierarchizált társadalom, ám ennek ellenére minden tagja között létrejöhetnek kölcsönös kapcsolathálók, mivel mindannyian ugyanazokból az alapvető erőforrásokból részesülnek és ugyanazok a jogok illetik meg őket. A tulajdonnal rendelkezők és nemrendelkezők közötti, jellegét tekintve meghaladhatatlan ellentétben sikerül fölülkerekedni, hála a társadalmi közös tulajdonnak, mely a tulajdonnal nem rendelkezők számára is biztosítja biztonságuk feltételeit. A gondviselő állam (vagy nevezzük inkább szociális államnak?) szavatolja ennek a konstrukciónak a működését: ezek a védelmek a szociális jogok kiteljesítése modelljének megfelelően jog szerint járnak az embernek, és konkrét, virtuálisan egyetemes hatókörű megfelelői az állampolgári és a politikai jogoknak.

Illó megjegyeznünk, hogy a szociális államnak – ellentétben azzal, amit szokásosan gondolnak róla – nem az *újraelosztó* funkció a legfontosabb szerepköre. Ami azt illeti, a közpénzek újraelosztása mindig is csak nagyon kevésbé befolyásolta a fizetésből élő társadalom hierarchikus struktúráját. Ezzel szemben *védelemnyújtó* szerepe mindig szubsztanciális volt. Vegyük ismét a nyugdíjat! A nyugdíjak nagysága jól leképezi a bérhierarchiát (alacsony bér – alacsony nyugdíj; magas bér – magas nyugdíj). Ebben tehát nincs „újraelosztás”. A nyugdíj védelemnyújtó szerepe viszont alapvető, hiszen *valamennyi* alkalmazásban álló számára biztosítja a társadalmi függetlenség minimális feltételeit, vagyis annak lehetőségét, hogy szabadon kössön társas-társadalmias kapcsolatokat a „hózzá hasonlókkal”. A minimálbéren foglalkoztatott dolgozó nyilván nem jut messze nyugdíjhoz. Ha azonban a védelmi rendszerek kiépülése előttiekkel hasonlítjuk össze a helyzetét – az iparfejlődés kezdeti időszakának proletárjáéval, például –, bizvást mondhatjuk, hogy a változás: minőségi. Ugyanezt mondhatjuk az egészségi állapotot vagy a családot védő rendszerekről, a piac hatásai alól kivont (vagy kevésbé piacositott) közszolgáltatásokról is. A társadalmi közös tulajdon „rehabilitálta” a tulajdonnal nem rendelkezők, az állandósulttá vált szociális létbizonytalanságra ítélték osztályát, mivel rendelkezésükre bocsátotta az erőforrásoknak, lehetőségeknek és jogoknak azt a minimumát, ami ahhoz szükséges, hogy ha az „egyenlők” társadalmát nem is, de legalább az „egymáshoz hasonlók” társadalmát föl lehessen építeni.

Érthetővé válik mindezekből, hogy a fizetésből élők társadalmában az állam legalapvetőbb funkciójának – s egyben legnagyobb sikerének – kétségkívül az bizonyult, hogy véget vetett a társadalmi létbizonytalanságnak, vagyis hatékonyan lépett föl a *szociális kockázatok csökkentésében*. Ez azonban csak bizonyos feltételek függvényében sikerült neki. Ezek egy része, ha akarjuk, akár akcidentálisnak is mondható, más része azonban struktúra-függő. Ha meg akarjuk érteni, hogy miért csökkenti az állam korábbi hatékonyságát a társadalmi létbizonytalanság napjainkban

24 Léon Bourgeois, *Solidarité*, Paris, 1896. A háttérben persze fölismerhető a durkheimi organikus szolidaritás mintája, mely azokban a társadalmakban kell, hogy jellemezze a társadalmi hovatartozást, amelyek sokszínűek, ám egyszersmind integráltak is.

tapasztalható újraéledése, mindenképpen említést kell tennünk a két legfontosabb tényezőről.

Az első feltétel, melyre ennek az impozáns építménynek a létrehozásához elengedhetetlenül szükség volt, az a *növekedés*. 1953 és a hetvenes évek eleje között Franciaországban gyakorlatilag megháromszorozódott a termelékenység is, a fogyasztás is, a bérjövödelmek mértéke is. Ebben a maga közgazdasági jelentésén és jelentőségén jóval túlmutató, alapvető tényezőt kell látnunk: ez tette lehetővé a fizetésből élők társadalmán belül az egyenlőtlenségek és a társadalmi létbizonytalanság szabályozott kezelésmódját. Ahogyan az adott időszak egyik szakszervezeti vezetője, André Bergeron fogalmazta: „volt mihez nyúlni”. Ez nem csak azt jelentette, hogy volt fölösztartó értéktöbblet, hanem azt is, hogy a szociális problémák kezelésmódjában érvényre lehetett juttatni az „elhalasztott kielégülés” (*deferred gratification*) elvét. A „szociális partnerek” közötti alkufolyamatban minden résztvevő mindig többet követel, és mindig úgy érzi, hogy nem kap eleget. (Ezért van, hogy ez az alkudozás mindig konfliktusos természetű.) De ezenközben mindig gondolhat arra, hogy holnap, fél év múlva, egy év múlva, sikerül majd többet kivívnia magának, mint most. Így az elégedetlenségek, a frusztrációk mindig átélhetők ideiglenesként – és így is éli át ezeket mindenki. A holnap szebb lesz, mint a ma. Ez lehetőséget nyújt arra, hogy belátható időn belülre előlegezhessük meg az egyenlőtlenségek mind fokozottabb visszaszorítását, a szegénység és a nélkülözés még mindig föllelhető bugyrainak a fölszámolását. Ez az, amit társadalmi fejlődésnek hívunk, amihez a jövőnk programozásának lehetősége nyit utat. Ez a hit teljesen konkrét formákban ölt testet az emberek mindennapi gyakorlatában, a jövőre orientált kezdeményezések és stratégiák révén: kölcsönt veszünk föl, hogy megvegyük a lakást, amiben lakunk; terveket szövünk a gyerekek egyetemi pályafutásáról, a család társadalmi fölemelkedéséről (akár a következő nemzedéket is bekapcsolva ebbe).

A *jövő kezelésére (uralására)* való képességnek szerintem mindent eldöntő szerepe van a szociális biztonsághiány elleni küzdelemben.²⁵ Mindaddig működőképes, amíg a társadalom fejlődése beleilleszkedik látszik egy olyan fölfelé tartó pályáivbe, melyet a közösségi erőforrások állományának maximalizálása jellemez, valamint az állam szerepének megerősítése ezen átalakulások szabályozásában. A gazdasági növeke-

25 Ez a küzdelem egy olyan folyamatba ágyazódik bele, mely a hetvenes évek elején még messze nem volt befejezettnek tekinthető. Másként fogalmazva: még mindig létezik társadalmi létbizonytalanság, még mindig létezik szegénység. Azonban a minden téren diadalmaskodó dinamika felől nézve mindkettő *reziduálisnak* gondolható. Így van ez a „Negyedik Világnak” titulált jelenséggel is, melyet azok az egyének alkotnak, akik kívül rekedtek a bérmunkás-társadalom keretein. Az ő létezésük és jelen-létük azonban nem kérdőjelezi meg annak érvényességét, hogy a társadalom emelkedő pályán mozog: ha nyögvenyelősen is, segélyben részesítik őket, annak reményében, hogy előbb-utóbb eltűnnek. Hasonlóképpen, vannak a segélyezettettek olyan kategóriái, amelyek számára létezik a *segélyezéshez való jog* a munkaviszony alapján járó biztosítási fedezetek helyett. Azonban, mint Didier Renard megjegyzi, „az a vélemény, mely szerint a társadalombiztosításnak fölsőlegessé kell tennie a segélyezés intézményrendszerét, már a századfordulótól kezdve többségi véleménynek tekinthető, a háború befejezte után pedig egyértelműen meghatározóvá válik” („Intervention de l'État et genèse de la protection sociale en France”, *Lien social et politique*, no 33, 1995, Tavasz, 108. old.).

TANULMÁNYOK

désnek ez az időszak egybeesik az állam szerepkörének hangsúlyozott növekedésével. Az állam szociális védelmeket garantál mindenki számára, igyekszik keynes-i keretek között működtetni a gazdaságot, és kompromisszumokat kialakítani az ebben a növekedési folyamatban érintett különböző partnerek között. Látni fogjuk majd, hogyan vezetett a dinamika „kifulladásá” a társadalmi biztonsághiány fölerősödéséhez.

Ha tiszta képet akarunk kapni, mi volt az, ami lehetővé tette a társadalmi létbizonytalanság visszaszorítását, nyomatékosan rá kell mutatnunk arra a második elemre, amely viszont az elsőként említettel szemben már strukturális természetű. Nevezetesen arra, hogy a szociális védelmek elnyerése lényegét tekintve azon a módon ment végbe, hogy az *egyének védelmet nyújtó kollektívumokba tagozódtak be.*

Igazából egyre kevésbé az számít, hogy mit mutathat fel az egyén saját tulajdonként. Egyre inkább az a lényeg, hogy milyen jogokra tett szert az a csoport, amelynek tagjaként határozhatja meg magát. A birtoklás kevésbé fontos, mint a különböző szabályegyettesek révén definiált kollektív státus.²⁶

A dolgozó embernek ugyanis, aki nem számíthat senkire, csak magamagára, úgyszólván semmiye nincs, így életfontosságú számára, hogy eladhassa a munkaerejét. Ezért lehet kijelenteni, hogy munkaadó és munkavállaló között a szerződéses viszony eredendően egyenlőtlen csereviszony: egyikük kénye-kedve szerint szabhat feltételeket a másiknak, mert ő rendelkezik erőforrásokkal, a másik meg nem. Ezzel szemben viszont, ahol létezik kollektív szerződés, ott a dolgozó már nem mint elszigetelt egyes ember szerződik, hanem olyan iránymutató előírásrendszerekre támaszkodhat, melyeket korábban már kollektív alku keretében kialakítottak és szerződésbe foglaltak, amelyekben tehát közösség-mivoltukban tételezett társadalmi partnerek között kötött kompromisszumok jutnak kifejeződésre. Az egyén egy őt megelőzően is már létező kollektívum tagjaként lép föl, ez kölcsönöz neki erőt a munkaadójával szemben. Hogy – mint a bevett szóhasználat is jelzi – „szociális partnerekkel” van dolgunk, az azt jelenti, hogy itt már nem egyének lépnek egymással kapcsolatba, hanem társadalmi csoportok alakítják egymás közötti viszonyukat.

E megjegyzéseket általánosítólólag kiterjeszthetjük a „fizetésből élő” társadalom intézményeinek összességére is. A munkajog és a szociális védelmek a kollektív szabályozás rendszerei, melyekben a jogosultságok bizonyos csoportokhoz való tartozás függvényében definiálódnak, s többnyire ellentétes érdekű társadalmi csoportokat egymással szembe fordító konfliktusokban és harcokban születnek meg. Az egyén különböző hovatarozásai alapján és függvényében részesül különböző védelmekben; e hovatarozások pedig már nem „természetes” közösségekbe való közvetlen betagoaltságától függenek (mint a család, a szomszédság, a helyi társadalom nyújtotta „kebelbéli védelem”), hanem szabályrendszerek által definiált és általában jogi státussal is rendelkező csoportokba való tartozásától. Munkahelyi közösségek, szakszervezeti csoportosulások, a munkajog és a szociális szolgáltatások kollektív szabályozásai...

26 H. Hatzfeld, „La difficile mutation de la sécurité-propiété à la sécurité-droit”, id. mű.

Igaza van Henri Hatzfeldnek, amikor azt mondja, hogy „a szabályegyetesek által definiált kollektív státus” az, ami az egyént megvédi, s biztonságot teremt számára. Egy modern ipari és városi társadalomban, ahol a testközei védelmek rendkívül meggyengültek (ha ugyan teljesen ki nem vesztek), az intézményi státust jelentő kollektívumba tartozás képes csak biztonságot nyújtani az egyénnek.

De ezek a védelmi rendszerek bonyolultak, sérülékenyek... és nagyon sokba kerülnek. Nem közvetlenül tagozzák be az egyént, mint a hajdani szoros kötelékek. Rendkívüli mértékben igénylik az állam jelenlétét, hiszen nagyon gyakran az állam kelti életre, legitimálja, illetve finanszírozza őket. Így tehát belátható, hogy a szociális állam létjogosultságának egyre gyakrabban hangoztatott megkérdőjelezése, amihez még – az individualizációs folyamatok fölerősödése okán – a kollektívumok meggyengülése (esetenként akár összeomlása) is párosul, egyenes vonalban vezet el a társadalmi létbizonytalanság intenzív, ismételt és tömeges megjelenéséhez.

Fordította Léderer Pál

HAVASI ÉVA

A transzferjövedelmek szerepe a szegénység csökkentésében¹

Céлом, hogy világos és számszerűsíthető választ adjak arra a kérdésre, hogy az állami-központi újraelosztó rendszerek, s ezen belül a jelenlegi társadalompolitikai, szociálpolitikai rendszer mennyire hatékonyan kezelik, hogyan tudják kompenzálni az elsődleges – jövedelmi – egyenlőtlenségeket. Milyen arányban és módon képesek megakadályozni, hogy az emberek a minimálisan megkövetelhető jövedelemszint alá kerüljenek? A szegénység elkerülésében mekkora szerepet játszanak azok a juttatások, amelyek a szegénység okán és jogán járnak, és éppen azt célozzák, hogy a piaci jövedelmükből megélni nem tudó rétegek is minimális anyagi biztonságban lehessenek?

Bevezetés

„Az emberek egyenlőknek születnek. De másnap már nem azok többé.” (Jules Renard)

A tanulmány célja a transzferjövedelmek szegénységre gyakorolt hatásának feltérképezése, különös tekintettel azokra a jövedelemfajtákra, juttatásokra, amelyek a szegénység enyhítését, a társadalmi leszakadás elkerülését célozzák.²

A jóléti újraelosztás hatását vizsgáló, ennél tágabb célokat maga elé tűző, de részben az induló kérdéseinkre is választ adó hazai tanulmány 1998-ban született³, s ennek elméleti kereteit és időhorizontját egyaránt kibővítő munka az elmúlt hónapok szakmai sikerkönyve.⁴ Ez az írás épít az ott leírtakra, de alapvetően a szegényeket célzó juttatásokra fókuszál. Az újraelosztás egyenlőtlenségekre gyakorolt hatását és általában a transzferjövedelmek jövedelem-eloszlásban játszott szerepét nem elemzi.

1 A tanulmány az ICSSZEM égisze alatt működő SZOLID projekt, majd pedig az ennek folytatásaként létrejött METOD Műhely támogatásával és inspirációja alapján készült.

2 A jelen tanulmány szerves folytatása egy korábbi munkának, melyet Altorjai Szilvia kolléganőmmel 2001-re vonatkozó jövedelmi adatok felhasználásával 2003-ban készítettünk.

3 Tóth István György: I. kötet, Gazdasági aktivitás vagy szociális támogatások? A jóléti újraelosztás megváltozott keretfeltételei, Társi, Budapest, 1998.

4 Tóth István György: Jövedelemeloszlás, A gazdasági rendszerváltástól az uniós csatlakozásig, Századvég Kiadó, 2005.

A felhasznált adatforrás a KSH 2001-re és 2003-ra vonatkozó Háztartási költségvetési felvétele.⁵ Az elemzés alapvetően a 2003-as adatokra épül, de esetenként összehasonlító számításokat végeztünk 2001-re vonatkozóan is.

A hazai jövedelmi adatok megbízhatósága erősen korlátozott. A szociális jövödelmek esetében külön nehézséget jelent, hogy e juttatások – néhány tételt leszámítva – lényegesen alacsonyabb gyakorisággal fordulnak elő, mint a munkajövödelmek, ezért nagyobb lakossági mintára van szükség ahhoz, hogy a statisztikai pontossági kritériumoknak eleget tegyünk. A statisztikák korlátai ellenére, és annak ismeretében, a felhasznált adatgyűjtésből hasznos információkat szerezhetünk arra vonatkozóan, hogy a különböző típusú jövödelmek hogyan befolyásolják a hazai szegénység alakulását, a tisztán piaci jövödelmek alapján, illetve hogy a szociális jövödelmek kisebb-nagyobb körének beszámításával miként alakul az „átlagnépesség” és néhány kiemelt háztartástípus szegénységi kockázata.

A transzferjövödelmek nagyobbik része nem a nehéz élethelyzetek, a szegénységben élők helyzetének javítását célozza, hanem ezek a jóléti társadalmak alappilléreiként, főként társadalombiztosítási típusú, bizonyos szociális biztonsági kockázatok enyhítését szolgáló támogatások (betegség, öregség, „hátramaradottakról” való gondoskodás, munkanélküliség stb.).⁶ Ezért ezek a juttatások alapvetően nem szűken vett szociálpolitikai, hanem jóval inkább társadalompolitikai célokat szolgálnak. Persze a célok több esetben is keverednek, gondoljunk a nyugdíjak nem arányos (alacsony nyugdíjasokat jobban preferáló) emelésére, vagy a családi pótlék gyermekszámtól függő nagyságára, hogy csak néhány példát említsünk. Ezért a kimondottan a szegényeket célzó célirányos jövödelemfüggő juttatások nem fedik le a szegényeket, illetve a szegényebbeket preferáló támogatások körét, de e juttatások az alapvető céljukat tekintve nem a szegénység felszámolását célozzák. Az elemzés során ezért főként arra kerestük a választ, hogy azok a szociális juttatások, amelyek nagyon alacsony jövödelemhez kötöttek, elérik-e azokat, akik valóban potenciális jogosultak, illetve hogy e juttatások nagysága és aránya mennyire képes betölteni azt a funkciót, amelyre létrehozták, jelesül a szegény élethelyzetben lévők érdemi segítségét.

Az adatok egyértelműen bizonyítják azt a hipotézisünket, hogy a szét-

⁵ Az adatgyűjtés mintegy 10 ezer háztartás tételes jövödelmi és kiadási adatát tartalmazza. Ez az adatgyűjtés azonban alapvető célját tekintve kiadási és fogyasztási felvétel, amely egyhavi naplóvezetést követel meg a háztartásoktól, így értelemszerű az átlagosnál magasabb megíiusulási arány. A magas jövödelmű, elfoglalt emberek kisebb arányban vállalják a felvételben való közreműködést, ami a minta torzulásához vezet, bár ezt a megtagadó háztartástípusok magasabb kiválasztási arányával, pótcímekkel, az összeírók kiemelt díjazásával és számos egyéb módon megpróbálják ellensúlyozni. Mindezek ellenére az „átlagnépességet” jól reprezentáló felvétel alulbecsli a magas jövödelmű, elsősorban fővárosban élő háztartások számarányát és jövödelmét, és hasonlóan az összes lakossági felvételhez nem tudja befogni a legszegényebb hajlék nélküli, vagy jogcím nélküli, illetve nem saját lakásban élő szegény családokat sem. Éppen ezért a felvételből nyert számokat a tanulmány során egybevetjük az adminisztratív adatforrásokból nyert hasonló tartalmú számokkal is, mintegy validálva saját eredményeinket.

⁶ Itt jegyeznék meg, hogy az írás csakis a pénzbeli ellátásokra koncentrál, a természetbeli juttatásokat, szolgáltatásokat, illetve ezek hatását nem vizsgálja.

aprózott és kisösszegű jövedelemfüggő juttatások nem alkalmasak a szegénység enyhítésére, hanem jóval inkább a szegénység újratermelődését segítik. Átgondolt és koherens társadalompolitikai gondolkodás nélkül a „tűzoltás-jellegű”, ugyanakkor gyakran változó, ezáltal nem kiszámítható szociálpolitikai intézkedések eredménytelenek.

A szegények számának és arányának alakulása a transzferjövedelmek előtt és után

Kit tekintünk szegénynek? A szegénység mérőszáma

Amint azt már oly sokan és oly sokszor leírták, a szegénységet sokféleképpen lehet meghatározni, és ennek megfelelően mérni is. Ebben az anyagban csak a (relatív típusú) jövedelmi szegénységgel foglalkozunk, és az EU elvárásokat követve egyszerű és világos definíciót, illetve mérőszámot használunk.

A háztartás, illetve a benne élő személyek szegények abban az esetben, ha a háztartás tagjainak egy fogyasztási egységre jutó, éves nettó jövedelme az országos adatok alapján a medián-jövedelem 60 százaléka alatt marad. Következésképpen az OECD1 fogyasztási egységskálát alkalmaztuk, de az egy főre jutó jövedelem alapján is kiszámítottuk a szegénységi rátákat. Ez utóbbit az indokolta, hogy a szociális segélyezési gyakorlatban az egy főre jutó jövedelem a meghatározó.

2003-ban az OECD1 fogyasztási egységre jutó jövedelem szerint a háztartások 8,6 százaléka (2001-ben 9,1) és a személyek 10,5 százaléka (2001-ben 10,3) volt szegény. Az egy főre jutó jövedelem alapján a háztartások 8,5 százaléka és a lakosság 12,8 százaléka élt a szegénységi küszöbszint alatt. A kétféle (fogyasztási egység alapú és az egy főre jutó jövedelmet figyelembe vevő) számítási mód alapján a szegénységi arányokban nem túl nagyok az eltérések. A különbség elsősorban és döntően a szegények eltérő összetételében mutatkozik meg. Az előbbi esetben több az idős szegény, míg az utóbbi esetben főleg a gyermekes háztartásokban élők szegények.⁷

Már előljáróban leszögezhetjük, hogy 2001-ről 2003-ra a szegénységi rátákban nincs statisztikailag kimutatható elmozdulás. Bár a szegények száma nem változott, a szegények jövedelmi leszakadása erősödött.

A transzfer előtti és utáni jövedelem fogalma

A transzfer előtti jövedelmek közé soroljuk a lakosság piaci jövedelmeit. A munkából származó kereset-típusú jövedelmek mellett ide tartoznak a vállalkozásból származó jövedelmek és a tulajdonosi jövedelmek.

Tágabban értelmezve a transzfer előtti jövedelmek közé soroljuk a nyugdíjak egy részét, az ún. piaci típusú nyugdíjakat. A transzfer előtti,

⁷ Lásd erről Éltető Ödön–Havasi Éva: Az elemzési egység és az ekvivalencia-skála megválasztásának hatása a jövedelmi egyenlőtlenségre és szegénységre, Szociológiai Szemle, 2002. 4. szám.

saját jogú nyugdíjat is tartalmazó jövedelmek a háztartások, a lakosság piaci jövedelmei mellett magukban foglalják a korábbi munkaviszonyhoz és vállalkozói jogviszonyhoz kapcsolódó, munkaadói és munkavállalói befizetéseken alapuló, saját jogon járó nyugdíjakat is. A saját jogú nyugdíj ugyanis nem piaci jövedelem, de nem is tisztán szociális jövedelem, hanem korábbi befizetéseken alapuló, társadalombiztosítási juttatás. Ezzel szemben a rokkantnyugdíj, az özvegyi nyugdíj, illetve az időskori járadék egyértelműen szociális jövedelemfajta, ezért a transzfer utáni, szociális jövedelmeket is tartalmazó jövedelmek között szerepeltetjük.

A transzferek szegénységcsökkentő szerepének vizsgálatához logikusnak látszott egy új fogalom a „transzfer utáni, de az alacsony jövedelemhez kötött, jövedelemfüggő szociális juttatások nélküli jövedelem” bevezetése. Ez a jövedelem minden személyhez és háztartáshoz kapcsolódó jövedelmet tartalmaz, kivéve azokat a szociális juttatásokat, amelyek jövedelemnagysághoz kötöttek, vagyis amelyekhez éppen a „szegénység jogán” lehet csak hozzájutni. Míg a családi pótlék feltétele a gyermek, a munkanélküli segélyé a munkanélkülivé válás és nem a rászorultság, addig a lakhatási támogatásé vagy a szociális segélyé bizonyos feltételek megléte mellett maga az alacsony jövedelem. Éppen ezért a szociális ellátórendszer hatékonyságának, célzottságának vizsgálatához nagyon hasznos megkülönböztetni, illetve leválasztani ez utóbbi jövedelemfüggő szociális juttatásokat az összjövedelemből.

A transzferek utáni jövedelem a háztartás, illetve az egyén összes jövedelmét tartalmazza, azaz a piaci jövedelmeket, a társadalombiztosítási és az összes egyéb szociális jövedelmet, valamint a háztartások közötti transzfereket is.

A szegények aránya a transzferjövedelmek előtt és után

A tisztán piaci jövedelmek – azaz a transzfer előtti jövedelmi helyzet – alapján a háztartások közel fele, a lakosság 40 százaléka található a szegénységi küszöbszint alatt. Az arányok 2001 és 2003 között nem változtak.

A saját jogú nyugdíj beszámításával már lényegesen kevesebben szegények. A háztartások egyötöde, a lakosság egynegyede marad szegény, ha a saját jogon szerzett nyugdíjakat is a transzfer előtti jövedelmek közé soroljuk. A piaci jövedelmek mellett a saját jogú nyugdíj szerepe a legfontosabb a szegénység elkerülésében. Magyarországon magas az idős népesség aránya, de többségük a teljes foglalkoztatottság időszakában nyugdíj jogosultságot szerzett, így alanyi jogon garantált nyugdíjat élvez. A saját jogú nyugdíjat is a piaci jövedelmekhez számolva 2001-ről 2003-ra a szegények aránya (főre és fogyasztási egységre vetített jövedelem alapján egyaránt) növekedett, vagyis a piaci nyugdíjak szegénységnyhító szerepe némileg csökkent.

TANULMÁNYOK

1. táblázat A szegénységi szint alatt élő személyek és háztartások aránya transzferjövödelmek előtt (saját jogú nyugdíj nélkül és azt beszámítva), jövedelemfüggő juttatások előtt, de nyugdíj és egyéb nem jövedelemhez kötött szociális jövedelem után és transzferék után, egy fogyasztási egység és egy főre jutó jövedelem alapján számolva, %-ban

	OECD1 fogyasztási egység szerint				1 fő alapján			
	2001		2003		2001		2003	
	fő	háztartás	fő	háztartás	fő	háztartás	fő	háztartás
Transzfer előtt	39,4	48,0	40,5	47,6	41,2	48,7	42,1	48,3
Transzfer előtt, saját jogú nyugdíjjal	22,1	20,1	24,9	21,6	23,6	19,9	26,1	21,2
Jövedelem-szinthez kötött juttatások előtt	12,5	10,6	12,8	10,2	14,4	10,5	14,9	10,2
Transzfer után	10,3	9,1	10,5	8,6	12,5	9,2	12,8	8,5

Forrás: KSH Háztartási költségvetési felvétel, 2001 és 2003

2. táblázat A transzferék utáni szegénységi rés nagysága fogyasztási egységre és egy főre jutó jövedelem alapján, 2001 és 2003-ban, %

	OECD1 fogyasztási egység szerint		1 fő alapján	
	2001	2003	2001	2003
Transzferék utáni szegénységi rés	22,1	24,7	23,6	30,9

Forrás: KSH Háztartási költségvetési felvétel, 2001 és 2003

A jövedelemfüggő szociális juttatások nélküli (de a tb-jövödelmek és az alanyi jogon járó juttatásokkal számított) transzfer utáni jövödelmek alapján a háztartások 10-11 százaléka, a személyek 13-15 százaléka maradt szegény. 2001-ről 2003-ra az alanyi jogon járó szociális juttatások szerepe némileg növekedett, mivel 2003-ban a transzfer előtti 2001-et meghaladó szegénységi arányokat e juttatásokkal sikerült kompenzálni. Így 2001-ben és 2003-ban a jövedelemfüggő szociális juttatások nélküli jövedelem alapján a szegénységi ráták szinte teljesen azonosak.

A jövedelemfüggő szociális juttatások szegénységnyhító szerepe meglehetősen szerény, és 2001 és 2003 között sem változott. A háztartások (1,6–1,7%) és a lakosság mintegy 2 százalékát tudják kiemelni a szegénységből.

Az összes jövedelem alapján a szegénységi rés, vagyis a szegények jövedelmének szegénységi küszöbszinttől való átlagos távolsága 2001-ről 2003-ra számottevően növekedett. Ez mélyülő jövedelmi szegénységről árulkodik. Vagyis az általános életszínvonal javulásának időszakában a szegények megél-

hetési viszonyai romlanak, szegénységiük mélyül, jövedelmi leszakadásuk erősödik.⁸ 2003-ban fogyasztási egységre jutó jövedelemmel számolva a szegénységi rés 24,7 százalék, egy főre jutó jövedelemmel pedig közel 28 százalék volt (a 2001-es 22,1 és 23,6 százalékkal szemben).

A rászorultsági elven nyújtott juttatások hatékonyságát a transzfer utáni, de a jövedelemfüggő juttatások előtti és az összes jövedelem alapján számolt szegénységi ráták különbsége mutatja. El kell ismernünk azt is, hogy bizonyos társadalmi rétegek esetében a jövedelemfüggő szociális juttatások fontossága messze túlnő ezen a másfél-két százalékon.

1. ábra *A szegénységi szint alatt élő személyek aránya transzfer jövedelmek előtt (saját jogú nyugdíj nélkül és azt beszámítva), jövedelemfüggő juttatások előtt, de nyugdíj és egyéb nem jövedelemhez kötött szociális jövedelem után és transzferek után, egy fogyasztási egység alapján számolva, %-ban*

Forrás: KSH Háztartási költségvetési felvétel, 2001 és 2003

⁸ Az állítás igazolására, megerősítésére kevés adat áll rendelkezésünkre. A Tárki Monitor felvétele, mint az egyetlen összehasonlítást lehetővé tevő forrás, a szegények medián-jövedelme alapján számította a szegénységi részt.

2. ábra A szegénységi szint alatt élő háztartások aránya transzfer jövedelmek előtt (saját jogú nyugdíj nélkül és azt beszámítva), jövedelemfüggő juttatások előtt, de nyugdíj és egyéb nem jövedelemhez kötött szociális jövedelem után és transzferek után, egy fogyasztási egység alapján számolva, %-ban

A transzferek hatása a főbb háztartástípusok szegénységi arányaira

A transzfer előtti jövedelmek alapján a nyugdíjas háztartástípusok szinte kivétel nélkül szegényeknek tekinthetők. A mai nyugdíjasok zöme azonban korábbi munkaviszonyából adódóan saját jogú nyugdíjra jogosult. A nyugdíjas háztartástípusokon belül a házaspárok élnek a legnagyobb biztonságban, az egyedülálló, főleg az idősebb nyugdíjasok a leginkább kiszolgáltatottak. A szociális jövedelmeknek – elsősorban az özvegyi és rokkantsági nyugdíjnak, valamint az özvegyi pótléknak – köszönhetően az idősök szegénységi kockázata számottevően lecsökken, ezt a pozitív hatást a rászorultsági alapon járó juttatások, ha nem is jelentősen, de tovább fokozzák.

A gyermekes háztartások fő megélhetési forrása a munka. Piaci jövedelmeiket tekintve átlagosan 29 százalékuk mondható szegénynek. Különösen a kisgyermeket (40%) és a három- és több gyermeket nevelő családok (60%) tartoznak a szegények közé, transzfer előtti jövedelmeik alapján. A nyugdíj szerepe értelemszerűen minimális, ugyanakkor a gyermekek jogán járó tb-jövedelmek, a gyed, a gyes, a családi pótlék hatásaként a gyermekes háztartások szegénységi kockázata számottevően (átlagosan 15 százalékra) alacsonyabb. 2003-ban a jövedelemfüggő szociális juttatások révén a gyermekes háztartások szegénységi aránya további 2,5 százalékponttal, 12 százalékra csökkent. E juttatások hatása 2001-ben valamivel magasabb, 3 százalékpont volt. A három- és több gyermeket nevelők esetében minimális hatékonyságjavulás, a többi gyermekes háztartásban minimális romlás következett be.

3. táblázat A szegénységi arányok a különböző háztartástípusokban a transzferjövödelmek előtt (saját jogú nyugdíj nélkül és azt beszámítva), jövödelemfüggő juttatások előtt, de nyugdíj és egyéb nem jövödelemhez kötött szociális jövödelem után és transzferok után, egy fogyasztási egységre jutó jövödelem alapján számolva, 2001 és 2003, %-ban

Háztartástípusok	Transzfer előtt	Transzfer előtt saját jogú nyugdíjjal	Jövödelemfüggő szociális juttatások előtt	Transzfer után
2001				
Gyermekek háztartások	28,8	26,2	15,0	12,0
3 és több gyermekes háztartások	53,3	52,0	34,8	26,4
Iskoláskor alatti gyermekes háztartások	35,4	33,6	20,5	16,5
Munkanélküli háztartások	59,3	55,3	37,4	31,1
Nyugdíjas házaspáros háztartások	93,8	12,1	7,6	7,1
Nyugdíjas egyedülálló háztartások	95,9	22,8	10,0	9,8
2003				
Gyermekek háztartások	29,2	27,2	14,8	12,3
3 és több gyermekes háztartások	59,5	59,3	36,3	27,8
Iskoláskor alatti gyermekes háztartások	39,6	37,0	19,4	15,5
Munkanélküli háztartások	61,6	58,3	43,6	34,2
Nyugdíjas házaspáros háztartások	94,2	28,6	8,4	7,0
Nyugdíjas egyedülálló háztartások	96,2	17,4	7,7	7,2
Háztartásfő 30 éves vagy fiatalabb	27,2	26,1	11,8	9,9
Háztartásfő legalább 70 éves	96,2	17,4	7,7	7,2

Forrás: KSH Háztartási költségvetési felvétel, 2001 és 2003

A rászorultsági elven nyújtott szociális támogatások szegénységnyhító szerepe a munkanélküli háztartások esetében a legnagyobb, 9 százalékpontot meghaladó mértékű. 2001-ben még 6 százalékpont volt, de a munkanélküli járadék szerepének csökkenésével helyét egyre inkább a munkanélküliek szociális segélye veszi át. A munkanélkülieknek járó juttatások jogosultsági idejének, feltételeinek időbeli változása szemléletesen példázza a kormányzati szerepvállalás módosulását, az önkormányzati tehervállalás növekedését a szociális juttatások terén.

Ez arra is felhívja a figyelmünket, hogy a jövödelemfüggő szociális támogatások szegénységnyhító szerepe önmagában, a többi transzferjövödelem hatásától elkülönítve nem értékelhető.

TANULMÁNYOK

3. ábra A jövedelemfüggő szociális juttatások hatása a szegénységi arányokra 2001-ben és 2003-ban (transzfer utáni jövedelem és a jövedelemfüggő szociális juttatások előtti jövedelem alapján kapott szegénységi arányok különbsége)

Forrás: KSH Háztartási költségvetési felvétel, 2001 és 2003

A szegénységben élő háztartások összetétele transzferjövedelmek előtt és után

A piaci jövedelmek alapján, illetve a szociális jövedelmek kisebb-nagyobb körének a beszámításával nemcsak a szegények számaránya változik, hanem a szegények összetétele is.

A transzferok előtti jövedelmük alapján a szegény háztartásoknak megközelítően az *egynegyedét* tették ki a gyermekes háztartások, az összes rendelkezésre álló jövedelmet figyelembe véve már *több mint felét*. A társadalmi újraelosztás végeredményeként a gyermekes háztartások jövedelmi pozíciója számottevően gyengült. A rászorultsági elven nyújtott szociális juttatások a gyermekes háztartások pozícióját minimálisan (átlagosan 0,6 százalékponttal) javították.

4. ábra A szegénységben élő háztartások összetétele a transzferek előtti és utáni jövedelmek alapján, 2003, %-ban

4. táblázat A különböző háztartástípusokban élők szegényeken belüli részesedése transzfer jövedelmek előtt és transzferek után, egy fogyasztási egységre jutó jövedelem alapján számolva, 2003, %-ban

Háztartástípusok	Transzfer előtt	Transzfer előtt saját jogú nyugdíjjal	Jövedelem-függő szociális juttatások előtt	Transzfer után	Összes háztartás
Gyermektelen háztartások	76,1	50,9	43,7	44,3	61,0
Gyermekes háztartások	23,9	49,1	56,3	55,7	39,0
3 és több gyermekes háztartások	6,1	13,4	17,3	15,7	5,0
Iskoláskor alatti gyermekes háztartások	12,8	26,4	29,2	27,7	15,4
Munkanélküli háztartások	11,1	23,3	36,8	34,2	8,6
Nyugdíjas háztartások	72,1	45,5	37,2	37,8	36,1
Háztartásfő 35 éves vagy fiatalabb	9,5	19,6	21,4	19,2	16,9
Háztartásfő legalább 70 éves	32,1	9,5	10,7	10,4	16,2

A transzfer előtti jövedelmek alapján a három- és több gyermeket nevelők az összes szegénységben élő háztartás 6 százalékát teszik ki, transzferjövedelmek után részesedésük már 16 százalék.

A piaci jövedelmeik alapján a fiatal (35 év alatti) háztartásfőjű háztartások szegényeken belüli részaránya 9,5 százalék, a piaci nyugdíjat is beszámítva 20 százalék, és összes jövedelmük szerint 19 százalék.

Az idős háztartásfőjű háztartások szegényeken belüli részesedése értelemszerűen fordított irányú, jövedelmi pozíciójukat alapvetően a piaci nyugdíjak határozzák meg. A 3. táblázat összefoglalóan mutatja az egyes háztartástípusok pozíció nyeresét, illetve pozíció vesztesét a szociális jövedelmek hatására.

A jövedelemfüggő szociális juttatások súlya a családok, és különösen a szegények megélhetésében

A rászorultság alapján járó juttatások esetében a leghevesebb vita akörül zajlik, hogy mennyire „hatékony” a szociális ellátórendszer. Vagyis mekkora a szociális juttatások szegénységnyhító képessége és milyen a célzottsága? Képes-e, s ha igen, akkor milyen arányban képes elérni a legszegényebbeket?

Hogy ezekre a kérdésekre egzakt választ adhassunk, a társadalmi jövedelmeken belül külön vizsgáljuk azoknak a juttatásoknak a hatását, amelyek kimondottan a szegényeknek rászorultsági elven járnak.

A transzfer utáni, de jövedelemfüggő juttatások nélküli szegénységi ráta és az összes piaci és szociális jövedelmet tartalmazó transzfer utáni szegénységi ráta egybevetése éppen erre a kérdésre ad választ. Az idős-kori járadék, a rendszeres és nem rendszeres szociális segély, a gyermekvédelmi támogatások, a lakásfenntartási támogatás, illetve a munkanélküliek szociális segélye olyan jövedelemfajták, amelyekből csak azok részesedhetnek, akiknek jövedelme egy bizonyos, alacsonyan meghatározott szint alatt van. Odaítélésük többnyire egyedi adminisztratív döntést igényel, s a helyi önkormányzatok hatáskörébe tartozik. Ezek tipikusan olyan társadalmi juttatások, amelyek céljukat tekintve egyértelmű jövedelem-átcsoportosítást jelentenek az adózó jobbmódban élőkötől a rászoruló szegények javára.

A piaci jövedelmekkel, a saját jogú nyugdíjjal a szociális juttatások nem versenyképesek. A társadalmi jövedelmeken belül az alanyi jogon járó juttatások, a tb-jövedelmek lényegesen magasabbak, mint azok a juttatások, amelyeket a szociális ellátórendszer célirányosan a szegényeknek szán. A jövedelemfüggő juttatások súlya a lakosság jövedelmén belül eltörpül a többi támogatási formához képest. Országos átlagban nagyságuk, az érintett háztartások esetében, 2003-ban havonta átlagosan 12 ezer forint volt. A háztartások 16 százaléka részesedett e juttatások közül legalább egyféleből.

A szegénységi küszöb alatt élők mintegy fele (a választott fogyasztási egyégtől függően 48–55 százaléka) jutott hozzá ilyen támogatásokhoz, s az éves támogatási összeg mintegy 40 százalékkal volt magasabb az átlagos támogatási összegnél.

5. táblázat Az egyes jövedelemfüggő szociális juttatások előfordulási gyakorisága és átlagos nagysága (a juttatásban részesülőkre számolva) az összes háztartás és a szegény háztartások körében, 2001

A háztartások legalább 1 százalékát érintő jövedelemfüggő juttatás megnevezése	Előfordulási gyakoriság, %		A juttatás átlagos összege, Ft	
	Összes háztartás	Közülük: szegény, fe	Összes háztartás	Közülük: szegény, fe
Jövedelemfüggő juttatások együtt	16,0	42,0	8 270	9 924
Ebből:				
Lakásfenntartási támogatás	2,7	2,4	2 523	1 906
Rendszeres szociális segély	4,7	7,1	13 097	12 414
Gyermekvédelmi pénzübeni támogatás	10,4	33,4	7 746	8 661

Forrás: KSH Háztartási költségvetési felvétel, 2001.

6. táblázat Az egyes jövedelemfüggő szociális juttatások előfordulási gyakorisága és átlagos nagysága (a juttatásban részesülőkre számolva) az összes háztartás és a szegény háztartások körében, 2003

A háztartások legalább 1 százalékát érintő jövedelemfüggő juttatás megnevezése	Előfordulási gyakoriság, %			A juttatás átlagos összege, Ft		
	Összes háztartás	Közülük: szegény, fe	Közülük: szegény fő	Összes háztartás	Közülük: szegény, fe	Közülük: szegény fő
Jövedelemfüggő juttatások együtt	16,6	47,8	55,2	11 547	16 435	17 692
Ebből:						
Lakásfenntartási támogatás	1,6	3,3	3,9	3 767	2 553	3 941
Rendszeres szociális	5,4	24,7	24,8	14 914	16 261	16 883
Gyermekvédelmi pénzübeni támogatás	6,9	28,5	38,9	9 813	10 232	10 917

Forrás: KSH Háztartási költségvetési felvétel, 2003.

Megjegyzés: fe az OECD1 fogyasztási egység alapján, fő pedig az egy főre jutó jövedelem alapján számolt szegénységi arány.

2001-ben a kapott összegek nagyságában még kisebb különbségek mutatkoztak a szegények javára (20 százalék volt az eltérés). 2001-ről 2003-ra javult a juttatások célzottsága és a támogatási összeg is differenciáltabb. A rászorultsági elven nyújtott juttatások a szegénységi küszöb alatt élők körében mintegy 40 százalékkal magasabbak.

Az alacsony jövedelemhez kötött juttatások egy része inkább az időseket, míg másik része főleg, vagy teljes mértékben a gyermekes családokat érinti. Az időskori járadék az önálló jövedelemmel nem rendelkező idős emberek támogatási formája (kifutó juttatási forma), a gyermekvédelmi támogatás a gyermeket nevelőket, a rendszeres és nem rendszeres

segély, illetve a lakásfenntartási támogatás a háztartások demográfiai összetételétől kevésbé függő juttatási forma. A rendszeres segélyekben részesülők demográfiai összetételében az a tény hozott változást, hogy a munkanélküli járadék szerepének visszaszorításával a segélyek jelentős része mára már az aktív korúak, a munkanélküliek jövedelempótlását szolgálja.

2001-gyel ellentétben 2003-ban már volt információnk arról is, hogy mely háztartások rendelkeztek közgyógyellátási igazolvánnyal. Annak becslésére, hogy mekkora kiadást sikerült ezáltal a háztartásoknak megtakarítaniuk, nem vállalkoztunk. Így, bár fontosnak tartjuk ezt a támogatási formát, kénytelenek voltunk kihagyni a jövedelemfüggő juttatások számbavételénél. Az igénybevételi arányok ismerete azonban – hasonlóan a gyermekvédelmi természetbeni juttatáshoz – értékes információ. A közgyógyellátás besorolását az is nehezíti, hogy alanyi jogon, méltányosságból és normatív alapon egyaránt megszerezhető támogatási forma.

A HKF adatai szerint a háztartásoknak közel egytizede (363 ezer háztartás) rendelkezett 2003-ban közgyógyellátási igazolvánnyal, a nyilvántartások alapján számuk magasabb, összesen félmillió személy. Természetesen egy háztartáson belül több személy is jogosult lehet közgyógyellátásra, valamint intézményi háztartásban élő is rendelkezhet igazolvánnyal (lásd az alanyi jogú közgyógyellátást), de a lakossági felvételtől származó adat mindenképpen valamivel alacsonyabb.

A jövedelemfüggő juttatásokhoz való hozzájutás nem automatikus. A segély megszerzése bizonyos információkat és „tudást”, vagy ha úgy tesszük, „speciális készségeket” elsajátítását igényli. Aki rendelkezik ezekkel és vállalja az ezzel járó „stigmatizációt”, az szeretne ebből a „készségből” és a segélyezett státusból minél többet profitálni. Ebből az oly gyakran hallott segélyezett magatartásból logikusan következne, hogy aki egyféle jövedelemfüggő juttatást biztosított magának, az többféle megszerzésével is próbálkozik. Adataink *nem igazolják azt a közhiedelmet, és azt a racionálisnak tűnő magatartást, hogy aki egyféle juttatáshoz hozzájut, az halmozza az igénybe vehető juttatásokat.*

A rendszeres és nem rendszeres szociális segélyek, valamint a gyermekvédelmi pénzbeli és természetbeli juttatások együttes előfordulása is kisebb a vártnál.

A munkanélküliek rendszeres szociális segélyében, az egyéb rendszeres szociális segélyben vagy az eseti segélyekben részesülő háztartások körében a juttatások halmozott előfordulása összesen 6 százalék volt (6. és 7. táblázat).

7. táblázat A rendszeres (munkanélkülieknek járó és egyéb), illetve nem rendszeres szociális segélyben részesülők között a juttatások halmozódása, 2003, %-ban

Juttatás	Arány, %
Csak munkanélküliek rendszeres segélye fordul elő	31,5
Csak egyéb rendszeres szociális segély fordul elő	36,8
Csak nem rendszeres segély van	25,8
Míndkét rendszeres segélytípus együttesen előfordul, de nem rendszeres segély nincs	3,7
Rendszeres és nem rendszeres segély is van	2,2

Forrás: KSH Háztartási költségvetési felvétel, 2003

Ami a gyermekvédelmi juttatásokat illeti, a pénzbeli és természetbeli juttatás együttes igénybe vétele a juttatásokban részesülők valamivel több mint egyötödére (21,6%) jellemző.

8. táblázat A pénzbeli és/vagy természetbeli gyermekvédelmi juttatásban részesülők között a juttatások halmozódása, 2003, %-ban

Juttatás	Arány, %
Gyermekvédelmi juttatás pénzben	58,9
Gyermekvédelmi juttatás természetben	19,5
Gyermekvédelmi juttatás pénzben és természetben is	21,6

Forrás: KSH Háztartási költségvetési felvétel, 2003

Fontos hangsúlyozni, hogy a jövedelemfüggő juttatások alacsony színvonala miatt, egyazon háztartáson belüli erőteljesebb halmozódásuk sem járulna hozzá a szegénységi kockázat érdemleges csökkenéséhez.

A rászorultsági elven nyújtott szociális juttatások nem jelentenek érdemleges megoldást azon szegények számára sem, akik hozzájutnak a jogos segítséghez, ugyanakkor időt, energiát, esetenként anyagi ráfordítást is követel tőlük a támogatás megszerzése.

A következő táblázatokban, mintegy a fenti állítás alátámasztására, összefoglaljuk a fontosabb társadalmi juttatások nagyságát, a háztartások, illetve a személyek által realizált összegeket, 2003-ra vonatkozóan.⁹ A lakossági felvételtől származó adatokat a hasonló tartalmú intézményi forrásokból származó információkkal együtt mutatjuk be azzal a határozott céllal, hogy a HKF alapján megfogalmazott állításaink érvényességi határait, hitelességét az olvasó reálisan meg tudja ítélni.

A regisztréri adatok számítási módszere nem azonos a lakossági szám-

⁹ Az időskori járadékot, a nem rendszeres segélyeket nem vizsgáljuk részletesen, mivel igénybevételei arányuk még az egy százalékot sem éri el, ugyanakkor a lakosság jövedelmén belüli súlyuk is minimális. (Az adatfelvételtől származó információkat regisztrériből származó külső adatforrásokkal is összehasonlítottuk, az elemzés megbízhatósági szintjének, érvényességi korlátainak bemutatására.)

TANULMÁNYOK

bavétel módszerével, a referencia időszak is különböző, a fogalmi különbségek szintén hozzájárulnak a számbeli eltérésekhez. Mindezen korlátok ellenére az egybevetés szükséges és hozzátehetjük azt is, hogy megnyugtató eredményre vezetett. Kiáltó különbségek, amelyek a juttatások hatásmechanizmusát érdemben megkérdőjeleznék, nem mutatkoznak. A jövedelemfüggő juttatások szegénységnyhító szerepének, hatékonyságának, célzottságának mélyebb elemzése azonban a megbízható jövedelmi adatok mellett még ennél is nagyobb mintanagyságot, illetve a szegényekre koncentrált szegénységvizsgálatot igényelne.¹⁰

9. táblázat A fontosabb jövedelemfüggő juttatásokban részesülők száma és a juttatások nagysága a HKF-ben és a regiszteri adatok alapján, 2003

A háztartások legalább 1 százalékát érintő jövedelemfüggő juttatás megnevezése	Előfordulási gyakoriság, %		A juttatás átlagos összege, Ft	
	HKF Háztartások/ személyek száma	Regiszter Személyek (esetek) száma	HKF Háztartásra/ személyre jutó összeg	Regiszter Személyre (esetre) jutó összeg
Lakásfenntartási támogatás	59 807	87 242	3 767	4 696
Rendszeres szociális segély (pénzbeli)	201 849*	146 733	14 914*	15 010
Gyermekvédelmi pénzbeli támogatás	601 719**	661 003	4 199**	4 705*

* Nincs bontva pénzbeli és természetbeni összegre. A HKF adat háztartásra vonatkozik.

** A juttatásban részesülő háztartások gyermekszáma alapján becsült személyek száma és egy juttatásban részesülő gyermekre jutó összeg. Csak a pénzbeli juttatás alapján számolva.

Forrás: KSH Háztartási költségvetési felvétel, 2003 és Szociális Statisztikai Évkönyv 2003.

10 A KSH ez év áprilisában a Mikrocenzus kiegészítő felvételeként közel 20 ezer háztartásra kiterjedő részletes jövedelmi felvételt hajtott végre. Remélhetőleg ez az adatgyűjtés érdemben járul hozzá a hazai jövedelmi viszonyok megismeréséhez és a transzferek hatásvizsgálatához is.

10. táblázat A fontosabb tb-juttatásokban részesülők száma és a juttatások nagysága a HKF-ben és a regiszteri adatok alapján, 2003

A juttatás megnevezése	Előfordulási gyakoriság, %		A juttatás átlagos összege, Ft/hó	
	HKF Személyek száma	Regiszter Személyek száma	HKF Személyre jutó összeg	Regiszter Személyre jutó összeg
Nyugdíjban részesülők	2 803 835	2 749 765	69 043*	55 592
Árvaellátás (hozzátartozói nyugellátás)**	253 170	184 308	32 328	38 187
Ápolási díj	23 527	33 902	17 520	19 360
Családi pótlék	1 293 328**	1 292 028**	10 530**	10 145**
Gyed	90 910	77 942	–	48 742
Gyes	176 028	166 983	–	22 145
Gyet	37 219	47 657	–	21 901
Gyed, gyes, gyet együtt	304 157	292 582	36 738	29 192

* A HKF adat tartalmazza a különböző pótlékokat is.

** Családokra vonatkozik, nem személyekre.

Forrás: KSH Háztartási költségvetési felvétel, 2003 és Szociális Statisztikai Évkönyv 2003.

A jövedelemfüggő szociális juttatások szerepe a különböző háztartástípusokban

A következőkben képet alkothatunk arról, hogy a különböző háztartástípusokban, és ezek között is a szegénységi küszöb alatt élő háztartások életében milyen szerepet játszanak a szegénység megelőzését célzó juttatási formák.

A jövedelemfüggő juttatások közül a nagyságát tekintve magasan kiemelkedik a gyermekvédelmi pénzbeli támogatás. Még a munkanélküli és nyugdíjas háztartások esetében is ez a juttatás a legmagasabb, megelőzve (nyugdíjas háztartások esetében megközelítve) a rendszeres segélyt.

A szegény háztartások nagyobb arányban és összecszerűen is több pénzhez jutnak, azaz többen és többet kapnak a jövedelemfüggő támogatásokból.

A szegény háztartások közül a három és több gyermeket nevelők közel 90 százaléka, a kisgyermekesek mintegy 80 százaléka részesedik e juttatások valamelyikéből. A nyugdíjasok körében – a várakozásainkat is megcáfolva – a segélyek szerepe lényegesen kisebb, beleértve a szegénységi küszöb alatt élőket is. A juttatások igénybevételi arányai alig magasabbak a szegények esetében.

A lakásfenntartási támogatás kivételével a többi segélyfajta nagysága a szegénységben élők körében magasabb. A támogatásból például egy átlagos nyugdíjas háztartásra átlagosan 1032 Ft jut, míg a szegénységi szint alatt élő nyugdíjas háztartásokra 858 Ft.

TANULMÁNYOK

11. táblázat Az egyes jövedelemfüggő szociális juttatások egy háztartásra jutó nagysága, előfordulási gyakorisága és átlagos nagysága (Ft/év) háztartástípusonként az összes háztartásban és a szegény háztartások körében, 2003

	Rendszeres segély Ft	Lakás- fenn- tartási támogatás Ft	Gyermek- védelmi pénzbeli támogatás Ft	Jövedelemfüggő nagy- sága, Ft	átlagos előfor- dulása, %	átlagos száma*
Összes háztartás						
Gyermekes	13 198	826	20 587	40 833	27,0	0,4
3 és több gyermekes	26 692	2 250	89 986	140 086	60,2	1,0
Iskoláskor alatti gyermekes	16 544	1 228	37 277	62 788	36,6	0,6
Munkanélküli	83 373	1 762	27 214	120 166	56,4	0,9
Nyugdíjas	7 122	1 032	2 616	16 333	13,8	0,2
Szegény háztartások*						
Gyermekes	52 222	1 395	62 615	131 012	63,0	1,1
3 és több gyermekes	60 767	1 459	136 777	226 160	85,9	1,4
Iskoláskor alatti gyermekes	50 439	1 310	87 676	150 200	70,0	1,2
Munkanélküli	118 426	749	43 496	175 283	73,8	1,2
Nyugdíjas	28 407	858	18 377	58 533	36,8	0,5

* Szegénynek tekintjük azokat a háztartásokat, akik medián-jövedelem 60 százaléka alatti jövedelemből élnek, OECD1 fogyasztási egység alapján számolva.

Azok a háztartások, ahol a háztartásfő, vagy bármelyik felnőtt családtag munkanélküli, nagyobb arányban kapnak többféle segélyt is. A jövedelemfüggő segélyek „halmozásával” szegénységi arányuk a transzferek utáni állapotot tekintve is mindössze 6 százalékpontot esett, 37,4 százalékról 31,1 százalékra.

Pontosítva az előbbi gondolatmenetet, megnéztük azt is, hogy a jövedelemfüggő juttatásokhoz való hozzájutás előtti stádiumban – azaz a juttatások igénylésekor fennálló jövedelmi helyzetet alapul véve – a szegénységi küszöb alatti jövedelemből élők milyen arányban részesedtek ezekből a támogatásokból.

A jövedelemfüggő juttatásokban részesedők egyharmada (2001-ben 33,4 százalék és 2003-ban 34,9 százalék) volt szegény a juttatás igénylésekor rendelkezésre álló jövedelem alapján. Ha már a kapott támogatásokat is figyelembe vesszük, akkor a realizált összes jövedelem alapján egynegyedük (2001-ben 24 százalék és 2003-ban 24,9 százalék) marad továbbra is szegény.

A támogatások előtt szegények közé tartozó háztartások 57 százaléka (2001-ben még csak fele) jutott hozzá jövedelemfüggő támogatáshoz 2003-ban. Az összes jövedelem alapján a szegények 52 százaléka nem kapott rászorultság alapú támogatást, 2001-ben arányuk 58 százalék volt.

12. táblázat A jövedelemfüggő szociális juttatásokhoz való hozzájárulás a szegények és nem szegények körében, a juttatások igénylésekor fennálló jövedelmi helyzet alapján, %-ban

Kapott-e	Nem szegény		Szegény a jövedelemfüggő juttatások előtt		Együtt	
	2001	2003	2001	2003	2001	2003
Nem kapott	93,7	94,7	6,3	5,3	100,0	100,0
Kapott	66,6	65,1	33,4	34,9	100,0	100,0
Együtt	89,4	89,8	10,6	10,2	100,0	100,0
Nem kapott	88,1	88,0	49,8	43,2	84,0	83,4
Kapott	11,9	12,0	50,2	56,8	16,0	16,6
Együtt	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Forrás: KSH Háztartási költségvetési felvétel, 2001 és 2003

13. táblázat A jövedelemfüggő szociális juttatásokhoz való hozzájárulás a szegények és nem szegények körében, az összes rendelkezésre álló jövedelmet alapul véve, %-ban

Kapott-e	Nem szegény		Szegény az összes jövedelem alapján		Együtt	
	2001	2003	2001	2003	2001	2003
Nem kapott	93,7	94,6	6,3	5,4	100,0	100,0
Kapott	76,0	75,1	24,0	24,9	100,0	100,0
Együtt	90,9	91,4	9,1	8,6	100,0	100,0
Nem kapott	86,6	86,3	58,0	52,2	84,0	83,4
Kapott	13,4	13,7	42,0	47,8	16,0	16,6
Együtt	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Forrás: KSH Háztartási költségvetési felvétel, 2001 és 2003

A jövedelemfüggő juttatásokhoz való hozzájárulás és a juttatások igénylésekor fennálló jövedelmi helyzet alapján a szegény, illetve nem szegény státus között közepesenél gyengébb kapcsolat áll fenn, de az összefüggés napjainkra némileg szorosabbá vált (a korrelációs együttható értéke 32 százalék, 2003-ban 37 százalék). A juttatásokat ma inkább a szegények kapják.

A jövedelemfüggő juttatásokhoz való hozzájárulás és az összes jövedelem alapján szegény, illetve nem szegény státus között gyengébb kapcsolatot találtunk (a korrelációs együttható értéke mindkét vizsgált évben hasonló 22 százalék).

A két – jövedelemfüggő juttatások előtti és utáni helyzetet tükröző – számsor (és kapcsolati mutató) egybevetése a szociális juttatások hatásának plasztikus mutatója. A különbség arra ad választ, hogy a jövedelemfüggő célzott támogatások hatására milyen arányban sikerült csökkenteni a szegénységet.

A rendelkezésre álló összes jövedelem (azaz a szociális jövedelmek teljes körét is tartalmazó jövedelmek) alapján nehéz megítélni a juttatások célzottságát, a szociális ellátórendszer hatékonyságát, a szegénységi koc-

kázatok, hiszen a háztartások, az emberek egy része éppen a rászorultság alapján járó juttatások következtében kerül ki a szegények köréből.

Összegzés

A jövedelemhez kötött juttatások, a segélyezés szerepének növekedése az állami redisztribúció átrendeződésének, a helyi szerepvállalás erősödésének, az önkormányzatokhoz rendelt elosztási funkciók gyarapodásának a következménye. „A szemünk előtt történt, mégis alig vettük észre, hogy a helyi szintű szegényellátás – magyarán a szociális segélyezés – az elmúlt másfél évtized során a szerény eseti pénzosztás egykori manufakturális rendszeréből mára százmilliárdokat mozgató jelentős iparággá terebélyesedett.”¹¹ Nagy kérdés, hogy ez a nagyüzem mennyire hatékonyan képes betölteni megszorított feladatait. Képes-e kompenzálni az elsődleges piaci jövedelmek alapján növekvő társadalmi különbségeket és a központi állam folyamatos visszavonulását.

2003-ban a lakosság egy főre jutó jövedelméből átlagosan havi 18 ezer forintot tettek ki a szociális jövedelmek.¹² Segélytípusú juttatásokban a háztartások 17 százaléka részesedett, átlagosan havi 12 ezer forint összegben. A szegénységben élők a piaci típusú és az alanyi jogon, illetve tb-jövedelmeikkel ellentétben a jövedelemfüggő juttatásokból nagyobb arányban és magasabb összegben részesednek, mint a jobbmódúak. Összes jövedelmüket tekintve a szegényháztartások fele (számítási módszertől függően 48, illetve 55 százaléka) mintegy havi 17 ezer forint összegű jövedelemfüggő juttatásban részesült. A segélytípusú juttatások azonban nem tudják kompenzálni a piaci jövedelmek alacsony voltát, illetve az egyéb szociális jövedelmek átlag alatti színvonalát.

Magyarországon az idős népességen belül, a nyugdíjasok magas számából adódóan a csak piaci jövedelmek alapján számított, azaz a transzfer előtti jövedelmeket figyelembe véve nagyon magas a szegények száma és aránya: 1,8 millió háztartás (az összes háztartás 48 százaléka) és mintegy 4 millió ember (a lakosság 39,4 százaléka) tekinthető jövedelmi szegénynek.

A saját jogú nyugdíjakat is a transzfer előtti jövedelmek közé sorolva a háztartások egyötöde, a lakoságnak kevesebb mint az egynegyede marad szegény.

A teljes foglalkoztatás megszűntével, a munkanélküliség megjelenésével, illetve az inaktív népesség magas arányából adódóan hosszabb távon a nyugdíjak szegénységnyhító szerepének csökkenésével kell számolnunk. Tekintettel arra, hogy a munkavállalók és vállalkozók egy része sem a ténylegesen realizált keresete, jövedelme után fizeti a tb-hozzájárulást, a nyugdíjjárulékot, így egy szélesebb réteg kerülhet rosszabb helyzetbe az idő előrehaladtával a kieső, illetve a várhatóan alacsonyabb piaci nyugdíj következtében.

A transzferek utáni, de a jövedelemfüggő támogatások nélküli jöve-

11 Lásd Szalai Júlia: A jóléti fogda. Esély, 2005, 1–2. szám.

12 KSH, HKF adata.

delemmel számolva a háztartások szegénységi aránya közel felére, 10,6 százalékra csökken. E jövedelmek után a lakosság 12,5 százaléka marad a szegénységi szint alatt.

A jövedelemfüggő szociális juttatások szegénységnyhító szerepe meglehetősen szerény. A háztartások 1 százalékát, a lakoságnak kevesebb mint 2 százalékát képesek kiemelni a szegénységből. Viszonylag sokan, de alacsony összegben jutnak hozzá ezekhez a támogatásokhoz. A segélyek célzottsága 2001-ről 2003-ra valamelyest nőtt, s a juttatások nagysága is differenciáltabb lett.

A jövedelemfüggő juttatásokhoz való hozzájutás előtti stádiumban – azaz a juttatások igénylésekor fennálló jövedelmi helyzetet alapul véve – a támogatásokban részesülő háztartások egyharmada volt szegény, a segélyekből származó bevételeket is figyelembe véve egynegyede.

A segélyek nélküli jövedelmek alapján a szegények közé tartozó háztartások 57 százaléka (2001-ben fele) részesült valamilyen jövedelemfüggő juttatásban. Az összes jövedelem figyelembe vételével a szegénységben élő háztartások 48 százaléka kapott jövedelemfüggő támogatást. Vagyis a korábbi 57 százalékos arányról 48 százalékra csökkent a szegények körére eső, jövedelemfüggő támogatási arány. A 9 százalékpontos különbség arra ad választ, hogy a jövedelemfüggő célzott támogatások hatására milyen arányban sikerült csökkenteni a szegénységet. (2001-ben 8 százalékpont volt a különbség.)

Miközben az alanyi jogon járó, illetve biztosítási alapú juttatások beszűkülnek, értékállóságuk csökken, egyre nagyobb szerephez jutnak az önkormányzatok hatáskörébe tartozó juttatások. Bár szerepük a szegények megélhetésében növekvő, a juttatások alacsony színvonala miatt alapvetően a szegénységben maradást konzerválják. Saját értékállóságuk megőrzése is kérdéses, de arra semmiképpen sem alkalmasak, hogy betöltsék a korábbi tb-alapú támogatások helyét.

Mint a bevezetőben is írtuk, koherens és stabil társadalompolitikai gondolkodás és az erre épülő egységes szemléletű, nagyobb és koncentráltabb anyagi erőforrásokat mozgósító szociálpolitikai rendszer nélkül a szegénység érdemi enyhítése nem várható. Ha a szegényekre fókuszáló szociálpolitikai juttatások célzottsága növekszik is, hatékonyságuk meglehetősen alacsony.

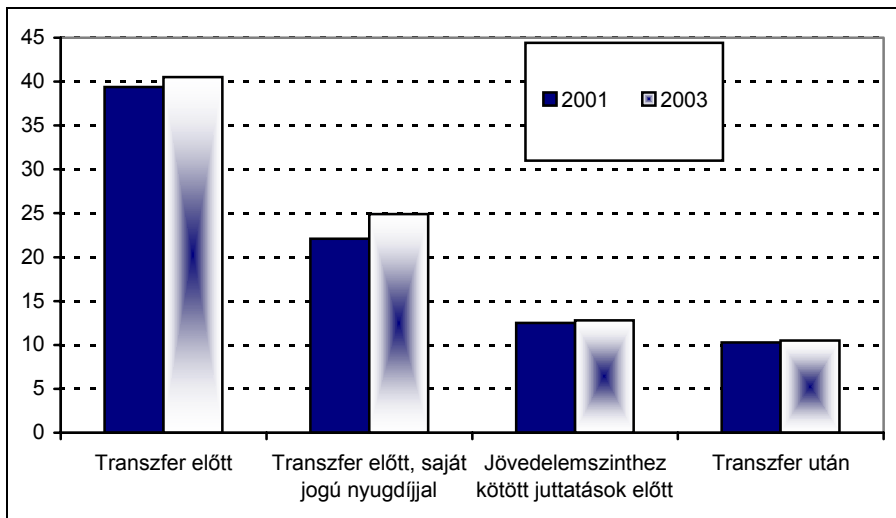
Felhasznált irodalom

- Altorjai Szilvia – Havasi Éva: A transzferjövedelmek hatása a szegénységre, Budapest, 2002. (Kézirat)
- Családi költségvetés, Adattár, 2001, KSH, Budapest, 2003.
- Családi költségvetés, Adattár, 2003, KSH, Budapest, 2005.
- Éltető Ödön–Havasi Éva: Az elemzési egység és az ekvivalencia-skála megválasztásának hatása a jövedelmi egyenlőtlenségre és szegénységre, Szociológiai Szemle, 2002. 4. sz. 157–170. o.
- Ferge Zsuzsa: A magyar segélyezés rendszer reformja, Esély, 1995. 6. sz.
- Gábos András – Szívós Péter: A szegénység különböző metszetei, in: Stabilizálódó

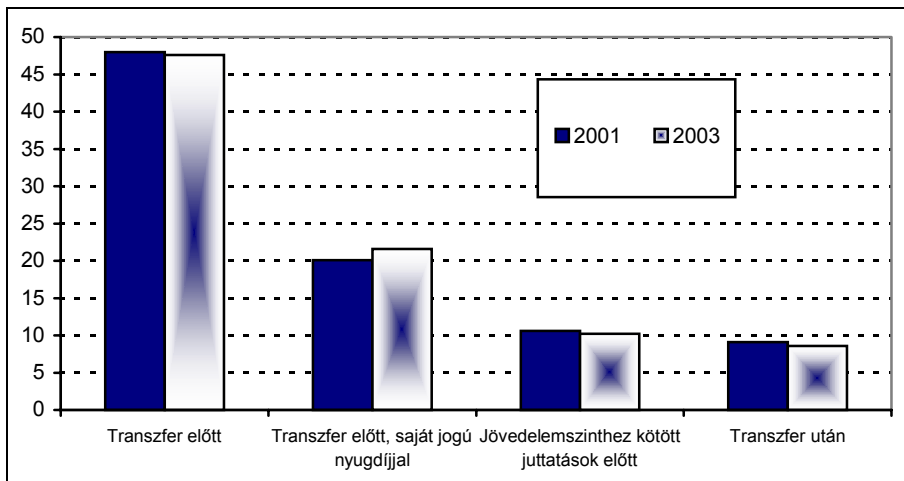
TANULMÁNYOK

- társadalomszerkezet, Tárki Monitor jelentések 2003 (Szerkesztette: Szivós Péter és Tóth István György), Tárki, Budapest, 2004.
- Havasi Éva – Altorjai Szilvia: Jövedelem mint az anyagi jólét és a szegénység mérőszáma, KSH, Budapest, 2005.
- Medgyesi Márton: Egyenlőtlenség és szegénység a csatlakozó országokban, az Európai Unióban és Magyarországon. IFM Humán Erőforrás Háttér tanulmányok, Budapest, Tárki, 2004, 1/1. 2.
- Monostori Judit: A jövedelmi szegénység és a segélyezés kapcsolata, KSH, Budapest, 2001.
- Szalai Júlia: A jóléti fogda, *Esély* 2005. 1–2. szám.
- Szalai Júlia: A szociális segélyezés „hasznáról”. *Info – Társadalomtudomány*, 54. sz., 2001. október.
- Székelyi Mária – Barna Ildikó: „Túlélőkészlet az SPSS-hez, Budapest, Tipotex Kiadó, 2002.
- Szivós, Péter – Tóth István György: A jóléti támogatások és a szegénység Magyarországon, Tárki Társadalompolitikai Tanulmányok 5. sz., Tárki, Budapest, 1998.
- Szociális Statisztikai Évkönyv 2003, KSH, Budapest, 2005.
- Tóth István György: I. kötet, Gazdasági aktivitás vagy szociális támogatások? A jóléti újraelosztás megváltozott keretfeltételei, Tárki, Budapest, 1998.
- Tóth István György: Jövedelemeloszlás, kirekesztettség, társadalmi csoportok, Tárki, Budapest, IFM Tanulmányok, 2004/1. 1.
- Tóth István György: Jövedelemeloszlás, A gazdasági rendszerváltástól az uniós csatlakozásig, Századvég Kiadó, 2005.

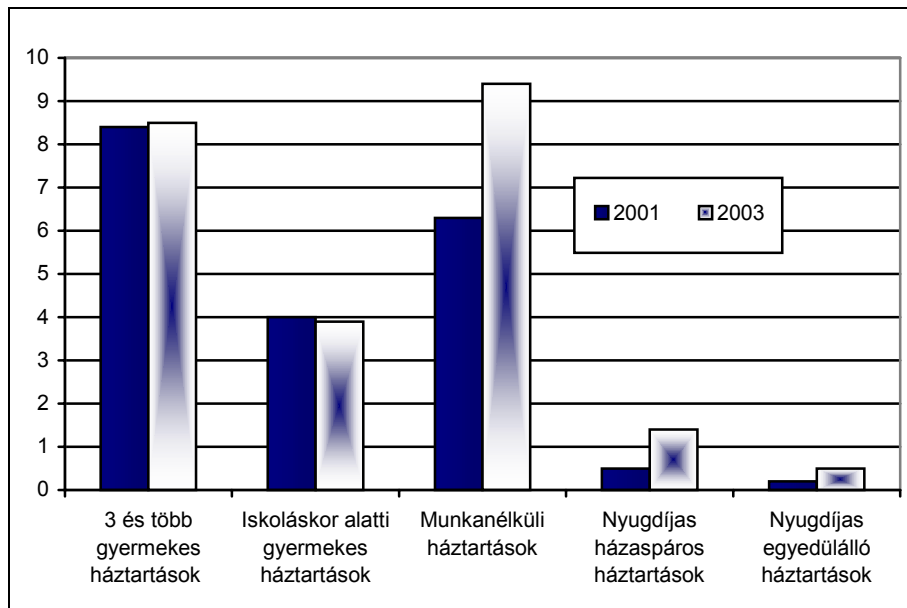
1. ábra

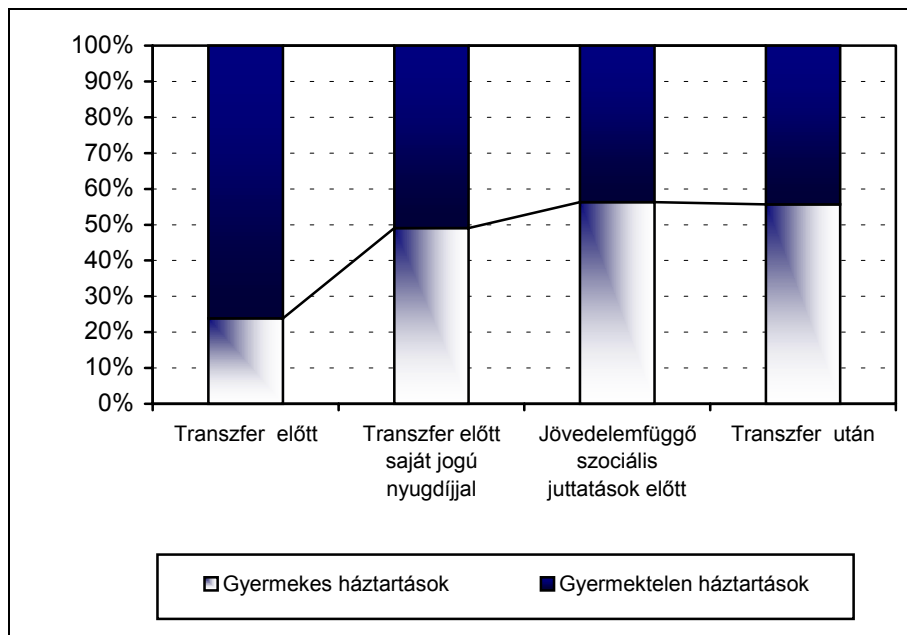
2. ábra

3. ábra

4. ábra

DÁVID BEÁTA – GÁLIG ZOLTÁN – VÁLYI RÉKA

Három év, három pillanatfelvétel 100 budapesti hajléktalan ember körében, 1998 és 2000 között¹

Tanulmányunkban egy hajléktalan emberek körében végzett, longitudinális felmérés eredményeit igyekeztünk összefoglalni. Célunk a három év alatt folyamatosan nyomon követett populáció bemutatása volt, néhány változó mentén. A különböző, időnként izgalmas trendek feltárása mellett fontos eredménynek tartjuk, hogy sikerült bepillantást nyerni e nehezen megközelíthető célcsoport néhány tagjának mindennapjaiba. Úgy véljük, eredményeink hozzájárulnak a hajléktalan életforma pontosabb megértéséhez, a hajléktalan életformából adódó problémákat kezelni hivatott ellátórendszer fejlesztéséhez.

1996-ban a Soros Alapítvány támogatásával TBC tüdőszűrő program indult a Magyar Máltai Szeretetszolgálat irányításával. Ennek részeként hat éven keresztül (2001-ig) kérdőíves szociológiai adatfelvétel is zajlott a budapesti hajléktalan emberek körében. A kérdőív összetétele az első két évben változott, 1998 és 2001 között a feltett kérdések nem változtak, csak kiegészültek az előző évi szűrésre vonatkozólag. 1998-ban 1483-an, 1999-ben 1109-en, 2000-ben 1785-en és 2001-ben 2354-en töltötték ki a kérdőívet².

Az utolsó négy adatfelvétel a monitor jellegénél fogva alkalmas összehasonlításra illetve trendek mérésére, de talán még fontosabb, hogy a kérdezettek beazonosíthatóságának köszönhetően a longitudinális megközelítés is lehetővé vált. Az ún. követéses módszer alkalmazásához a megfelelő adatbázisok létrehozása folyamatosan zajlik. Első körben azokat a megkérdezetteket gyűjtöttük össze, akik 1998-ban, 1999-ben és 2000-ben is kitöltötték a kérdőívet. Az így létrehozott, összesen 100 főből álló almintá nem más, mint egy 3 hullámból álló panel-kutatás adatbázisa.

Ebben a tanulmányban a 100 fős longitudinális mintát elemezzük a három év alatt mért változások és elmozdulások szempontjából, 100 hajléktalan ember sorsát kísérhetjük figyelemmel, három éven át. A válto-

¹ Jelen tanulmány az EU 5. Keretprogram által támogatott „Constructing Understandings of Homelessness” nemzetközi kutatási program keretében készült. www.cuhp.org

² A 2001-es kérdőívek nincsenek feldolgozva.

zásokot öt témakörben követjük nyomon: szállás, jövedelem, egészségi állapot, inzultus és személyes kapcsolatok.

Miután a longitudinális – csupán 100 főből álló – almintát (továbbiakban *longitudinális vizsgálat*) speciális szempontok alapján választottuk ki, fontosnak tartjuk, hogy az almintát szocio-demográfiai szempontból összehasonlítsuk a kiindulópontot jelentő teljes 1998-as TBC-adatbázissal is (továbbiakban „TBC 98”). Emellett ahol lehetséges, igyekszünk adatainkat a Menhely Alapítvány, a Twist Olivér Alapítvány és a Fővárosi Önkormányzat 1999-es februári adatfelvételének eredményeivel is összevetni (továbbiakban „Tíz év után”). A változások–elmozdulások elemzésénél a kicsi elemszám miatt csak azokat az adatokat közöljük, ahol szignifikáns az eltérés.

I. A minta

Az alapvető demográfiai megoszlásokat összehasonlítva azt tapasztalhatjuk, hogy a longitudinális vizsgálatban volt a legalacsonyabb a nők aránya,³ így a követéses vizsgálat eredményeit leginkább a férfi hajléktalanok szempontjából lehet általánosnak tekinteni.

1. táblázat A minták összehasonlítása nemek szerint (%)

	„TBC 98”	Longitudinális vizsgálat	„Tíz év után”
férfi	89,5	94	81
nő	10,5	6	19
Összesen	100,0	100	100

Korcsoportok mentén a 100 fős minta a közel 1500 fős „TBC 98” mintához hasonló megoszlást mutat. (2. táblázat) Ugyanakkor a korátlagot tekintve a longitudinális mintában a kérdezettek átlag két évvel fiatalabban. A hajléktalan szállók lakóinak körében végzett „Menhely” vizsgálat mintájához képest a középkorúak (30–49 évesek) a „TBC 98” mintában 9 százalékkal, a „Longitudinális” minta esetén 5,5 százalékkal felül-, míg a 60 év felettiiek inkább alulreprezentáltak. A különbséget egyaránt magyarázhatják a nem és a szálláshely szerinti eltérések. A Menhely-felvétel mintájába a szállást nyújtó intézményeket igénybe vevők kerültek be, a „TBC 98” mintában nagyobb arányban szerepelnek közterületen élők és szívességi lakáshasználók.

3 Rendszerint 10–15 százalék közötti „nő arányt” tapasztaltak a hajléktalan embereket átfogó vizsgálatok (pl. Molnár D. László–László Klára 1995. Budapesti hajléktalanok egészségi állapota (kézirat).

2. táblázat A minták összehasonlítása korcsoportok szerint (%)

kor (év)	„TBC 98”	Longitudinális vizsgálat „Tíz év után” (98-as adat)	
x–29	13	12	12
30–39	27	23	21
40–49	37	38	34
50–59	20	22	23
60–x	3	5	11
Összesen	100	100	100

A születési hely megye szerinti felosztása során a „TBC 98” és a „Longitudinális” mintában szereplő személyek legnagyobb csoportját a budapesti (37–38%) születésű emberek adják; jelentős és egyforma a Szabolcs-Szatmár-Bereg (11–11%) megyéből származók aránya. (1. ábra). Így a megkérdezettek közel 50 százaléka mindkét mintában ebből a két megyéből származik. A „kis” minta a „nagy” mintához képest jelentősen alulreprezentált Borsod-Abaúj-Zemplén megyéből származók tekintetében, és felülreprezentált elsősorban Jász-Nagykun-Szolnok, Fejér, Tolna, Baranya megyék tekintetében.

1. ábra Születési hely megyék szerint (n)

A családi állapot a két mintában nagyon hasonló eloszlású. A megkérdezetteknek több mint 90 százaléka így vagy úgy, de egyedül él.

3. táblázat A családi állapot összehasonlítása (%)

Családi állapot	„TBC 98”	Longitudinális vizsgálat (98-as adat)
házastárssal-élettárssal él	4	2
elvált-házasként de külön él	54	54
nőtlen-hajadon-özvegy	42	44
Összesen	100	100

A három vizsgált év során 5 százaléknyi, vagyis nem jelentős arányú változás történik, de a tendencia negatív. Négy fő elválik házastársától, míg csupán 1 fő talál élettársat magának.

4. táblázat A családi állapot változása (%)

A három év alatt...

		Családi állapota nem változott
társsal él	1	
elvált-külön él	52	
nőtlen-hajadon-özvegy	42	
válás	4	Változás
társat talál	1	
Összesen	100	

Az iskolai végzettség tekintetében a két alminta („TBC 98” és a „longitudinális”) két ponton tér el. Elmondható, hogy a „kis” mintában szereplő hajléktalan emberek képzetebbek, mint a „nagy” mintában lévők. A longitudinális mintában magasabb a szakmunkások és kisebb a 8 vagy annál kevesebb osztályt végzettek aránya. A különbség egyik oka lehet a két minta közti néhány év korkülönbség. A közép- és felsőfokúak aránya hasonló. A „Menhely”-minta eltér az előző kettőtől: az alacsony és a magas iskolázottak aránya magas, míg a szakmunkások aránya jóval alacsonyabb.

5. táblázat A minták összehasonlítása legmagasabb iskolai végzettség szerint (%)

	„TBC 98”	Longitudinális vizsgálat (98-as adat)	„Tíz év után”
8 osztály vagy annál kevesebb	41	33	45
szakmunkásképző (ipari)	39	47	30
középfokú (érettségi)	15	14	20
felsőfokú	5	6	5
Összesen	100	100	100

A hajléktalanságban töltött éveket tekintve a 100 fős „longitudinális” alminta szélsőségesebb képet mutat a 98-as nagy mintához képest, itt magasabb a hosszú ideje, vagyis a már több mint négy éve hajléktalanok aránya, és ugyanitt jóval magasabb az egy éve és annál kevesebb ideje

hajléktalanok aránya is. (6. táblázat) A különbségeket az átlag elfedi, ez mindkét mintánál 4 év.

6. táblázat *Hány éve hajléktalan? (%)*

	„TBC 98”	Longitudinális vizsgálat (98-as adat)
0 (kevesebb, mint egy éve)	11	16
1	18	14
2	14	10
3	12	12
4 (4 vagy több éve)	45	48
Összesen	100	100
Átlag	4	4

II. A trendek

Az alapvető demográfiai jellemzők összehasonlítása után rátérünk a legfontosabb változások bemutatására.

Szállás

7. táblázat *Hol alszik ma? (%)*

	1998	1999	2000
saját, ill. szívésségi lakásban	10	9	9
szállón	55	29	34
menhelyen-fapadosban	25	44	39
szabad téren-közterületen	10	15	16
Összesen	100	100	100

Bár némiképp csökkenő arányban, a minta tagjainak nagy része mindhárom évben valamilyen szállást nyújtó hajléktalanellátó intézményt vett igénybe. Változást figyelhetünk meg abban, hogy ez milyen típusú: szálló-e vagy menhely. Míg 1998-ban a szállókon lakók vannak nagyobb arányban, 1999-ben az arány megfordul, majd 2000-ben nagyjából kiegyenlítődik.

Az intézményes ellátást igénybevevők arányának csökkenésével növekszik az utcán (szabad tér, lépcsőház) alvók aránya.

2. ábra A szűrések ideje (%)

A szállásválasztás nem mutatott összefüggést a kérdéses időpontjával, vagyis azzal, hogy melyik évszakban történt a szűrés. (2. ábra)

A szállások igénybevételének változásaival kapcsolatban azt figyelhetjük meg, hogy ha vált is intézményt, a minta tagjainak több mint a fele a hajléktalan ellátásban marad a három év során. Meglepő azonban, hogy 39-en szállóról kerülnek át a menhelyre, ami a jogalkotók logikájával ellentétes folyamat, nem illeszkedik az egymásra épülő ellátások rendszerébe. Ellentétes irányú, vagyis pozitív irányú mozgás az ellátások között szinte nem is fordul elő!

Egy másik, nagyobb csoportot (majdnem 30%!) alkotnak azok, akik valamilyen szállást elhagyva a szabadban töltik az éjszakát. Az ellátás tervezés szempontjából az ő indokaikat lenne a leghasznosabb megvizsgálni. Vajon mi az oka a bizalomvesztésnek? Miért térnek vissza az utcára az ellátásba már bekerült emberek? Talán a hosszú hajléktalan karrier során már nem „intézmény-kompatibilisek”? Vagy ők azok, akiket a szociális munkások „megoldhatatlan eset”-nek minősítettek?

A legkisebb csoportba (9 fő) azok tartoznak, akiknek sikerül az intézményes szálláshelyekről lakásba költözni, és ők általában szívességi lakáshasználók lesznek.

A fentiek alapján alkottuk meg a változásokat jól érzékeltető kategóriákat, amely szerint a mintát három nagyobb alcsoportba lehet sorolni. Ezek (1) a „helyben járók”, akik mindhárom évben valamilyen hajléktalan ellátáshoz tartozó szálláson aludtak; (2) a „lecsúszók”, akik 1999-ben vagy 2000-ben elvesztik a szálláshelyüket, és az utcán töltik az éjszakát; végül (3) a „felemelkedők”, akiknek sikerül valamilyen lakásba költözni. Arányukat a longitudinális vizsgálat mintáján belül az alábbi táblázat mutatja be. (8. táblázat)

8. táblázat A szálláshelyek mentén képzett csoportok (%)

Helyben járók	64
Lecsúszók	27
Felemelkedők	9
Összesen	100

Jövedelem

A jövedelem változásait vizsgálva a három év havi nettó kereseteit hasonlítottuk össze. A jövedelmek nagyban változtak 1998 és 1999 között. Míg a minta jövedelemátlaga 1998-ban 8000 Ft volt, 1999-re 10 369 Ft-ra emelkedett. Az 1999 és 2000 közötti változás nem ilyen nagy arányú. Az emelkedés oka az alkalmi munkából szerezhető bérek, vagy a nyugdíjszerű jövedelmek nagyságának növekedése lehet. Az átlag mellett jelentősen nőtt a jövedelmek terjedelme, vagyis a legalacsonyabb és a legmagasabb jövedelem közötti különbség: ez 1998 és 2000 között szinte megháromszorozódott.

9. táblázat Havi nettó jövedelem (Ft)

	1998	1999	2000
Átlag	8 004	10 369	10 761
Range	35 000	80 000	90 000
Minimum	,00	,00	,00
Maximum	35 000	80 000	90 000

Ha a jövedelmeket tercilisekre osztjuk, három kategóriát kapunk, mindig az adott év jövedelem helyzetének megfelelően. A sávok kialakítását az alábbi táblázat mutatja.

10. táblázat Havi nettó jövedelemsávok

	1998		1999		2000	
	Sáv		Sáv		Sáv	
Alacsony	0	34	0	43	0	46
Közepes	1–10000	33	1–12267	24	1–13000	24
Magas	10001–x	33	12268–x	33	13001–x	30
Összesen		100		100		100

A (relatív) magas jövedelműek aránya nem változott igazán (30% körüli mindhárom évben), valószínűleg a nyugdíjszerű jövedelemmel rendelkezők teszik ki a csoport jelentős hányadát. Az átrendeződés az alacsony és közepes jövedelmek között jött létre. A jövedelemmel egyáltalán nem rendelkezők aránya 9 százalékkal nőtt az első, majd további 3 százalékkal a következő évben, mindez a középső, feltehetően alkalmi munkát végző csoport rovására.

A változás típusait a 11. táblázatban tüntetjük fel.

11. táblázat A jövedelem változása 1998–2000 (%)

egyik évben sincs jövedelme	10
mindig van jövedelme	30
lesz jövedelme	13
elveszti a jövedelmét	25
változó	22
Összesen	100

Bár minden évben magas a jövedelem nélküliek aránya, ennél jóval kevesebben vannak (10%) azok, akik egyik vizsgált évben sem rendelkeztek jövedelemmel. Sokkal nagyobb azoknak az aránya, akik elvesztik a jövedelmüket (25%). A legnagyobb csoportot (30%) azok alkotják, akiknek minden évben van valamennyi jövedelme – függetlenül attól, hogy a közepes vagy a magas jövedelműek közé tartozik-e.

Segítségkérés

A megkérdezettek ellátások felé fordulását, vagyis a segítségkérést két item segítségével vizsgáljuk. Egyrészt megnéztük, kértek-e szállást a vizsgált években, és hogy ez a kérés hogyan változik az évek során. Egy másik itemben az egyéb segélytípusokat (élelem, tisztálkodás, munkakeresés, pénz stb.) soroltuk.

A szálláskérések száma a három év alatt összesen 8 százalékkal csökkent, ismét alátámasztandó a bizalomvesztés és a csalódottság jelenségére vonatkozó megfigyelésünket. 13 fő egyszer sem kért a három év alatt szállást. Közülük két fő szívességi lakáshasználó, a többiek az általunk „lecsúszóknak,” nevezett kategóriába tartoznak.

12. táblázat Hány alkalommal kért szállást? 1998–2000 (%)

Egyszer sem	13
1 alkalommal	8
2 alkalommal	20
Mindhárom évben	59
Összesen	100

A különböző, egyéb segítségeket kérők száma kissé növekedett a vizsgált évek során (8 fővel). A legnagyobb mértékű emelkedést az élelmiszer kérésekben tapasztaltuk (6 fő). Ez talán összefügg a jövedelemvesztéssel, vagy az ételosztások terjedésével. 2000-ben jelent meg az egészségügyi segítség kérése. Az okmányok, hivatalos papírok kiváltásában való segítség kérése hullámvázst mutat, de 1999 és 2000 között 8 fővel csökkent. Vagyis a túlélés a cél, az ehhez szükségesek megszerzésében számítanak a szervezetekre. A tisztálkodást is nagyok kevesen veszik igénybe ahhoz képest, hogy a válaszadók kb. egyötöde az utcán él.

13. táblázat *Kért a szálláson kívül más segítséget? (N)*

	1998	1999	2000
Élelem	5	5	11
Egészségügyi	0	0	4
Tisztálkodás	1	1	2
Munkakeresés	0	0	1
Papírok	11	14	8
Segély	6	7	7
Szállás (ha nem szállón lakik)	0	0	3
Egyéb	7	8	2
Összesen	30	35	38

A teljes mintának nagyjából az egyharmada a három év során egyszer sem kért segítséget. Ezzel majdnem megegyezik azok aránya, akik minden évben fordultak hajléktalanellátó szervezethez valamilyen, a szállástól eltérő segítségért.

14. táblázat *Hányszor kért a szálláson kívül más segítséget? 1998–2000 (%)*

Egyszer sem	36
1 alkalommal	9
2 alkalommal	25
Minden évben kért valamilyen segítséget	30
Összesen	100

Szignifikáns az összefüggés a segítségkérés és az általunk kialakított, az alvási szokásokat kategorizáló változó között. A szállást nem kérő, általunk lecsúszóknak nevezett csoport tagjai közül sokkal többen vesznek igénybe egyéb segítséget, mint a szállásokon lakó társaik, akik a teljes mintabeli eloszláshoz képest alacsonyabb arányban teszik ezt. A magyarázat az lehet, hogy az intézmények ezeket a segítségeket megadják a lakóiknak.

3. ábra *Kért-e segítséget/ szállás trend kategória (%)*

*Egészségi állapot – fogyatékoság – tartós betegség – pszichiátriai
kezelés*

15. táblázat *Szubjektív egészségi állapot – 1-4-ig terjedő skála*

	„TBC 98”	Longitudinális vizsgálat (98-as adat)
nagyon rossz	4	2
rossz	10	9
elfogadható	39	43
jó	47	45
Átlag	3,27	3,32

A 15. táblázat alapján a szubjektív egészségi állapot megítélésében nincs különbség a két csoport között. 1998-ban a kérdezettek közel fele egészségi állapotát jónak tartotta. Itt szeretnénk megjegyezni, hogy módszertani szempontból fontos, hogy a kérdőív összeállításakor előzetes eredményekre támaszkodva kihagytuk a *nagyon jó* válaszlehetőséget. Ezt a kategóriát a továbbiakban nem szabad kihagyni, mert a különbségek és a változások valószínűleg jobban tetten érhetőek lesznek.

16. táblázat Az egészségi állapotra vonatkozó, néhány „objektív” mutató (%)

	„TBC 98”	Longitudinális vizsgálat (98-as adat)
Fogyatékosága ⁴ van	15,5	8
Tartós betegséggel kórházban kezelték	29	25
Pszichiátriai osztályon kezelték	16	8

Az egészségi állapotra vonatkozó megállapításunk jelentősen módosul, ha a 16. táblázat adatait nézzük meg. Eszerint a Longitudinális mintába bekerült 100 ember a vizsgált szempontok alapján kevésbé beteg. A fogyatékosággal élők és a pszichiátriai kezelték aránya fele(!) az 1998-as teljes TBC mintához képest.

Ezt a különbséget a két minta között egyik szocio-demográfiai változóval sem tudjuk magyarázni. E helyett egy attitűdbeli különbséget feltételezünk. Azok, akik mindhárom évben megjelennek a tüdőszűrésen, valószínűsíthetően nagyobb mértékben egészségtudatosak, mint azok, akik ezt nem teszik rendszeresen.

Elmozdulás-változás az egészséggel kapcsolatban

Ha csak az átlagokat vizsgáljuk, az egészségi állapot szubjektív megítélése nemigen változott: 1998-ban 3,31, 1999-ben 3,16 és 2000-ben 3,23 volt. Egyéni szinten vizsgálva a 3 év alatt az alábbi változások regisztrálhatók: a kérdezettek kétharmadánál (66%) nincs változás, 13 százalékuk javult⁵ és 21 százalékuk, azaz minden ötödik megkérdezettnek romlott az egészségi állapota.

A vizsgált szocio-demográfiai változók közül csak a kor befolyásoló hatása érhető tetten. (17. táblázat) A fiatalok egynegyede érzi úgy, hogy javult, míg a 40 év feletti egynegyede – épp ellenkezőleg – úgy érzi, hogy romlott az egészségi állapota. A táblázatból kiderül, hogy az egészségi állapot ugyan összefügg a hajléktalanként eltöltött évek számával, de nem lineárisan, azaz épp a két véglet (romló – javuló) esetében legmagasabb a hajléktalan évek száma.

⁴ látás-, beszéd-, hallás- vagy mozgáskorlátozottság

⁵ Javulásnak tekintjük, ha a 98-ban mondott értékhez képest az elkövetkező két év bármelyikében magasabb értéket mondott. Romlásnak, ha 98-hoz képest bármelyik évben alacsonyabb érték szerepel.

MAGYAR VALÓSÁG

17. táblázat *Longitudinális vizsgálat: egészségi állapot megítélése 1998–2000 között*

	kor (év)			átlag	hány éve hajléktalan
	x-39	40-49	50-x		
romlott	11	27	25	45	4,8
nem változott	63	62	75	43	3,7
javult	26	11	–	36	4,6

A fogyatékossgal élők aránya a 3 év alatt semmit sem változott. A tartós betegséggel kezelték aránya évről évre 2 százalékponttal nőtt: min-tánkban ez két-két embert jelent, épp ezért további elemzésre nem alkal-mas.

Sajnos a pszichés kezelés alatt állók aránya a 3 év alatt 10 százalékkal nőtt: a 4. ábra az elmozdulást mutatja kicsit részletesebben.

4. ábra *Pszichiátriai kezelés trendje (%)*

Inzultus

A három év során érdekes ingadozás figyelhető meg abban, hogy érte-e inzultus a megkérdezetteket. A változásokat az 5. ábra mutatja be.

5. ábra *Érte-e inzul tus? (%)*

A nagy, „TBC 98” minta eloszlása sokkal inkább a longitudinális vizsgálat 99-es eloszlására hasonlít. Ennek okára nem találtunk magyarázatot.

A „longitudinális” mintában 1998-ról 99-re az inzul tusot elszenvedők aránya 9 százalékkal csökken, a következő évre ez az arány 10 százalékkal nő. Ez a hullámzó viselkedés az ismeretlenektől elszenvedett inzul tusok arányának növekedésében érhető tetten.

18. táblázat *Érte inzul tus (%)*

	1998	1999	2000
Hajléktalan sorstárstól	10	7	14
Ismeretlentől	24	18	24
Rendőrtől	5	3	2
Egyébtől	3	7	2

A kiszolgáltatottságnak meglehetősen jó mutatója, hogy egy romló egészségi állapotú ember egyre inkább védtelen az őt érő inzul tusokkal szemben. (19. táblázat)

MAGYAR VALÓSÁG

19. táblázat *Longitudinális vizsgálat: hány évben érte inzul tus⁶ az egészségi állapot változás szerint*

		hány inzul tus érte
Egészségi állapot változása 1998–2000 között	romlott	1,20
	nem változott	1,09
	javult	0,69

Szintén szignifikáns az összefüggés az inzul tusok száma és az életkor, valamint az inzul tusok száma és az alvási szokások trendje között. A középkorúak és az ún. lecsúszók, vagyis az utcára kikerülők között több évben is előfordult, hogy inzul tus érte őket.

20. táblázat *Longitudinális vizsgálat: hány évben érte inzul tus az életkor szerint*

		hány inzul tus érte
Életkor	x–39	0,88
	40–49	1,35
	50–x	0,81

21. táblázat *Longitudinális vizsgálat: hány évben érte inzul tus az alvási szokások változása szerint*

		hány inzul tus érte
Alvás trend	Intézményi hajléktalan	0,79
	Lecsúszó	1,52
	Felemelkedő	0,50

Személyes kapcsolatokról

NEM HAJLÉKTALAN KAPCSOLATOK

22. táblázat *Segítség-támasz nem hajléktalanoktól*

	„TBC 98”	Longitudinális vizsgálat (98-as adat)
Van nem hajléktalan segítség	31	31
Családi kapcsolatok aránya	43,5	63

A két mintában teljesen azonos mértékben, a kérdezetteknek kb. egyharmada tud segítségért fordulni nem hajléktalan személyekhez. A longitudinális vizsgálatban a kérdezettek jóval magasabb arányban fordultak családtagjaikhoz. Érdekes, hogy míg a „TBC 98” mintában a családi kapcsolatok zöme a gyermeket jelenti, addig a longitudinális vizsgálat-

6 A vizsgált 3 év alatt max. 3 lehetett

ban az arányok a szülő és a gyerek között – kiegyenlítettebbek. Sajnos a kicsi elemszám további összehasonlítást nem tesz lehetővé.

23. táblázat Kapcsolattartás⁷ a kérdezést megelőző 3 hónapban

		„TBC 98”	Longitudinális vizsgálat (98-as adat)
szülővel	Igen	23	23
	nem él	42	37
testvérrel	Igen	35	35
	nincs ilyen	14	12
gyermekkel	Igen	33	26
	nincs ilyen	31	37
egyéb rokonnal	Igen	19	19
	nincs ilyen	11	11
házastárssal-élettárssal	Igen	17	14
	nincs ilyen	54	52

A két minta egyezik abból a szempontból is, hogy mennyire tartják a kapcsolatot családtagjaikkal a kérdezettek. Egyetlen esetben mérhető eltérés: gyerekeikkel kevésbé tartják a kapcsolatot a longitudinális vizsgálat kérdezettjei, és köztük magasabb azoknak az aránya is, akiknek egyáltalán nincs gyermekük. Piciny eltérés van a tekintetben, hogy a longitudinális vizsgálatban alacsonyabb azoknak az aránya, akiknek már nem élnek a szülei, és köztük magasabb azoknak az aránya, akik nem fordulnak a szüleikhez.

Elmozdulások, trendek a nem hajléktalan kapcsolatok tekintetében

A három év alatt, ha nem is jelentősen, de néhány százalékponttal emelkedett azoknak az aránya, akik segítséget kaptak nem hajléktalan emberektől: 1998-ban 31 százalék, míg 2000-ben 36,5 százalék volt a támogatókkal rendelkezők aránya. A családi kapcsolatok aránya évenként változó, legmagasabb 1998-ban volt 63 százalék, és legalacsonyabb 1999-ben volt 47 százalék.

A megkérdezettek közel kétharmada (58%) fordult legalább egyszer nem hajléktalan emberhez segítségért. A kérdezettek mindössze egytizedéről mondható el, hogy állandó támogatást kap. Ugyanakkor a három év alatt a kérdezettek egyötöde „támaszra lett”.

7 találkozás – beszélgetés – levelezés

6. ábra A nem hajléktalan kapcsolatok alakulása 3 év alatt

Adataink alapján úgy tűnik, a támogatást kapók és nem kapók között jelentős különbség van kor, a hajléktalanként eltöltött évek száma és aszerint, hogy ki hány éve él Budapesten. (A nem Budapesten születettek között.) A trendeket vizsgálva csak a kor és a hajléktalanként eltöltött évek számítanak.

24. táblázat Longitudinális vizsgálat: kor és a hajléktalanként eltöltött évek száma a nem hajléktalan kapcsolatok alakulása szerint (átlag)

Támasz	kor (év)	hány éve hajléktalan
Egyáltalán nincs	45,8	5,4
Mindig van	39,6	2,5
Növekszik	41,1	3,1
Csökken	43,9	3,3
Ingadozó	34,9	3,1

A 24. táblázatból látszik, hogy azok, akiknek egyáltalán nincs támaszuk a legidősebbek és a legrégebb óta hajléktalanként élő emberek. A kor és a hajléktalanként eltöltött évek száma csak a „TBC 98” mintában függ össze szignifikánsan. A legfiatalabb emberek azok, akik ingadozva kapnak támogatást, éppen akkor, amikor leginkább szükségük van erre. Állandó támaszuk azoknak van, akik a legrövidebb ideje élnek hajléktalanként: a számokat nézve mintha a 3 év lenne az a határ, amely után egyre inkább elszakadnak a segítő kapcsolatokhoz vezető szálak.

A támaszt jelentő kapcsolatok zöme (46%) csak családi kapcsolatot jelent. 35 százalék a nem családhoz forduló aránya, és 19 százalék ren-

delkezik mindkét típusú támasszal. Ebben a tekintetben az egyetlen szignifikáns összefüggés a kérdezettek iskolai végzettségével találtunk. (7. ábra)

7. ábra Longitudinális vizsgálat: a támasz típusa iskolai végzettség szerint

Az alacsony iskolai végzettségű emberek főként családtagjaira számíthatnak, illetve esetükben nagyon ritkán fordul elő, hogy csak családon kívüli támaszuk lenne. A szakmunkások esetében éppen ellenkezőleg: legmagasabb arányban családon kívüli támaszuk van, és az átlagosnál kisebb mértékben számíthatnak családtagjaikra.

8. ábra Longitudinális vizsgálat: a kapcsolattartás változásai a 3 év alatt

MAGYAR VALÓSÁG

A családtagokkal való kapcsolattartásra vonatkozó kérdések esetében a három év alatt különösebb elmozdulás nem volt mérhető. (8. ábra) Két esetben – testvér és egyéb rokon – látszik leginkább egy csökkenő tendencia: az évek előrehaladtával ezek a kapcsolatok morzsolódnak le. Érdekes, de statisztikailag nem jelentős, hogy az élettárssal való kapcsolattartás növekszik: ezek a kapcsolatok valójában már új, „sorstárs” kapcsolatok.

SORSTÁRS/HAJLÉKTALAN KAPCSOLATOK

25. táblázat A hajléktalan kapcsolatokról (%)

	„TBC 98”	Longitudinális vizsgálat (98-as adat)
Van hajléktalan rokona	6,8	5,2
Hajléktalanokkal kapcsolatban áll	72,0	79,0
Hány hajléktalant ismer ⁸ név szerint		
1–4	26,0	27,0
5–9	15,0	19,5
10–19	27,0	19,5
20-at vagy annál többet	32,0	33,0
Átlag	12,94	11,5

Hajléktalan rokona a kérdezettek kevesebb mint egytizedének van: A „TBC 98” adatbázisból kiderül, hogy a rokonok kb. egyharmada élettárs (35%) illetve testvér (30%). Egyéb rokon 18 százalék, a szülő és gyermek arány mindkét esetben 8,5 százalék. Az 1998-as adatbázis alapján a hajléktalan rokon léte nem függ össze azzal, hogy a kérdezett mióta hajléktalan.

A hajléktalan kapcsolat léte, illetve az, hogy szám szerint hány hajléktalan embert ismer a kérdezett, szorosan összefügg a hajléktalanként eltöltött évek számával. A kérdezett kora illetve az alvás helye szintén befolyásoló tényező. Nem kevésbé fontos azonban az is, hogy az illetőnek van-e nem hajléktalan támasza: úgy tűnik, a „kapcsolati tőkék” akkumulálásáról beszélhetünk ebben az esetben is. Akinek van nem hajléktalan támasza, az nagyobb valószínűséggel ismer hajléktalan embereket is.

A 25. táblázat alapján a két mintában nincsenek jelentős eltérések: a longitudinális vizsgálatban a megkérdezetteknek inkább van hajléktalan kapcsolatuk, ugyanakkor név szerint kevesebbet ismernek.

⁸ A 2000. évi Társi Monitor-felvételben használt „Hány barátja van?” kérdés kódolásához hasonlóan 98-ra kódoltuk azt is, ha valaki ennél magasabb számot mondott.

Elmozdulások, trendek a sorstárs, ill. hajléktalan kapcsolatok tekintetében

Adataink meglehetősen jól bizonyítják, hogy a hajléktalanként eltöltött idő növekedésével nő a hajléktalan ismeretség esélye és a sorstárs ismerősök száma. (26. táblázat) A vizsgált három év alatt csaknem 10 százalékkal nőtt azoknak az aránya, akik ez idő alatt új sorstárs kapcsolatra tettek szert. Az adatok azt mutatják, hogy az ismerősök száma is növekedett, a három év alatt átlag 7 emberrel.

26. táblázat *Longitudinális vizsgálat: hajléktalan kapcsolatok alakulása a 3 év alatt*

	1998	1999	2000
Hajléktalanokkal kapcsolatban áll	79	80	88,5
Hány hajléktalant ismer név szerint			
1–4	27	22	14
5–9	19,5	26	19
10–19	19,5	23	27
20 vagy annál többet	33	29	40
Átlag	11,5	13,4	18,9

9. ábra *A hajléktalan kapcsolatok alakulása 3 év alatt*

A vizsgált 3 év során alig van olyan kérdezett, aki legalább egyszer ne számolt volna be arról, hogy legalább egy másik hajléktalan embert

ismer. Kétharmadnak pedig mindig vannak kapcsolatai. Ugyanakkor ezek az adatok semmit nem árulnak el a kapcsolat minőségéről és a támasz, ill. a segítségnyújtás típusáról. A trendekkel kapcsolatban más változókkal egyetlen esetben találtunk szignifikáns összefüggést: az intézmények felé fordulás trendje és a sorstárs kapcsolatok alakulása függ össze. A biztos, ill. állandó intézményt „használóknak” mindig van hajléktalan ismerősük is, míg akiknek egyáltalán nincs sorstárs kapcsolatuk, azok között ötször magasabb az intézményt soha igénybe nem vevők aránya.

III. Összegzés

Tanulmányunk egyfajta kísérlet volt arra, hogy egy nagy adatbázisból kiemelt kisebb mintán panelvizsgálatot végezzünk. Ennek elsősorban az a jelentősége, hogy nincs igazán más olyan felvétel, amelyben 3 éven keresztül követték volna ugyanazokat a hajléktalan embereket. Az eddigi eredmények ugyan inkább tapogatózások, mégis érdemes néhányukat külön, még egyszer kiemelni.

A vizsgált három év alatt, 1998 és 2000 között a kérdezetteknek kb. a kétharmada – igaz, némiképp csökkenő arányban, de – valamilyen szállást nyújtó hajléktalanellátó intézményt vett igénybe. A vizsgált hajléktalanok kb. egyharmadának az alvási szokása állandó. Az alvási lehetősége a kérdezettek kb. egyharmadának romlott, és kb. egytizedének javult.

A jövedelmek átlaga 8000 Ft-ról kb. 10 800 Ft-ra nőtt; a növekedés az első két év között volt jelentős. Az adatokból úgy tűnik, hogy a „magas jövedelemmel” rendelkezők aránya nem változott igazán (30% körüli), viszont az „alacsony” és a „közepes” jövedelmek között átrendeződés ment végbe. Egytized azoknak az aránya, akiknek egyik évben sem volt jövedelmük, és 25 százalék azoké, akik elveszítették a biztos bevételüket.

Az inzultust elszenvedők aránya hullámzó, s ebben döntőek az ismeretlenektől elszenvedett inzultusok arányának változásai.

Az egészségi állapotra vonatkozó adatok nem túl kedvezőek: a kérdezettek egyötödének romlott az egészségi állapota, és 10 százalék azoknak az aránya, akik a 3 év során kezdtek el pszichiátriai kezelésre járni.

A társas támogatás terén pozitívnak mondható, hogy ha nem is jelentősen, de a három év alatt néhány százalékponttal emelkedett azoknak az aránya, akik segítséget kaptak nem hajléktalan emberektől, így a mintának kb. az egyötöde „támaszra lett”. Sajnos az is tény, hogy mindössze 10 százalék az állandó támogatottak aránya. Adataink meglehetősen jól bizonyítják, hogy a hajléktalanként eltöltött idő növekedésével nő a hajléktalan ismeretség esélye és a sorstárs ismerősök száma. A vizsgált három év alatt majdnem 10 százalékkal nőtt azoknak az aránya, akik ez idő alatt új sorstárs kapcsolatra tettek szert.

A fenti eredmények megerősítik azt a meggyőződésünket, hogy a rendelkezésre álló adatbázisok longitudinális szempontú másodelemzése fontos, mert a hajléktalan életforma pontosabb megértését teszi lehetővé, és előrejelez olyan eseményeket, amiket jobb lenne elkerülni.

Felhasznált irodalom

Albert F. – Dávid B., 2001: Ha elszakad a háló, Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 2001.

Bényei Z.–Gurály Z.–Győri P.–Mezei Gy.: Tíz év után. Gyorsjelentés a fővárosi hajléktalanokról 1999. Konferencia paper a Homelessness in Europe című nemzetközi konferencián 1999. október 28–30 között.

Dávid B.–Oross J.–Vecsei M.: 1998: *Hajléktalanság és TBC*. Soros Alapítvány, Budapest.

Molnár D. L.–László K.: 1995. Budapesti hajléktalanok egészségi állapota (kézirat)

A cikkkel kapcsolatos bármilyen kérdést, észrevételt szívesen várunk a galig@mmszbp.hu e-mail címre.

Pályázati felhívás

A Partners Hungary Alapítvány az Európai Unió PHARE programjának támogatásával pályázatot hirdet

NŐK A KÖZÖSSÉGÉRT

című képzési programjára.

A program célja a nők közéleti és vezetői esélyegyenlőségének növelése azáltal, hogy készségeket, ismereteket, illetve gyakorlati lehetőséget biztosítva megerősíti női, közéleti szerepvállalásukat és a program során kialakuló együttműködő hálózat segítségével pedig későbbi közéleti munkájukat segíti.

A képzési program időtartama: 2005. október 14. – 2006. augusztus 31.

A program a következő fő elemekből áll:

TRÉNINGEK: A 11 hónapos program keretében négy témában 20 fős csoportokat indítunk. A sikeresen pályázók a program első hét hónapjában kötelező és választható tréningmodulokon vehetnek részt havi két napos rendszerességgel.

PROJEKTEK: A tréningekkel egy időben, majd a program végéig négy különböző témában projektek megvalósításán keresztül projekttervezés és projektmenedzsment gyakorlatot szerezhetnek a résztvevők.

HÁLÓZATÉPÍTÉS: A program során részeseivé válnak egy együttműködő és támogató hálózatnak.

A programra olyan közéleti szerepeket vállaló, illetve közéleti szerepvállalásra készülő nők jelentkezését várjuk, akik az alábbi témák valamelyike iránt érdeklődnek:

1. Nemzetközi női együttműködő hálózat létrehozása
2. Figyelemfelkeltő kampány megtervezése és megvalósítása
3. Nők a helyi döntéshozatalban
4. Képzések szervezése nők számára

Azok jelentkezését várjuk, akik a program teljes időtartama alatt biztosítani tudják részvételüket. A résztvevőkkel az alapítvány képzési szerződést köt.

A program helyszíne: A Partners Hungary Alapítvány székhelye (1113 Budapest, Daróci út 54.). A vidéki résztvevők számára az alapítvány a tréningek időtartamára szállást biztosít. A választható tréningmodulok esetében (három alkalom) két napos bentlakásos tréninget tartunk egy Budapest vonzáskörzetében levő településen.

Jelentkezés módja:

- kitöltött és aláírt jelentkezési lap
- magyar nyelvű önéletrajz

• amennyiben a pályázó munkahelye támogatja részvételét a programban, a pályázó munkahelye jogi képviselőjének ajánló levele, melyben a képzésen való részvételének támogatásáról biztosítja a pályázót.

Jelentkezési lap letölthető: www.partnershungary.hu honlapról.

A dokumentumokat 3 példányban, ajánlott levélként, postai úton kérjük elküldeni a következő postacímre: Partners Hungary Alapítvány, 1113 Budapest, Daróci u. 54.

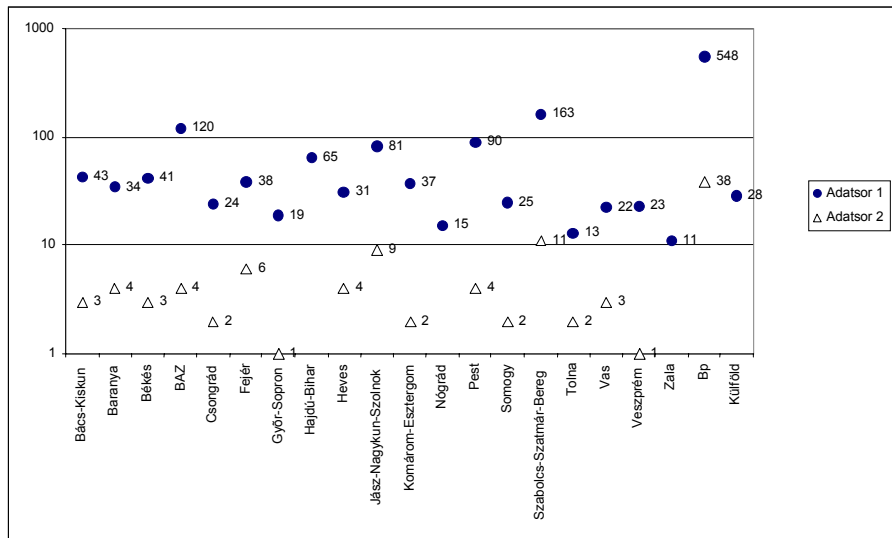
A pályázat postára adásának határideje (postai pecsét dátuma): 2005. szeptember 13.

A kiválasztás eredményéről az alapítvány 2005. október 5-ig írásban értesíti a pályázókat.

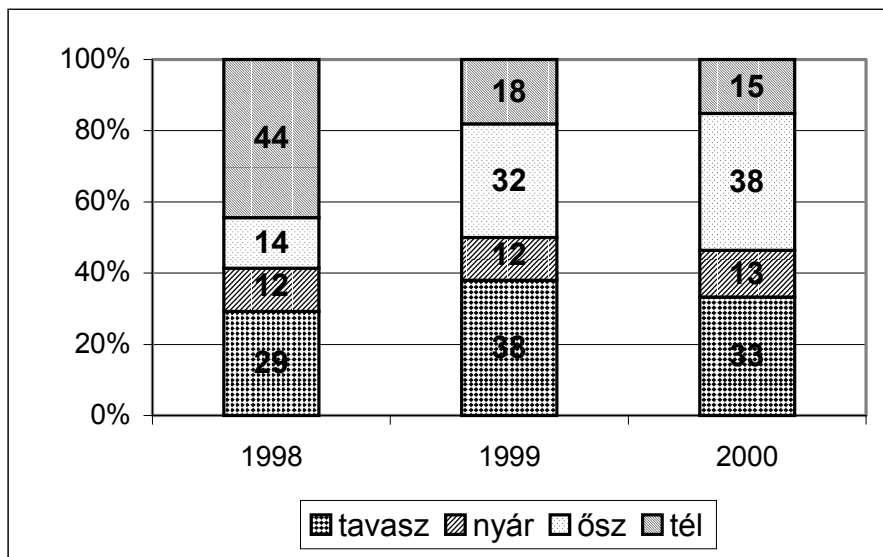
A programmal kapcsolatban további információ kapható:

Kóbor Ildikótól a 06 1 438 5260-as, vagy 06 1 438 5261-es telefonszámon

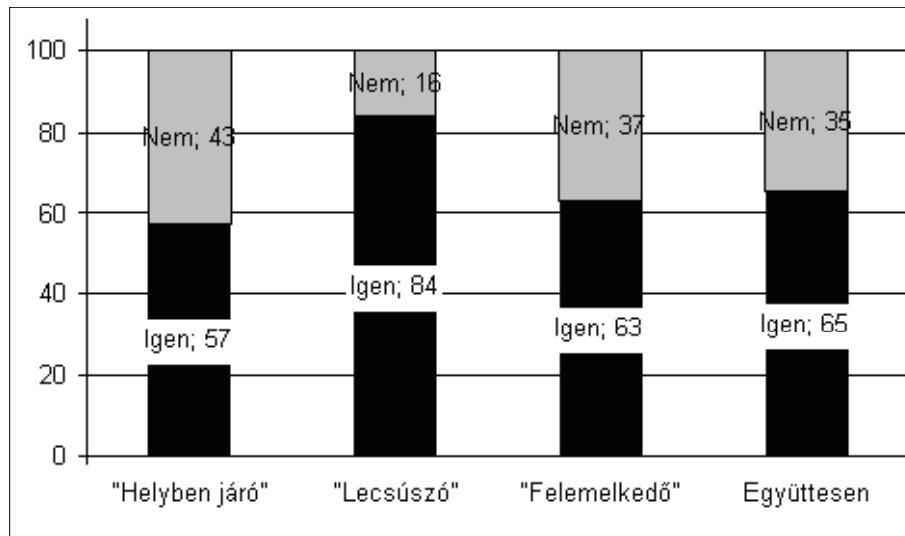
1. ábra

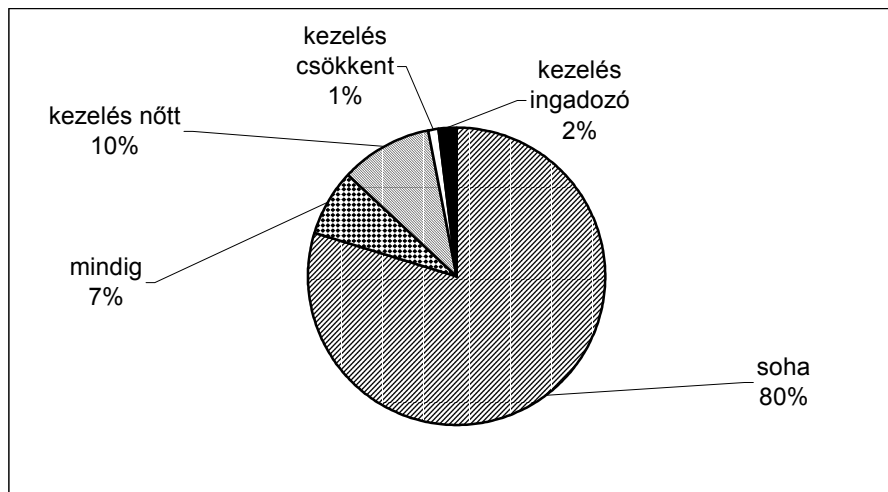
2. ábra

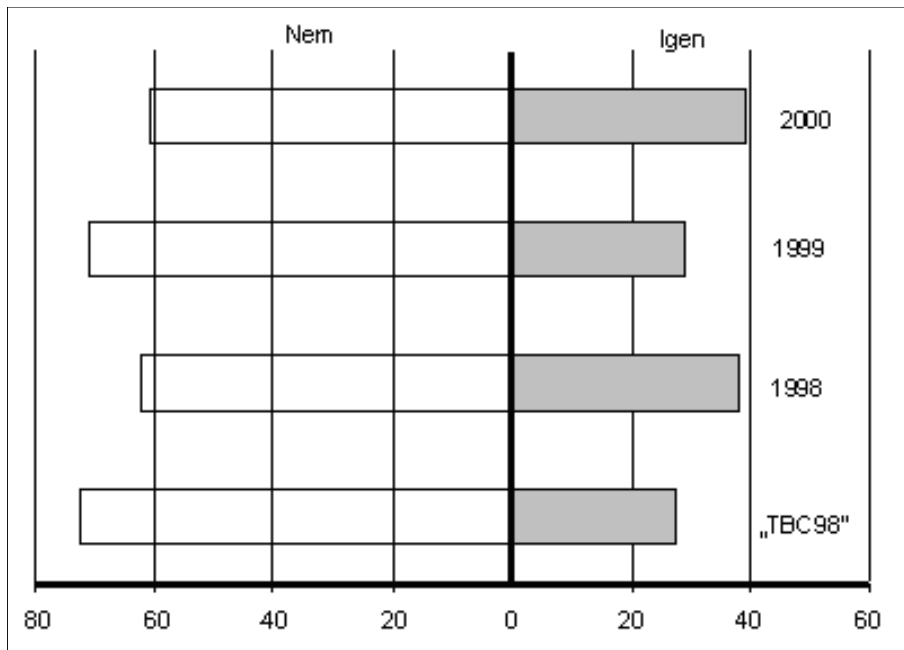
3. ábra

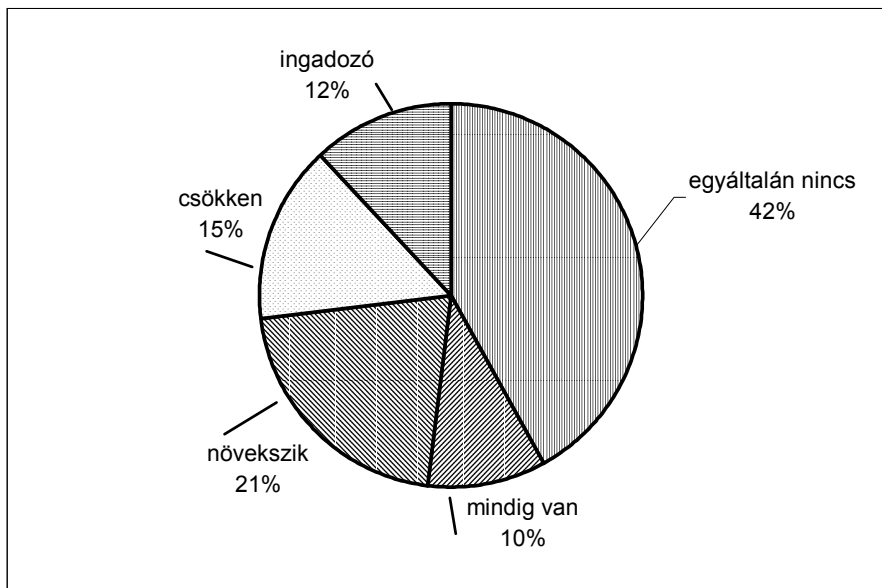
4. ábra

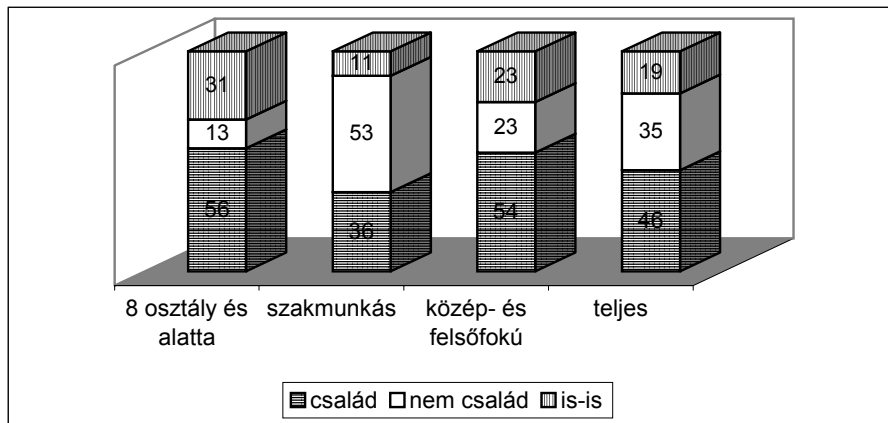
5. ábra

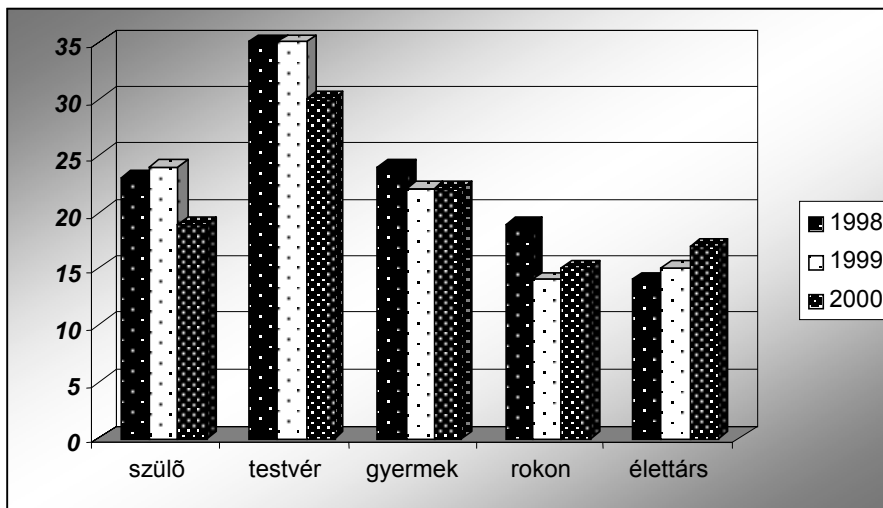
6. ábra

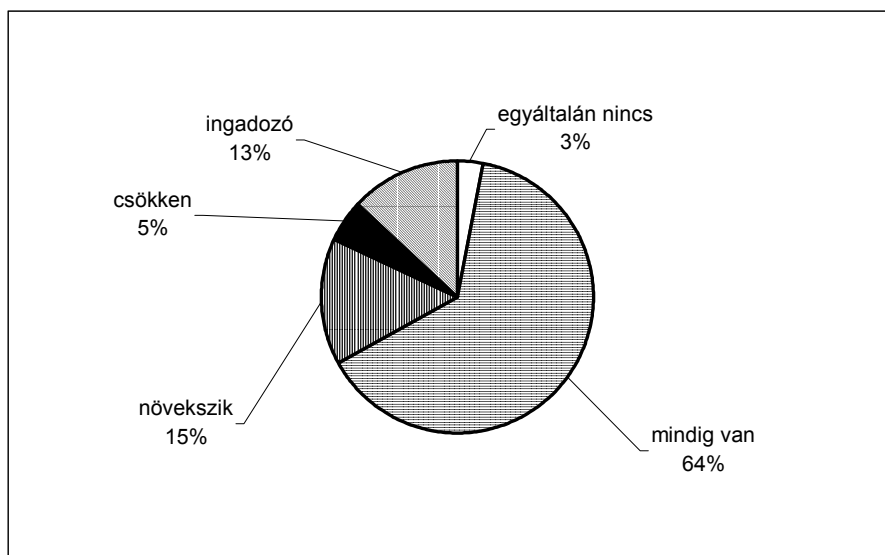
7.ábra

8.ábra

9.ábra

ORAVECZNÉ BODOR PIROSKA

„Lakni kell!”

A lakástámogatási rendszer legújabb változásai
egy lakásépítési projekt tükrében

Írásomban az 1990-es évek közepén tapasztalható körülményekből indulok ki. Ekkor, néhány helyi kezdeményezéstől eltekintve, szinte semmi sem történt az országban a legnehezebb helyzetben lévők lakáshelyzetének megoldása érdekében, s e téren lényeges változásokat azóta sem tapasztaltunk (Lakner, 2003). A 2005 februárjában életbe lépett jogszabályi változásokat viszont már érdemes ilyen megközelítéssel is végiggondolni. Mindezt egy lakásépítési projekt tapasztalataiból kiindulva vizsgálom, amely egyfajta mintát nyújt a nehéz szociális helyzetben lévők lakáskörülményeinek javításához. A tapasztalatok elemzése arra inspirált, hogy választ keressek egy fontos kérdésre: arra, hogy vajon a lakástámogatási rendszer legújabb változásai közelítenek-e a lakástámogatások igazságosabb elosztásához. Nem csupán a lakásépítéshez vagy vásárláshoz köthető kedvezményekkel, hanem a lakbértámogatással, valamint a lakhatás biztonságát elősegítő adósságcsökkentési támogatás és lakásfenntartási támogatás hozzáférési lehetőségeivel is foglalkozom.

1. Bevezetés

Magyarországon már a rendszerváltást megelőző években is nehéz volt lakáshoz jutni, s ez a helyzet az utána következő időszakban tovább romlott. A lakásár-jövedelem olló még szélesebbre nyílt, s a létfenntartási kiadások gyors növekedése és a reálbérek csökkenése következtében a megtakarítások lehetősége elenyészővé vált. A munkanélküliség, illetve a munkahely elvesztésétől való félelem valamint a magas kamatszintek is megnehezítették, hogy saját tulajdonú lakást szerezzenek azok, akiknek még egyáltalán nem volt lakásuk (Ernszt, 1992). A kedvezőtlen változások érzékenyen érintették a középosztály egyre lejjebb csúszó rétegeit is, de nekik – korábbi tartalékaik mobilizálásával, megkapaszkodással és jövedelmük növelésével, családi összefogással és kapcsolatrendszerük működtetésével – mégis volt valamekkora esélyük az elfogadható színvonalú lakhatás lehetőségének megteremtésére. Sokak számára ez átmenetileg az albérletet vagy lakásbérletet jelentette. Az önkormányzati bér-

lakáshoz való hozzájutás szinte lehetetlennek bizonyult, mivel ilyen lakások évek óta nem épültek, s a kilencvenes évek első felében zajló, nagyarányú lakásprivatizáció következtében a megmaradt, igen kevés önkormányzati bérlakásban is minimális volt a mobilitás (Hegedűs–Tosics 1994). E körülmények folytán a legszegényebb társadalmi csoportok tagjai közül sokan nélkülözték az egészséges, a regenerálódást biztosító lakást. A szociális területen dolgozók gyakran találkoztak akkor is és sajnos még ma is az emberi ottélésre alkalmatlan, zsúfolt és egészségtelen hajlékokban élő családokkal.

Írásomban az 1990-es évek közepén tapasztalható körülményekből indulok ki. Ekkor, néhány helyi kezdeményezéstől eltekintve, szinte semmi sem történt az országban a legnehezebb helyzetben lévők lakáshelyzetének megoldása érdekében, s e téren lényeges változásokat azóta sem tapasztaltunk (Lakner, 2003). A 2005 februárjában életbe lépett jogszabályi változásokat viszont már érdemes ilyen megközelítéssel is végiggondolni. Mindezt egy lakásépítési projekt tapasztalataiból kiindulva vizsgálom, amely egyfajta mintát nyújt a nehéz szociális helyzetben lévők lakáskörülményeinek javításához. A tapasztalatok elemzése arra inspirált, hogy választ keressek egy fontos kérdésre: arra, hogy vajon a lakástámogatási rendszer legújabb változásai közelítenek-e a lakástámogatások igazságosabb elosztásához. Nem csupán a lakásépítéshez vagy vásárláshoz köthető kedvezményekkel, hanem a lakbértámogatással, valamint a lakhatás biztonságát elősegítő adósságcsökkentési támogatás és lakásfenntartási támogatás hozzáférési lehetőségeivel is foglalkozom.

Néhány évvel ezelőtt e folyóiratban mutattam be egy helyi kezdeményezést, egy általam nagyra értékelt lakásépítési programot (Oraveczné 1998), amely 1995-től 1997-ig zajlott Kiskunhalason, nyolc roma és nyolc nem roma család részvételével. Az építkezések még nem fejeződtek be, amikor a korábbi írásom elkészült. 2004 őszén végeztem el e projekt utánkövetését, amely igen sok tanulsággal szolgált, mind a lebonyolítás módját, mind a családok életesélyeinek változását illetően. E tanulságokat kívánom bemutatni, valamint azokat a következtetéseket, amelyek a lakáspolitikai alakítói számára is fontosak lehetnek. Felvetődött bennem a kérdés, hogy vajon ma milyen esélyeik vannak a projekt résztvevőikhez hasonló helyzetű családoknak arra, hogy elfogadható lakáskörülmények között éljenek. Ezért vizsgálom a lakástámogatási rendszer változásait ilyen nézőpontból.

2. A projekt megismerésének módszerei

E projektet az indulásától nyomon követtem, 1995-től kezdve 1997 nyaráig. Az első időszakban a lakásépítés és vásárlás támogatásáról szóló helyi rendeletet, a források bővítése érdekében készített pályázatokat, az építőközösségbe kerülés feltételeinek kiírását, a kiválasztás szempontjait, s minden hozzáférhető dokumentumot tanulmányoztam. Az építőközösség megalakulása után és az építkezés során a tizenhat családból tizenkettővel készítettem strukturált interjút. A többiekkel nem sikerült megszervezni a találkozást, de a projekt vezetőjétől megkaptam a szükséges

adatokat, természetesen az anonimitás biztosításával. A hiányzó információkat később megkérdeztem az érintettektől, így minden kérdésemre választ kaptam. Kérdéseim elsősorban az akkori lakhatási lehetőségük jogcímére, stabilitására, a család összetételére, jövedelmeikre, megtakarításaikra és terveikre vonatkoztak.

A projekt vezetőjével a munka különböző fázisaiban beszélgettem, s a terepet is többször bejártuk. Tőle hasznos információkat kaptam a szervezés módjáról, a beszerzésekről, az építőközösség tagjainak saját munkájáról, a nehézségekről és azok megoldásáról, a buktatókról és a garanciák szerepéről. Széles körű információgyűjtésre törekedtem, ezért az építkezés során is találkoztam és beszélgettem az építőközösség néhány tagjával. A 2004 őszén készült, strukturált interjúmban az iránt érdeklődtem, hogy milyen nehézségeket jelentett a berendezkedés, s jelent a lakás fenntartása, hogyan változott az eltelt időszakban a család összetétele, van-e állandó munkaviszonyuk, illetve milyen jövedelmekből gazdálkodnak, s hogyan alakultak a gyermekek tanulmányai. A lakásukból elköltözött nem roma családok jelenlegi élethelyzetéről már csak a projekt vezetőjétől kapott információkra támaszkodhattam. A beköltöző roma családok mindegyikével találkoztam, azokkal is, akik ma már nem élnek ott. Hét év elteltével már jól látszik, hogy életük nagy esélyét kihasználva vagy elszalasztva hová jutottak. Bármilyen visszasan cseng az „életük nagy esélye” kifejezés, de sajnos érvényes, mert a mai Magyarországon a lakás nem egyszerűen a lakhatás célját szolgáló eszköz, a finanszírozás nehézségei miatt sokak számára életmű lett belőle.

3. A lakásépítési program

3.1. A projekt alapját jelentő lakáscélú támogatási rendszer

A bérlakás-szektor minimális mobilitása mellett alig volt a családoknak esélyük arra, hogy önkormányzati bérlakáshoz jussanak. Saját tulajdonú lakás megszerzésére kellett törekedniük, ellenkező esetben csak a magas piaci áron hozzáférhető lakásbérlet, vagy a családtagok által felajánlott befogadás, szívésségi lakáshasználat lehetősége maradt számukra. A drága lakásbérlethez, albérlethez azonban semmiféle támogatást nem kaptak, pedig igen sok családnak jelentett volna segítséget a lakbértámogatás.

Az 1990-es évek közepén a megemelt lakásépítési kedvezmény segítségével juthattak a családok saját tulajdonú lakáshoz, amely csak új lakás építése vagy vásárlása esetén volt hozzáférhető. Egy gyermek esetén 200 000 forint, két gyermeknél 1 200 000 forint, három gyermeknél 2 200 000 forint vissza nem térítendő támogatást vehettek igénybe. E támogatási formával kapcsolatos akkori álláspontom ma már csak félig érvényes, s remélem, hamarosan teljes mértékben negligálja a jogalkotó. Eszerint sok család szívesen tekintené ezt a gyermekek lakhatását biztosító szociálpolitikai eszköznek, s megvásárolna egy használt panellakást, hogy a gyermekeit egészségesebb, rendezettebb körülmények között nevelhesse (Oraveczné, 1998). Mivel azonban a támogatás csak új lakás építéséhez

vagy vásárlásához járt, úgy vélem, ez elsősorban a lakástermelést fokozó piaci eszközként működött, s csak másodsorban szociálpolitikai támogatásként. A lakásépítési kedvezményt Berey Katalin lakáspolitikai stratégiákat bemutató tanulmányában (1987) szereplő különböző eszközök ismérvei alapján tipizáltam így. Jelenleg a lakásépítési kedvezmény felének használt lakás vásárlására történő felhasználhatósága e szempontból kedvező irányú elmozdulás.

Az új lakás építéséhez vagy vásárlásához szükséges mintegy negyven százaléknyi készpénzt csak a tehetősebbek tudták előteremteni, rendszerint jó anyagi kondíciókkal rendelkező családi háttérrel. Hegedűs József és Tosics Iván (1994) kutatásaira és elemzéseire hivatkozom, akik egyértelműen megállapították, hogy az igazán rászorulóknak közül sokan nem jutottak hozzá a lakásépítési kedvezményhez, mert képtelenek voltak lépni az új lakások piacára.

3.2. Az építkezés előkészítése és lebonyolítása

E témakört most csupán vázolom, mivel korábban e folyóiratban részletesen ismertettem. A kiskunhalasi, megoldatlan lakáshelyzetű családok gyakran kértek segítséget a Családsegítő Szolgálattól, ahol csak korlátozott számban tudtak segíteni, krízislakások biztosításával, de felmerült a hosszú távú biztonságot nyújtó megoldás iránti igény is. Azoknak a családoknak volt a legreménytelenebb a helyzetük, amelyekben a szülők munkanélküliségük folytán nem voltak hitelképesek, nem rendelkeztek tartalékokkal, s több gyermek eltartásáról gondoskodtak. A Családsegítő Szolgálat akkori vezetője a szükségletek és lehetőségek felmérése után szociális lakásépítési programot tervezett. Képviselte kliensei érdekeit, szövetségeseket és anyagi forrásokat keresett a program megvalósításához, s mindvégig koordináló szerepet töltött be. Közösségi szociális munkás feladatokat látott el, s e munka klasszikus szerepei közül elsősorban szociális tervezőként és érdekképviselőként dolgozott (Zastrow, 1994).

A szövetségesek keresésekor sikerült megnyernie a városi önkormányzatot, amely hajlandó és képes volt bizonyos mértékű anyagi áldozatra a nehéz helyzetű családok lakhatási lehetőségének megteremtésért. A projekt lebonyolítása az önkormányzat által létrehozott dr. Monszpart László Alapítvány keretében történt. Az önkormányzat az alapítvány rendelkezésére bocsátott húsz közművesített lakótelket, amely akkor a vezetékes vízzel és villannyal való ellátottságot jelentette. Az alapítvány biztosította a műszaki és pénzügyi vezetést, s a szakmunkák elvégzéséhez a mesterembereket. Térítésmentesen az építetők rendelkezésére bocsátotta a két szoba, lakókonyha, éléskamra, fürdőszoba, WC, előszoba felosztású, 71 négyzetméteres lakás engedélyezett terveit. A tetőtér is beépíthető, de ez már a családok teherbíró képességétől függően valósítható meg évek múltán.

Az építőközösség tagjait pályázatával jelölték ki, elsősorban szociális szempontok figyelembevételével. A programban kizárólag három vagy több gyermekes családok vehettek részt, mivel a finanszírozás bázisát a nem sokkal korábban megemelt lakásépítési kedvezmény jelentette. A

programban való részvételt olyan feltételek elfogadásához kötötték, amelyek az építkezésben való saját munkát biztosították, továbbá azt is, hogy a gyerekek nagykorúságukig rendezett lakáskörülmények között élhessenek, még szüleik válása esetén is.

Nyolc roma és nyolc nem roma család került az építőközösségbe, akiknek az építési telkeket térítésmentesen saját tulajdonukba adták. A telkek fele a város egyik végében, másik fele a város túlsó felében található, a roma és a nem roma családok egymástól távol eső területen kezdtek el az építkezést. Az alapítvány biztosította a műszaki és pénzügyi vezetést, s a szakmunkák elvégzéséhez a mesterembereket. Az építkezés harmincöt százalékos készülségi fokig szükséges fedezetét is elő kellett teremteni, ez részben pályázatok útján, részben helyi támogatással, részben a családok által befektetett saját munkával (ásás, betonozás, vályog előállítás, segédmunka a falazásnál) valósult meg. A továbbiakban a lakások teljes egészében a lakásépítési kedvezményből épültek fel. Kihasználták a nagy tételben vásárlás előnyeit, megragadtak minden kedvező lehetőséget, de a megbízható minőségből sem anyagban, sem szakipari munkában nem engedtek.

E projekt keretében másféle segítséget is nyújtottak: a saját telken építkezők kamatmentes áthidaló kölcsönt kaphattak az alapítványtól, melyet a lakásépítési kedvezmény igénybevételekor visszafizettek. Ezzel a támogatással lehetővé vált számukra az építkezés olyan fokának elérése, amellyel már igényelhetnék a lakásépítési kedvezményt.

3.3. Az építkezés során szerzett tapasztalatok

A programba bekerülők közül néhányan később kimaradtak. Volt olyan roma család, amelyik időközben úgy döntött, hogy nem akar romák szomszédságában építkezni, s akadt olyan is, aki egyáltalán nem volt hajlandó elvégezni a rá eső munkát. A helyükbe lépők kiválasztása és a telek átírása több hónapos késlekedést okozott, ezért nem tudtak hasonló ütemben haladni.

Az áthidaló kölcsönrel támogatott családok mindannyian felépítették a lakásukat, s időben visszafizették az alapítványnak a tartozásukat. Ők önállóan szervezték az építkezés lebonyolítását. Az alapítványi koordinálással készülő lakások közül nyolc nem roma családé és hat roma családé épült fel. Nagyon tanulságos történet a hiányzó két lakás befejezésének megghiúsulása. Az utolsó ikerház építői közül az egyik családdal volt gond. A telket már a nevükre írták, a falakat felhúzták a betonkorszorúig, az ajtókat és ablakokat beállították. Ők is részt vettek a munkákban, ástak, betonoztak, vályogot vetettek. Az építkezésnek ebben a szakaszában azonban határozatot kaptak, amelyben adósságot terheltek az adós telekrészére, mivel az ikerház egyik tulajdonosának volt egy öt évvel korábbi kezességvállalásból adódó adóssága. A projekt vezetője már elintézte, hogy eltekintenek a kamatok kifizetésétől, s tízezer forint befizetése után hozzájuthat a tehermentes tulajdoni laphoz, amely a lakásépítési kedvezmény folyósításának feltétele volt. Ezt sem tette meg, s hangot adott a véleményének, hogy majd a projekt vezetője úgyis el-

intézi, ő pedig érthetően, többször is elmagyarázta, hogy nem fizeti ki helyette, ennyit meg kell tennie, hogy a három gyermekének rendes lakást biztosítson. Ennek ellenére a család nem egyenlítette ki ezt a követelést, így nem jutott hozzá a lakásépítési kedvezményhez. Sajnos magával rántotta a másik családot is, mert nem tudták folytatni az ikerház építését, s később szétlopták a beépített anyagokat.

Hogyan juthatott el eddig a pontig a fenti eset? Valószínűleg szerepe van a történetekben annak is, hogy nem sikerült az építőközösséget valódi közösséggé fejleszteni, amelynek tagjai felelősséget vállalnak önmagukért és a közösség ügyeiért, hatékonyan támogatják egymást, de határozott elvárásokat is megfogalmaznak egymással szemben. Az első hetekben még lelkesen dolgoztak együtt az alapok ásásánál, s be tudták vonni a családjukat is. Később a rokonok még időnként bekapcsolódtak a munkába, de az építőközösség tagjai olykor segítettek egymást. Irigykedtek, ha valaki jobban haladt, s ha több ember munkáját igénylő szakaszhoz érkeztek, nehezen tudták megnyerni a többieket. Arra hivatkoztak, hogy bizonytalan a segítségük, ha majd nekik lesz rá szükségük. Előfordult, hogy valakinek kiszállították a vályogot, lerakásra várt, de nem sikerült összeverbuválni a rakodó csapatot, s a szállító kiborította. Több százezer forint értékű építőanyag ment így tönkre. Egy másik jellemző eset az volt, amely az egyik ház szerelőjével esett meg: ő rövid időre áramot kért a szomszédból, ahová már bekötötték a villanyt, de még többszörös díj ellenében sem kapott.

Magyarázatot keresve felvetődött bennem, hogy talán kevés volt a saját erőfeszítés, nem érezték a közös kockázatvállalás felelősségét, és mindenben garanciának tekintették az alapítványi szervezést. Úgy gondolták, ha bármilyen probléma felmerül, majd megoldja a projekt vezetője, ő mindent elintéz, mindenre talál megoldást. Túl sokat vállaltak helyettük? Tőkét sem kellett befektetni, csak munkát. Ez nem lenne baj, hiszen egyébként sokan kimaradtak volna ebből is. Talán szerencsésebb lett volna a részvétel feltételeként azt is meghatározni, hogy a saját tőkerészt meghatározott idejű – nem a saját lakásban végzett – munkával kell ellentételezni. Úgy vélem, tartást ad, további felelősségvállalásra készítet a „nem ingyen kapom, teszek érte” tudata. Ennek hiányában – mivel viszonylag kis erőfeszítéssel nagy értékhez jutottak – előbukkant a „nekem ez jár” szemlélet. A családokkal családsegítőként is foglalkozó projektvezetőtől kitartó munkát és állandó odafigyelést igényelt e szemléletmód visszaszorítása. Ez nem minden esetben sikerült, ahogyan ezt a legszemléletesebben a befejezetlen ikerház története is jelezte.

Talán mégis kellett volna keresni valamilyen megoldást ez utóbbi esetre, hiszen túl nagy érték ment veszendőbe. Kivitelezhetőnek tűnik, hogy az adós dolgozzon az építőközösségnek, s ennek fejében befizetik helyette a tartozását. Elképzelhető lenne egy befizetési határidőt kijelölő ultimátum is, amelynek lejártával ügyvéd előtt lemond az ingatlanáról, s a helyébe lépő család kifizeti a tartozását. Ha ezek a módszerek nem eredményesek, ebben az esetben – többféle megfontolásból – az utolsó pillanatban szerencsésebb lett volna befizetni a kérdéses összeget kölcsönként elkönnyelve, hogy mindkét család igénybe vehesse a lakásépítési kedvezményt. Később esetleg behajtható a tartozás, vagy elmaradtak

volna az olyan befejező munkálatok az ő lakásában, amelyek a lakhatási engedély kiadását nem veszélyeztetik.

Úgy gondolom, ez nem az a helyzet, amikor a szociális munkásnak meg kell tanítania a kliensét arra, hogy nem helyette cselekszik, hanem vele együtt, érte, s hogy a saját sorsának alakításáért felelősséget kell vállalnia. Amennyiben eddig azt tapasztalta, hogy mindig kihúzták őt a bajból, nem fog azonnal egy egészen más alapon nyugvó együttműködésben részt venni. Erre nem akkor kell megtanítani, amikor ilyen nagy a tét. Más oldalról megközelítve a kérdést: az ikerház másik felének véltlen építőjével szemben nagyon igazságtalanok a következmények.

Egy ilyen volumenű építkezés közben tartása, és közben a Családsegítő Központ vezetése már önmagában is hatalmas erőfeszítést igényelt, melynek eredményeként két kivétellel a lakások elkészültek, a támogató közösség viszont a projekt végére sem alakult ki. Megerősödött az a véleményem, hogy szükség lett volna egy olyan közösségi szociális munkásra, akinek ez utóbbi segítése a feladata. Egyetlen ember – bármilyen lelkes, energikus, jó szervező és hatékony az emberekkel való együttműködésben – nem vállalhat mindent magára, mert az idő, az energia és a türelem is véges, gazdálkodni kell vele. Nem csodálkozom, hogy a türelem ebben az esetben elfogyott, de úgy vélem, a problémát megoldhatták volna, ha például egy másik segítő szakembert vonnak be a projektbe.

E programot a tanulságok figyelembevételével együtt követendő modellnek, példamutató kezdeményezésnek tartom. Nem ez az egyedül üdvözítő megoldás, s a korlátozott kapacitás miatt önmagában természetesen nem oldotta meg Kiskunhalas lakásgondjait, a lehetőségek palettáját azonban színesíti. Az önkormányzat nem túl sok pénzzel, a rendelkezésre álló telkekkel, s a projekt lebonyolításának segítségével elegendő támogatást nyújtott ahhoz, hogy a település polgárai jól használható lakásokhoz jussanak, s ezáltal gazdagabb lett a város is.

4. A családok életkörülményeinek változása az építkezés óta

Évek óta foglalkoztat a kérdés, hogy vajon mennyiben változtak a projektben részt vevő családok életkörülményei, hogy ők mennyire tudtak élni azzal a lehetőséggel, amelyben részük lehetett, s hogy mindez hogyan befolyásolta a felnövekvő gyermekek életésélyeit.

Négy roma család négy gyermekkel, kettő pedig három gyermekkel költözött be egy-egy lakásba 1997-ben. Jellemzően teljes családok voltak. Az építkezés kezdetén egy válás történt, s az anya egyedül élt három gyermekével. A négygyermekes családok közül az egyikben még kettő, a másikban egy gyermek született azóta. Akkor az anyák gyermekgondozási segélyt vagy gyermeknevelési támogatást vettek igénybe, az apákat a növekvő munkanélküliség megfosztotta a korábban biztosnak tűnő munkaviszonyuktól. Az önkormányzat annyi ideig biztosított számukra közhasznú munkát, hogy jogosultak legyenek a jövedelempótló támogatásra. Jövedelmüket többnyire mezőgazdasági idénymunkákkal egészítették ki.

Az építkezés ideje alatt jártam több családnál, melyek nagyon rossz körülmények között éltek. Egyikük szolgálati tanyán lakott, ahol nem volt se víz, se villany, és a ház körül igen sok patkány tanyázott, egy másik család az apa szüleivel lakott együtt, tizenöten éltek egy szobakonyhás lakásban. A harmadik szívességi lakáshasználó volt, egy rokon rossz állagú melléképületében, de laktak önkormányzati szükséglakásban, kiürült iskolában és aládúcolt műemlékházban is. Közülük egyetlen család sem engedhette meg magának, hogy albérletet fizessen. Az építkezés elkezdéséhez egyáltalán nem rendelkeztek megtakarítással, közben viszont már igyekeztek takarékoskodni a burkolásra és a berendezésre. Mindannyiukról megállapítható, hogy e projekt nélkül sok év múlva sem tudtak volna javítani a lakáshelyzetükön.

S mi történt velük azóta? Két család nem sokkal a beköltözés után zsebszerződéssel eladta a házát 500 illetve 600 ezer forintért, elmondásuk szerint erős fenyegetés hatására. Hogy valójában mi állt a háttérben, azt nem sikerült kideríteni. Az önkormányzat a földhivatalnál elővásárlási jogot jegyeztetett be, erről azonban több esetben lemondott és hozzájárult a lakás értékesítéséhez, amikor piacihoz közeli áron adták el, s ezzel megteremtették egy másik lakás megvásárlásának lehetőségét. E két esetben azonban a földhivatali bejegyzés nem változott, viszont a lakásokat nem a bejegyzett tulajdonosok használják. Egyikük máig zsúfolt és egészségtelen lakásban él, immáron öt gyermekével. Az anya gyermekgondozási segélyen van, az apa pedig közhasznú munkával és alkalmi munkákkal szerzi a jövedelmét. A házért kapott minimális összeg gyorsan elfogyott. A másik család a szülőkhöz költözött. Pénzüket az évek során megforgatták, de ennek rejtelseibe nem avattak be. Ebben az évben vettek egy három szobás házat a városban, lakáshelyzetük tehát rendeződött. A gyerekeiket annak ellenére tanulásra buzdítják, hogy a szülők analfabéták. A legnagyobb gyerek Kecskeméten kezdte el középiskolai tanulmányait.

Négy család még az eredeti lakásában lakik. Nagy élmény volt számomra őket meglátogatni, főként azért, mert halomra dőltek a különböző, romákkal kapcsolatos előítéletek. Történelmi dokumentumok bizonyítják, hogyan alakultak ki, s erősödtek az előítéletek a cigányság magyarországi története során (Mezey, 1986), s nap mint nap tapasztaljuk, hogy ezek ma is élnek. A legerősebb az a vélekedés, mely szerint nem fogják megbecsülni a lakásukat, pár év alatt lelakják, beengednek lakni sógort-komát, s a gyerekeknek ismét nem lesz esélyük a nyugodt tanulásra és pihenésre, nem fogják tudni fenntartani a lakást stb. Ezzel ellentétben azt láttuk, hogy a házakat szép rendben tartják, általában két-három év alatt sikerült berendezkedniük, s a fűtést hagyományos vegyes tüzelésű kályhával vagy kandallóval oldják meg. A lakókonyhából mindenütt szobát csináltak, a főzés helyét pedig kiköltöztették az előszobába. Figyelemreméltó a tisztaság és a rend, pedig van olyan lakás, amelyben tízen élnek. Vannak elképzeléseik, és tesznek is érte, azért, hogy még jobban érezhessék magukat az otthonukban. Jól látható a lakókörnyezetükkel kapcsolatos igényesség, amely a korábbi helyzetükben megvalósíthatatlan volt, s ezzel a gyerekeknek is rendezett, tanulásra és pihenésre alkalmas lakást biztosítanak.

Mindezeket nem könnyen teremtik meg, hiszen állandó munkaviszo-

nya senkinek sincs közülük. Jövedelmeik alkalmi munkából, közhasznú foglalkoztatásból, aktív korúak rendszeres szociális járadékából, rokkantsági nyugdíjból, gyermekgondozási segélyből, gyermeknevelési támogatásból, családi pótlékból és rendszeres gyermekvédelmi támogatásból származnak. Mint tudjuk, ezekkel a jövedelmekkel elég nehéz megközelíteni a létminimumot, de erőfeszítéseket tesznek egy élhető, számukra elfogadható életvitel fenntartására. Egyszer-kétszer már előfordult közüzemi számlatarozás, de 2–3 hónapon belül spórolással és rendkívüli segély igénylésével kiegyenlítették. Eddig nagyon vigyáztak, hogy adósságaik ne veszélyeztessék a házukat.

A szülők fontosnak tartják, hogy a gyerekek iskolába járjanak. Igaz, nem mindegyiküket tudják motiválni a tanulásra és a továbbtanulásra, de akadnak kiváló teljesítmények. Az önkormányzat is nagyobb szorgalomra ösztönzi a gyerekeket; 3,5 feletti tanulmányi eredmény esetén heti rendszerességgel 600–1000 forint közötti ösztöndíjat kapnak. Amikor találkoztam azzal a kislánnyal, aki 2004 szeptemberében kezdte meg gimnáziumi tanulmányait Kiskunhalason, azonnal arra gondoltam, hogy tizenöt főnyi családban, szoba-konyhában, ez nem sikerült volna neki. Kézszelhető a boldogulás, az előrejutás vágya és az igyekezet, a lehetőségek azonban kemény határokat szabnak.

A nem romák egy ötgyermekes család kivételével három gyermekkel költöztek be a lakásukba 1997-ben. Az apák közül akkor hárman munkanélküliek voltak, négyen betanított munkásként dolgoztak, egyikük pedig orvos volt a kórházban. Az ő családja az egyetlen, amely városi érdekből kapta meg ezt a lehetőséget. Az anyák akkor gyermekgondozási segélyt vagy gyermeknevelési támogatást kaptak.

Az építkezést megelőző lakhatási lehetőségekre jellemző, hogy többségük 8–15 ezer forint albérleti díjat fizetett, egy család családtagként szoba-konyhás lakásban, egy pedig önkormányzati bérlakásban élt. A jövedelmük igen nagy hányadát a lakhatás költségei emésztették föl, így lakáscélú takarékoskodásra esélyük sem volt. Az építkezés kezdetén nem rendelkeztek saját tőkével, de közben takarékoskodtak a befejező munkálatokra és a berendezkedésre. Az orvos családja tudott volna néhány éven belül önerőből javítani a lakáshelyzetén, a többieknek alig volt erre esélyük.

Az eltelt évek során ezeknek a családoknak az életében is igen sok volt a változás. Már csak négy család lakik az akkor felépített lakásokban, s az életutak nagyon változatosak és tanulságosak a lakás megtartását illetően. Két esetben a szülők kapcsolata annyira megromlott, hogy a válás időszakában az anyát és gyermekeit egy időre a városi krízisellátásnak kellett befogadnia, s csak később, az indulatok csillapodásakor költözhetek az elkészült lakásukba. Azóta mindkét család kiegészült egy-egy élettárral, s az ő segítségükkel nyugodt, kiegyensúlyozott körülményeket és anyagi biztonságot tudtak teremteni. Az egyik esetben a fél lakás az apa nevére maradt, aki kifizetetlen tartozásokkal terheli, a másik apa pedig a feltétellel mondott le a tulajdonrészéről, hogy nem fizet gyermektartást. A másik kettő, máig az akkor felépített lakásban lakó család együtt maradt. Konzolidált körülmények között élnek, egyikük már a tetőteret is beépítette, így mindhárom középiskolás gyer-

mekének külön szobát tud biztosítani. Mind a négy család rendelkezik állandó munkaviszonyból származó jövedelemmel. A lakásukat megbeicsülik, igyekeznek komfortosítani, bővíteni, szépíteni.

A lakásától megváló négy család közül az orvos családja került jobb helyzetbe, ők Szegeden építkeztek, a többiek lakáskörülményei egyértelműen romlottak. Két házaspár elvált, a lakás árából csak külterületi tanýára elegendő pénz maradt, s végül az egyik esetben az anya költözött a gyermekeivel és a rá hagyott unokával a szülei szoba-konyhás otthonába. A másik esetben az apa ment az egyik, hozzá ragaszkodó gyermekkel albérletbe, egy család pedig kétszeri lakáscserével jelenleg egy régi építésű fél házban él. Az egyiket azért értékesítették, mert az előző bérlakásukban összegyűlt 60 000 Ft közüzemi tartozást a kamataival együtt árverezés útján akarták behajtani, ezért inkább mentették, ami menthető, s a piaci árnál olcsóbban, de az árverezéskor érvényesíthetőnél minden bizonnyal drágábban adták el a lakást. Ez utóbbi három család többnyire szociális jövedelmekből és alkalmi munkákból él.

Egy kivételtől eltekintve a projektben részt vevő nem roma családok lakáskörülményei jobbak, mint az építkezés előtt voltak. Kifejezetten jó helyzetben vannak azok, akik megtartották az eredeti lakásukat. Ez utóbbiak a gázt is bevezették, így a fűtést is korszerűsíteni tudták. Jellemző, hogy a gyermekeik szakmát tanulnak, vagy gimnáziumba, szakközépiskolába mennek, de kivétel természetesen itt is akad.

5. Tanulságok a szociális munka és szociálpolitika számára

A szociális munkás számára több család története tanulságos. Az építkezés ideje alatt összegyűjtött tapasztalatokat már összegeztem, itt az azóta eltelt évek alapján szeretnék következtetéseket levonni.

Felmerül a kérdés, hogy vajon miért nem működtek azok a garanciák, amelyek már a jelentkezés feltételei között is szerepeltek. Ezek közül a Földhivatalnál kizárólag az önkormányzat elővásárlási jogát jegyezték be, de erről minden kérelem esetén lemondott. Egyetlen esetben sem lehetett érvényesíteni, hogy a családot elhagyó fél ellentételezés nélkül mondjon le gyermekei javára a tulajdonrészéről, pedig amikor bekerültek az építőközösségbe, ez a feltételrendszer része volt. A bemutatott önrész nélküli lakásépítési program azt hivatott szolgálni, hogy a gyerekeket rendezett körülmények között nevelhessék. Jól látszik az is, hogy az önkormányzat hatékony adósságkezelése nélkül milyen nagy erőfeszítések foszlanak semmivé, mint ahogyan az árverezés elől értékesített lakás példázza. Az élethelyzetek sokfélesége mutatja, hogy nem mindenki tudott megfelelően élni e projekt nyújtotta lehetőséggel. Több esetben segíthetett volna egy jó közösség megtartó ereje, támogatása. A segítő intézmények néhány családnak hatékony segítséget tudtak nyújtani, mások túl későn fedték fel gondjaikat, s többen segítségkérés nélkül felelőtlen döntéseket hoztak. Összességében az igénybe vett támogatások következtében az eredetileg felépült, vagy azóta adás-vétellel, cserével megszerzett ingatlanban tizenkét család vagy egyszülős család él, viszonylag rendezett lakáskörülmények között. A garanciák érvényesülése, a jelentkezések so-

rán felvállalt feltételek teljesülése érdekében egy hasonló kezdeményezés során érdemes gondolkodni arról, hogy ezek milyen jogi eszközökkel kivitelezhetők.

A tapasztalatokat azért is célszerű felhasználni és a programot továbbfejleszteni, mert ez sikeres volt, ellentétben néhány más lakásépítési kedvezményre alapozó és vállalkozó által szervezett építkezéssel, amelyek az országban folytak. Mint tudjuk, sok helyen nem készültek el a házak, nem kapták meg a lakhatási engedélyt, s a bankok perben állnak a lakásépítési kedvezményt igénybe vevő családokkal. Se pénzük, se használható lakásuk, mégis tetemes az adósságuk. Modellt nyújt abban is, hogy ezek a házak nem „csökkent értékűek”, mint amilyenek az emlékeinkben élnek az elmúlt néhány évtized szociális lakásépítési programjairól, hanem a kor színvonalának megfelelő kényelmes otthonok.

Modellértékű továbbá azért, mert megmutatja, milyen teendői vannak egy hasonló projektben feladatokat vállaló szociális munkásnak.

- Összegyűjti a hasonló problémákkal küszködő emberek gondjait, felméri szükségleteiket.

- Feltérképezi az igénybe vehető állami és önkormányzati erőforrásokat.

- Más szakemberek segítségével lakásprogramot dolgoz ki, s megnyeri az önkormányzatot a megvalósításához. A szervezés és finanszírozás megkönnyítése érdekében célszerű alapítványi keretek között tervezni.

- Igyekszik más szövetségeseket is felkutatni, hiszen jól jöhet egy ingyenes terv vagy adományként kapott építőanyag.

- Figyeli és felhasználja a pályázati lehetőségeket, s csak akkor kezd építkezni, ha a rendelkezésre álló források elegendőek lesznek. Bizonytalan pénzforrásokra, a telek majdani közművesítésének ígéretére nem lehet alapozni.

- Kidolgozza az önkormányzattal együtt a projektben való részvétel igazságos feltételrendszerét. Részt vesz a jelentkezők kiválasztásában.

- Felméri és aktivizálja az építőközösség tagjainak erőforrásait, s ezeket igyekszik a munkák haladása és egyben közösséggé fejlesztésük céljából hasznosítani. E feladathoz célszerű másik szociális munkás megnyerése is.

- Dokumentálja és közzéteszi tapasztalatait, s felajánlja széles körű hasznosításra.

Megfontolásra ajánlom e projektet az önkormányzatokon kívül a gyermekvédelem területén dolgozó utógondozóknak is. Nekik tudniuk kell, hogy kik azok az állami gondoskodásból kikerülő fiatalok, akik néhány év múltán két-három gyerekkel rokonoknál, ismerősöknél vagy albérletben laknak. Annyi pénzük nincs, hogy önállóan építkezni kezdjenek, s hozzájussanak a gyermekek után járó lakásépítési kedvezményhez. Többnyire az ehhez szükséges tapasztalataik és készségeik is hiányoznak. Ha valaki vállalja egy lakásépítési projekt vezetését ebben a körben, reményeim szerint támogatókat is talál. S bár ez a gyermekvédelmi törvény módosítását igényelné, talán szerencsésebb lenne az otthonteremtési támogatás igénylési határidejének néhány évvel történő meghosszabbítása is. Ez esetben másik forrással, a lakásépítési kedvezménnyel egyesítve jó

megoldások születhetnének a többgyermekes fiatalok lakásgondjainak enyhítésére.

A családok átmeneti otthonaiban dolgozók gyakori tapasztalata, hogy hiányoznak a megnyugtató kihelyezés feltételei (Dögei, 2003). Egy év, sőt a hosszabbítás elteltével sokszor csak sürgősségi megoldást találnak, s a család helyzete hamarosan újra instabillá válik. Előfordul, hogy megjelennek a környék egy másik, hasonló intézményében, s egy idő elteltével ugyanabban az otthonban is. Hasonló projektekkal, egyszerre kevesebb résztvevővel három-négy gyermekes családoknál el lehetne érni, hogy csak egyszer vegyék igénybe az átmeneti ellátást, azután véglegesen rendeződjék a lakáshelyzetük. Ha kiszámoljuk ennek anyagi vetületét a 2004-es 718 ezer forintos normatívával, láthatjuk, hogy az első átmeneti otthonban töltött időszakban célszerű lenne prevencióként hosszú futamidejű kamatmentes kölcsön formájában a család rendelkezésére bocsátani azt a gyerekszámától függő összeget, vagy annak egy részét, amibe az ellátás újbóli igénybevétele kerülné. Így a lakásépítési kedvezménnyel együtt megfelelő végleges otthonhoz juthatnának, s intenzív családgondozással stabilizálni lehetne a helyzetüket. A másik lehetőség, hogy a köznyelvben és a médiában „félszocpolnak” nevezett támogatással, valamint a fenti kamatmentes kölcsönrel és az ingatlanszerzés lebonyolításának segítségével saját tulajdonú használt lakást vásárolhatnának, a legújabb jogszabályi változások jóvoltából. Azokat pedig, akik a saját ingatlanrészüket voltak kénytelenek elhagyni a biztonságuk érdekében, a mai jogszabályi környezetben továbbra is jogi segítségnyújtással lehet segíteni a tulajdonrészükhöz való hozzájutásban és mediációval a konfliktusok kezelésében. Az érintettek már nagyon várják a távortartásról szóló jogszabályt is.

A kiskunhalasihoz hasonló építkezés tervezésénél érdemes figyelembe venni azt is, hogy a nemrég megemelt összegű lakásépítési kedvezmény felhasználásával is ma már elsősorban az olcsóbb, könnyűszerkezetes építési technológiával valósítható meg egy hasonló projekt. A saját munka ez esetben sem nélkülözhető.

Egy lényeges szociálpolitikai következtetés megfogalmazásához a lakásépítést támogató sikeres mozgalom ténykedése is hozzájárult. Ez a Habitat, amellyel az itt ismertetett projekt vezetőjének koordinálásával előrehaladott tárgyalásokat folytat az önkormányzat. Az ingyenes telkek rendelkezésre állnak, s a Habitat magyarországi építkezéseinek térképén valószínűleg Kiskunhalas lesz a következő település. E nemzetközi szervezet – sok önkéntessel és adományozóval – szerte a világban úgy segíti hozzá a családokat a lakásokhoz, hogy egyszerre nem túl nagy, 6–10 ház felépítésére vállalkozó építőközösségeket szervez. Olyan rászoruló családoknak segítenek, amelyek nem tudják az építkezéshez szükséges önrészt biztosítani. Ez utóbbit a Habitat kamatmentes kölcsön formájában adja hús év időtartamra. Az építőközösségbe bekerülő családok is csatlakoznak a mozgalomhoz, s legalább ezer munkaórát fektetnek be saját és mások házaik építése során. A mozgalomhoz tartozás érzését különböző akciókkal és ünnepekkel is erősítik. 1996 óta Vácott 10, Csepelen 10, Gödön 32, Dunavarsányban 28, Csurgón 18, összesen 98 család

jutott így új otthonhoz. Az építkezések 2004-ben is folytatódtak Dunavarsányban és Csurgón.

A kiskunhalasi projekt és a Habitat kezdeményezése is azon a felismerésen alapul, hogy az önrész finanszírozásával, illetve megelőlegezésével (kamatmentes áthidaló kölcsönként), valamint közösségi szervezésével tudják leghatékonyabban segíteni az önerőből lakást szerezni képtelen családokat. A megfelelő érdekérvényesítéssel rendelkezők ez utóbbit nem is feltétlenül igényelnék. Ezen a ponton már csak egyetlen logikai lépés az a felismerés, hogy az első lakás megszerzéséhez meghatározott kritériumok mentén az állam is biztosíthatná ezt a lehetőséget, hitelgaranciával és kamattámogatással, ahogyan pl. a családok átmeneti otthonaiban élők esetében javasoltam. Azoknak nyújtana segítséget, akiknek a jelenlegi önkormányzati bérlakás-kínálat mellett semmi más esélyük sincs a lakáshoz jutásra. Ez feltehetően nem döntené romba a költségvetést, ha szigorú feltételekkel az igazán rászorulókat, feltehetően az alsó jövedelmi ötödbe tartozók körét érintené. Tágabb, de szintén feltételekkel meghatározott körben pedig csupán hitelgaranciával teremthetők kedvezőbb lehetőségek. A lakáscélú támogatások feltételeinek 2005-ös módosítása némi közelítést jelent ehhez az elképzeléshez.

6. A projekthez kapcsolódó szociálpolitikai következtetések összevetése a lakástámogatási rendszer változásaival

Amikor arra a kérdésre keresek választ, hogy milyenek ma a projekt résztvevőikhez hasonló helyzetű családok hozzájutásának esélyei a lakástámogatásokhoz, ezt sok más elemzésen kívül megtalálom a Nemzeti Lakásprogramban is. „A lakástámogatások egyenlőtlenül és igazságtalanul oszlanak meg a különböző jövedelmi csoportok között. El kell érni, hogy a két alsó jövedelmi ötöd legalább a lakástámogatások 70 százalékát megkapja. 2001-ben az alsó két jövedelmi ötöd népességén belüli súlyánál kevesebbet, 34 százalékot kapott a lakástámogatásokból”¹. Ezt a tényt támasztja alá a KSH lakásviszonyokról készült tanulmánya (Farkas – Giczi – Székely, 2004), amely szerint a kilencvenes években a legalacsonyabb jövedelmű ötödhöz csak korlátozottan jutottak el a tulajdonszerzést segítő támogatások. Közülük a lakásépítési kedvezményt csak minden tizedik lakást építő vagy vásárló háztartás tudta igénybe venni. Adataik alapján a támogatások nagyobb része az átlagos vagy azt meghaladó jövedelmű háztartásokhoz került. Az ezredforduló első éveiben pedig a bankhitelt középpontba állító támogatási szisztéma teljes mértékben figyelmen kívül hagyta a hitelhez jutás egyenlőtlen és egyenlőtlenéget teremtő körülményeit (Lakner, 2003).

A támogatási rendszer 2005-ös módosításának több fontos eleme van. Ezek közül az egyik, hogy a 30 évnél fiatalabb házastársaknak és élettársaknak, valamint a gyermeküket egyedül nevelőknek lehetőségük nyílik arra, hogy állami kezességvállalással biztosított hitelt vegyenek fel,

¹ Otthon Európában – Nemzeti Lakásprogram, 8. old. http://misc.magyarorszag.hu/5306_otthon_europaban_2003mar14.pdf

az ingatlan vételárának 90 százalékáig. Az állami kezességvállalás a hitelnek a jelzáloggal nem biztosított részére vonatkozik, amely után a hitelfelvevő 2 százalék garanciadíjat köteles fizetni. A garanciavállalást kiterjesztették a közszolgálatban dolgozók eddig nem érintett körére, a közalkalmazottakra is, akiknek ezen alkalmazásuk időtartamára garanciadíjat sem kell fizetniük.

Ez a módosítás még hatályba sem lépett, máris több oldalról támadták. A Magyar Lakásépítők Országos Szövetsége pl. azt kifogásolta, hogy a lakásárak limitje – amelyek esetében érvényes az állami garanciavállalás – nagyon alacsony. Annyi pénzből Budapesten csak 40–45 négyzetméteres lakás építhető (HVG 2005. I. 15.). Új lakás vásárlása esetén Budapesten legfeljebb 15 millió forint, más településeken 12 millió forint, használt lakás vásárlásánál pedig Budapesten 12 millió, másutt 8 millió forint lehet a maximális vételár. A Fidesz a fenti, „Fészekrakó” néven közismert programot azonnal „Kakukkfészek-rakó” programnak nevezte el. Azt kifogásolják, hogy nagyon magas havi törlesztést ró a fiatalokra, s nagy a veszélye, hogy nem tudják fizetni, majd elárverezik az ingatlanukat, s erőfeszítéseik ellenére mások élnek benne. Az életkori határ is csökkent ahhoz képest, hogy eddig a kedvezményeknél 35 éves életkor volt a fiatalság határa. Ezt csupán pénzügyi megfontolásból gondolhatják logikusnak, egyébként ellentmondásos, az önálló életkezdés időpontjának kitolódása miatt.

Az érdekek és indulatok vezérelte vélemények helyett kíséreljük meg objektíven értékelni a jogszabályi változást. Induljunk ki a Városkutatás Kft. által készített tanulmányból, amely a lakáshitel- és támogatási konstrukciók hatásainak modellezésére vállalkozott. Fontos megállapításuk, hogy „az első lakást vásárlók hitelfelvételi kapacitása alapvetően a maximális lakáshitel/lakásérték (LH/LÉ) arányától függ. A mai gyakorlatnak lényegében megfelelő 50 százalékos maximális LH/LÉ arány esetén a kamatok változása alig befolyásolja a potenciális keresletet az első lakást vásárlók körében. Ennek az alapvető oka a megtakarítások hiánya. A családok 25 százaléka esik ki a rendszerből az alacsony megtakarítási szint miatt, és ők a kamatok csökkenése esetében sem tudnak visszatérni a rendszerbe. Az első lakást vásárlók kereslete csak nagyon magas maximális LH/LÉ arány mellett lesz rugalmas a kamatokra.” (Hegedűs-Somogyi 2004) Vagyis a jogalkotó helyesen következtet: előbb ezt az arányt kell javítani, történetesen a megtakarítások kiváltására alkalmas állami garanciavállalással, mert ez még a kamattámogatásnál is hatékonyabb az első lakást vásárlók esélyeinek javításában. Ezzel a hitelezési piac bővíthető. Minél szűkebb a piac, annál nagyobbak benne az egyenlőtlenségek. A hatásvizsgálatok bizonyos összefüggései arra is rámutatnak, hogy a hatékony lakásfinanszírozási rendszer hozzájárulhat a társadalmi igazságosság növeléséhez, de nem képes kiküszöbölni az egyenlőtlenségeket az esélyek terén. Úgy vélem, ezt nem is kérhetjük számon rajta, hiszen ez szélesebb társadalompolitikai feladat. Azt viszont igen, hogy a feltételrendszer alakításánál az legyen a legfontosabb szempont, hogy a hitelekhez és támogatásokhoz való hozzáférés a társadalom minden rétegét érintse. Ehhez talán közelebb kerültünk egy lépéssel.

A bemutatott projekt szempontjából vizsgálva a kérdést, az alacsony

jövedelemmel rendelkezőknek ez a jogszabály is csak ott teremt esélyt, ahol a helyi lakáspolitikai felelősséget vállal, például közművesített telkek biztosításával, és bizonyos esetekben közösségi szervezéssel, valamint vissza nem térítendő támogatással. A jövedelmi helyzet alapján számított hitelképesség vizsgálatától a bankok továbbra sem tekinthetnek el, ezért alapfeltétel az állandó, bejelentett munkaviszony. A több gyermekes fiatal családok számára nagy lehetőség, hogy igénybe tudják venni a lakásépítési kedvezményt, s a hiányzó megtakarítást pótolhatja az állami garanciavállalással felvett hitel. Főként vidéken növeli a lehetőségeiket, s nem a magas ingatlanárakkal jellemezhető nagyvárosokban. Ez utóbbiakban csak a jobb jövedelműek esetében, akik képesek a magas törlesztőrészeket megfizetésére. A helyi kezdeményezések játéktere azonban bővült.

A változások másik fontos eleme, hogy nőtt a lakásépítési kedvezmény összege: egy gyermeknél 900 000 forint, kettőnél 2 400 000 forint, háromnál 3 800 000 forint, négyenél 4 600 000 forint, a többi gyermeket viszont már kevésbé támogatva minden további gyermekre 200 000 forint jut. Talán a növekedésnél is lényegesebb, hogy a lakásépítési kedvezmény felének megfelelő összeget a 35 év alatti házastársak, élettársak vagy egyedülálló gyermeket nevelő személyek igénybe vehetik a használt lakás vásárlásához is, mint a fiatalok otthonteremtési támogatását. Ebből a vételárnak legfeljebb a 80 százaléka finanszírozható. Az ország bizonyos területein jó állapotú házakhoz lehet jutni, akár 2-4 millió forintért, amit a fenti támogatással és némi megtakarítással, valamint állami garanciás hitellel meg tudnak vásárolni a szegényebb családok is. Eddig sokaknak esélyük sem volt erre, mert új lakás vásárlására, építésére nem volt pénzük, a használt lakás megszerzéséhez pedig nem lehetett felhasználni a gyermekek után járó lakásépítési kedvezményt. Az alsó jövedelmi kategóriákban előnyben részesítik a használt lakás vásárlását, s korábban a lakásépítési kedvezmény fele összegének igénybevételeire igen szűk keretek között volt lehetőség. Így sokan kiszorultak e támogatás felhasználásából, s gyakran más támogatási formákból is. A fenti jogszabályi változások együttes hatásaként a lakástámogatásokat illetően vélhetően valamennyit javulnak a fejezet elején idézett hozzáférési arányok. A dolgozatban bemutatott projekt résztvevőikhez valamint a programból kiszorulókhöz hasonló helyzetű családok közül bizonyára többen tudnának élni ezekkel a lehetőségekkel, bár kétségtelenül szerényebb otthonhoz jutnának.

A Nemzeti Lakásprogramban megcélzott arány eléréséhez azonban azok a lakáshoz jutási formák is szükségesek, amelyek nincsenek tulajdonszerzéshez kötve, s amelyek igénybevételehez elegendő támogatást kaphatnak azok is, akik nem tudnak tulajdonosként belépni a rendszerbe. Nem csupán azokra gondolok, akik hosszú távra kiszorultak a legális munkák piacáról, illetve belépni sem voltak képesek, s ennek következtében hitelképtelenek, és tartalékaik sincsenek. Sokan mások szintén nem tudják vállalni a lakásvásárlás terheit a munkahely bizonytalansága, betegségből eredő többletterhek és az egyéb, egyéni okok folytán. Fontos lenne, hogy a települési önkormányzatoknál növekedjék a kifejezetten szociális célokra fenntartott, kedvező lakbérű bérlakások állománya, s

annak lehetősége is, hogy a piaci áron bérelt lakásokhoz lakbértámogatást kaphassanak a bérlők.

A lakáscélú állami támogatások módosításáról szóló kormányrendelet azok számára is megteremti a lakbértámogatás lehetőségét, akik nem önkormányzati vagy állami tulajdonban lévő bérlakásban élnek, gyermeket nevelnek, ha a bérelt lakás nagysága, a család jövedelmi viszonyai valamint vagyoni körülményei megfelelnek az előírt feltételeknek. A települési önkormányzat legfeljebb három egymást követő évben igényelhet ehhez forrást a központi költségvetésből, pályázati úton. Az egyéb követelményeknek való megfelelés mellett ezt az összeget legalább 100 százalékkal saját forrásból kell kiegészítenie. Háztartásonként a központi lakbértámogatás mértéke nem haladhatja meg a lakbér 30 százalékát, összegében pedig a havi 7000 forintot. Az önkormányzati forrással megtoldva legfeljebb 14 000 forint lehet a lakbértámogatás. Lakbértámogatásra feltétlenül szükség van, s egy jó konstrukció elegendő forrással valóban közelebb vihetne ahhoz a megcélzott 70 százalékhoz, amelynek az alsó két jövedelmi ötödhöz kellene eljutnia a lakástámogatásokból. Ez valószínűleg nem segít megközelíteni a bűvös számot. A kormányrendelet erről szóló paragrafusait olvasva csak az ismert mese sorai jutnak eszembe a szegény lányról, aki hozott is, meg nem is, adott is, meg nem is. Nagyon kíváncsian várom az év végi statisztikákat arról, hogy hány önkormányzat fogja vállalni a saját forrásból a 100 százalékos mértékű kiegészítést. A szegényebb önkormányzatok bizonyára nem élnek e lehetőséggel, s már nyugodtan előrevetíthetjük azokat az aránytalanságokat, melyek majd a lakosság hozzáféréseinek terén jelentkeznek, e támogatással kapcsolatban..

Úgy vélem, kétségeim megalapozottak, ha mindezt összehasonlítom két másik, a lakás megtartását és fenntartását célzó támogatási formával, az adósságcsökkentési támogatással és a lakásfenntartási támogatással. Hogyan is alakultak a lakásfenntartási támogatás mutatói? A KSH adatai alapján (KSH Web Statinfo) 1993-tól 1997-ig folyamatosan nőtt a lakásfenntartási támogatás összege és az igénybe vevők száma. 1997 körül stagnálni kezdett, majd egészen mostanáig csökkent. Ennek nem az volt az oka, hogy a lakosságnak kevesebb gondot okoztak a lakásfenntartási kiadások. Az ok leginkább az önkormányzatok alulfinanszírozásában keresendő, melynek következtében a szociális normatíva egy részét a kötelező önkormányzati feladatok ellátására fordították. A törvény az erre fordítható források szabad felhasználása mellett a szabályozásban is szabad kezet ad az önkormányzatoknak. Így gyakori, hogy a település eleget tesz a törvényi kötelezettségének és rendeletben szabályozza a jogosultság feltételeit, de vagy olyan jogosultsági kritériumokat határoz meg, amelyek következtében a rászorulóknak nagy része kiesik a támogatottak köréből, vagy pénzügyi okokra hivatkozva előbb-utóbb egyáltalán nem állapítanak meg lakásfenntartási támogatást. Ez elsősorban a kisebb településekre jellemző, ahol a fenti változatokon túl az is előfordul, hogy „adható” támogatásként értelmezik, és rendeletet sem alkotnak. Főként a közép- és nagyvárosokról mondható el, hogy a lakhatás megőrzésének fontosságát felismerve olyan helyi rendeletet alkotnak, melynek alapján hathatós és kiszámítható segítséget nyújtanak a családoknak (Kőnig,

2004). Az ország teljes lakosságára vetítve azonban a statisztikai adatok alapján folyamatosan csökken az erre fordított kiadások összege, s ha reálértékben számolunk, a helyzet ennél is súlyosabb. Hogyan viszonyulnak majd a nagy mérlegelési lehetőséget biztosító lakbértámogatáshoz, amikor sok településen tényleg alig tudják finanszírozni a kötelező ellátásokat is?

Az adósságcsökkentési támogatást gyakran nagyon nehéz élethelyzetek indokolják, mint pl. a közüzemi szolgáltatásokból való kizárás, rosszabb esetben a lakás elárverezésének kockázata, vagy a bérlakásból való kilakoltatás. A felelősen gondolkodó önkormányzati döntéshozóknak be kell látniuk, hogy fontos megakadályozniuk a családok ellehetetlenülését, megelőzniük, hogy hajléktalanná váljanak. Ha másért nem, már csak azért is, hogy a jövőben ne kelljen még súlyosabb problémával szembenéznük. Ezek a gondolatok megerősödtek bennem az ide vonatkozó joganyag ismeretében, amely megeremtette a finanszírozás kedvező feltételeit. Igaz, hogy vannak kötelezettségek, hiszen a települési önkormányzat adósságkezelési szolgáltatást csak akkor biztosíthat, ha erről helyi rendeletet alkot, adósságkezelési tanácsadást működtet és az adósságkezelési támogatás nyújtásához forrást különít el, de a központi költségvetés támogatása is számottevő. Az elkülönített forrásnak sem kell túl nagyoknak lennie, mivel az önkormányzatok az általuk havonta kifizetett adósságcsökkentési támogatás összegének 90 százalékát igényelhetik vissza az adott évi költségvetés e célra szolgáló normatív kötött felhasználású előirányzatából. 2003. január 1. óta van lehetőség e szolgáltatás működtetésére, ehhez képest a kiépítettségének területi jellemzői elgondolkodtatóak.

Gyulai Gabriella és Máhr Zsuzsa (2004) összegzése alapján a tízezer fő alatti településeken szinte alig van ilyen szolgáltatás, a közepes lakosságszámú településeken azonban már megindult a szolgáltatások bevezetése. A legjobban a nagyvárosokban épült ki: a 40 ezernél több lakosú 43 település közül 36-ban működik. A területi különbségek jól láthatók: a szolgáltatás elérhetősége a kisebb településeken minimális, a nagyobb településeken lényegesen jobb. Ez persze csak az átlag, de még a legjobb lefedettséget mutató Budapesten sem érhető el minden kerületben e szolgáltatás, így a lakosság 78 százalékának van hozzáférési lehetősége. Kirívó adat, hogy Bács-Kiskun megyében a lakosság 5,8 százaléka, Pest megyében 4 százaléka és Veszprém megyében 0 százaléka tudja igénybe venni. Veszprém megyének egyetlen településén sem működik az adósságkezelés, pedig egy alapos felmérés alapján bizonyára kiderülne, hogy településein a lakosság egy részének szüksége lenne a lakhatás biztonságát javító szolgáltatásra. S ha sok helyen még ezzel a központi költségvetés által megfelelően finanszírozott támogatási formával sem foglalkoznak, akkor ugyan mennyire lesznek kapósak az önkormányzatok számára a kedvezőtlenebb kondíciókkal működő lakbértámogatásra szóló pályázati lehetőségek? Ha emellett még azt a fontos körülményt is figyelembe vesszük, hogy az adósságcsökkentési támogatással azoknak a szolgáltatóknak a pénzbeszedését is tudják segíteni, amelyeknek egyébként rész- vagy kizárólagos tulajdonosai, alig érthetőek a hezitáló önkormányzatok szempontjai.

A lakbértámogatással kapcsolatban megfogalmazott kétségeim ellenére örülök, hogy ez egyáltalán bekerült a kormányrendeletbe. Sokáig kérdéses volt, hogy biztosítanak-e erre forrást a 2005-ös költségvetésben. A feltételrendszer valószínűleg azért ilyen, mert a támogatásra elkülönített összeg sem túl magas. Úgy gondolom, hogy a jelenlegi feltételekkel nem tud sokat elérni annak érdekében, hogy a lakástámogatások az alacsonyabb jövedelműekhez is eljussanak, mert kevés településen lesz hozzáférhető. Mégis fontos, hogy már jogszabályban is megjelent, és nem csupán a Nemzeti Lakásprogram betűit gyarapítja. A feltételeket később módosítani lehet és kell is, hogy hatékony és hatásos lakástámogatási eszközzé válhasson.

A legszegényebbek lakásgondjaival foglalkozó projektből kiindulva minden támogatást ehhez igazítva, olyan nézőpontból vizsgáltam, hogy közelít-e a lakástámogatások igazságosabb elosztásához. Összességében úgy gondolom, jó irányú volt az elmozdulás, s a jelzőszámok majd megmutatják, hogy jól ítélem-e meg. Ettől függetlenül fontosnak tartom az új lakások és vállalkozói bérlakások építését, a lakás-rehabilitációt szolgáló, a gazdaság élénkítését célzó, nem feltétlenül a szociálpolitika kategóriájába tartozó lakáspolitikai eszközöket is.

Irodalom

- Berey Katalin: A lakáspolitikai stratégiák típusai. Szociálpolitikai Értesítő, 1987. 1, 351–392.
- Dögei Ilona: Segítő ágensek szerepe a városi gyermekes családok életében. Esély, 2003. 3, 68–85.
- Ernszt Gabriella: Mint cseppben a tenger. Társadalmi Szemle, 1992. 5, 3–12.
- Farkas János – Giczi Johanna – Székely Gáborné: Lakásviszonyok, 1999–2003. KSH 2004. (www.ksh.hu)
- Gyulai Gabriella – Máhr Zsuzsa: Az adósságkezelési szolgáltatás kiépítettségének területi jellemzői. In: Kónig Éva (szerk.): Az adósságkezelési szolgáltatás gyakorlata. SZIGE Szociális Igazgatási Egyesület, Debrecen, 2004. 73–85.
- Hegedűs József – Tosics Iván: Lakáspolitikai a 90-es években (kritikai elemzés). Társadalmi Szemle, 1994. 8–9, 140–153.
- Hegedűs József – Somogyi Eszter: Lakáshitelezés, támogatási alternatívák és megfizethetőség (lakáshitel – és támogatási konstrukciók hatásainak modellezése). Városkutató Kft. Budapest, 2004. január. (www.mri.hu)
- Kónig Éva: A segélyezés Bermuda-háromszöge. Esély, 2004. 1, 38–53.
KSH Web Statinfo (www.ksh.hu)
- Lakner Zoltán: Versengő célok, versengő elvek. Lakáspolitikai és politikai motivációk 1990–2003. Esély, 2003. 6, 74–101.
- Mezey Barna (szerk.): A magyarországi cigánykérdés dokumentumokban 1422–1985. Kossuth Könyvkiadó, 1986.
- Oraveczné Bodor Piroska: Többgyermekes családok lakásépítési programja Kiskunhalason. Esély, 1998. 4, 92–105.
- Otthon Európában – Nemzeti Lakásprogram.
http://misc.magyarorszag.hu/binary/5306_otthon_europaban_2003mar14.pdf
- Papp Emília: Kétes kedvezmények. HVG 2005. január 15.
- Zastrow, Charles: A szociális munka közösségi gyakorlata (fordította: Szabó Olim

pia). In: Gosztonyi Géza (szerk.): A szociális munka elmélete és gyakorlata. Semmelweis Kiadó, Budapest, 1994, 219–257.

Jogszabályok

- 106/1988. (XII. 26.) MT rendelet a lakáscélú támogatásokról
- 80/1993. (XII. 29.) Korm. rendelet a lakáscélú támogatásokról szóló 106/1988. (XII. 26.) MT rendelet módosításáról
- 45/1995. (IV. 24.) Korm. rendelet a lakáscélú támogatásokról szóló 106/1988. (XII. 26.) MT rendelet módosításáról
- 12/2001. (I. 31.) Korm. rendelet a lakáscélú állami támogatásokról
- 138/2001. (VII. 31.) Korm. rendelet a lakáscélú állami támogatásokról szóló 12/2001. (I. 31.) Korm. rendelet módosításáról
- 207/2001. (X. 30.) Korm. rendelet a lakáscélú állami támogatásokról szóló 12/2001. (I. 31.) Korm. rendelet módosításáról
- 229/2002. (XI. 7.) Korm. rendelet a lakáscélú állami támogatásokról szóló 12/2001. (I. 31.) Korm. rendelet módosításáról
- 251/2004. (VIII. 30.) Korm. rendelet a lakáscélú állami támogatásokról szóló 12/2001. (I. 31.) Korm. rendelet módosításáról
- 3/2005. (I. 12.) Korm. rendelet a lakáscélú állami támogatásokról szóló 12/2001. (I. 31.) Korm. rendelet módosításáról
- 4/2005. (I. 12.) Korm. rendelet a fiatalok lakáskölcsönéhez kapcsolódó állami kezesség vállalásának és érvényesítésének részletes szabályairól

Átfogó egészségügyi támogatási programot indított az idei évben a megújult K&H Bank

A K&H Bank 2005-ben 55 millió forinttal támogatja a hazai egészségügyet

A K&H Bank és az Egészséges Nemzetért Alapítvány immár második alkalommal indította el „**K&H gyógyvarázs**” gyermek-egészségügyi támogatási programját. A program fő elemét képező, országos pályázat tartalmát kibővítették: az elmúlt évi gyakorlathoz képest az idei évben már nemcsak az Országos Egészségügyi Pénztár által finanszírozott fekvőbeteg szakellátást végző gyermek-szakkórházak, kórházak, klinikák és országos intézetek gyermekosztályai pályázhatnak, hanem a gyermekmentési tevékenységet végző mentőszolgálatok is nyújthatnak be kérelmet. Az intézmények összesen bruttó 25 millió forint értékben pályázhatnak gyermekgyógyászati- és mentési eszközökre. Már beérkeztek az első pályázatok, és országjáró gyermekműsor körutunk is lezajlott, a gyerekek legnagyobb örömére.

A pályázati kiírásra érkező visszajelzések alapján, a nyári szabadságolási időszakra való tekintettel a pályázatok beérkezési határidejét meghosszabbítottuk, azt remélve, hogy így még több intézmény tudja majd benyújtani pályázati anyagát.

Ennek megfelelően a **pályázatok beérkezési határideje:**
2005. szeptember 15., 17.00 óra

Cím: Lenhardt&Weichinger Communications
1113 Budapest, Dinnye u. 12.

A pályázatok elbírálásának határideje 2005. október 11.

Az eredményről minden pályázó 2005. október 18-ig kap értesítést.
(A pályázati kiírás egyéb feltételei változatlanok.)

A **K&H gyógyvarázs** – gyermekegészségügyi-támogatási program másik eleme egy **rendezvénysorozat**, melyet 2005. július végéig az ország 15 gyermek fekvőbeteg intézményébe vittünk már el (Budapest – 3 kórház, Pécs, Kaposvár, Dunaújváros, Nagykanizsa, Sopron, Békéscsaba, Gyula, Szekszárd, Eger, Salgótarján, Debrecen, Zalaegerszeg).

A szórakoztató program célja, hogy megkönnyítse az ágyhoz kötött betegségetől szenvedő gyerekek kórházi létét, s pozitív érzelmi élményekkel segítse gyógyulásukat. A három budapesti és tizenkét vidéki kórházban az Aranyszámár Színház társulata adta elő Csukás István népszerű fabuláját, a Pom Pom meséi című zenés, báb- és élőszereplős darabját. A kórházi fellépések alkalmával a művészek elvitték a beteg gyermekeknek a K&H gyógyvarázs apró ajándékait is.

A „**K&H gyógyvarázs**”-program tavalyi tapasztalatai azt mutatták, hogy érdemes átgondoltan támogatni az egészségügyet. A bank ezért ebben az évben gyermek-egészségügyi támogatási programja mellett egy világszínvonalú diagnosztikai központ betegeit is segíti. A pénzügyi támogatás a nyár elején megnyílt Pozitron Diagnosztikai Központ PET/CT vizsgálatait támogatja. Ezek jelenleg 250 000 forint önköltségi áron vehetők igénybe. A támogatás teljes összege 20 millió forint. A bank az Egészséges Nemzetért Alapítványon

HÍREK, INFORMÁCIÓK

keresztül finanszírozza az egyéni kérelmeket, a 20 millió forintos keret erejéig.

Az újonnan nyílt központ onkológiai és idegsebészeti valamint kardiológiai vizsgálatok magas színvonalú, gyors elvégzésére egyaránt alkalmas. Az itt működő PET/CT berendezés az egész testen végez vizsgálatokat, melyek eredményeit a szakorvos azonnal látja, így gyorsabban és pontosabban tudja állítani a diagnózist.

A központban elsősorban az egyébként legnagyobb esetszámú rosszindulatú daganatos megbetegedéseket diagnosztizálják.

A diagnosztikai vizsgálatok elvégzését minden orvos kérheti, így a házi- orvos, vagy (konzultációt követően) a Központ bármely saját orvosa is, amennyiben úgy ítélik meg, hogy az a beteg számára szükséges.

– Az Alapítvány képviselőjében lehetőségem nyílt részt venni azon a rendezvényen, melyen az elmúlt év nyerteseinek adták át az orvosi eszközöket, így láthattam az egészségügyi dolgozók örömét. Ez az élmény is megerősített minket abban, hogy kezdeményezésünk és munkánk valódi segítséget és megoldást nyújt a gyermekek jobb ellátása érdekében. – mondta el dr. Győri Erzsébet az Egészséges Nemzetért Alapítvány kuratóriumának tagja.

„Az ország vezető nagybankjának képviselőjében nemcsak üzleti szereplőként kívánunk a piacon jelen lenni. A társadalom aktív tagjaként olyan, nehéz helyzetben lévő területek támogatásában igyekszünk valódi segítő partnerekké válni, mint a hazai egészségügy, azon belül is a gyermekegészségügy. Az elmúlt év tapasztalata bebizonyította, hogy a rendelkezésünkre álló források ilyen módon való felhasználása a lehető legjobb döntés. Bízunk benne, hogy az ideai pályázati felhívás is legalább akkora érdeklődésre tart majd számot, mint a tavalyi és így segítő kezet tudunk nyújtani újabb intézmények, betegek számára” – mondta Horváth Magyary Nóra, a K&H Bank kommunikációs ügyvezető igazgatója. (x)

A BESZÉLŐ augusztusi számának tartalmából:

Szilágyi Ákos verse,

Bazsányi Sándor írása az Európa Kiadóról,

beszélgetés Rauschenberger Péterrel a politikai közösségről,

Szent-Iványi István a transzatlanti kapcsolatok jövőjéről,

Gavra Gábor és Seres László publicisztikái,

Majtényi László az adatok jogi szabályozásáról,

Kun István a mezőgazdaság lehetetlen állapotáról,

Révész Sándor Kornai János könyvéről,

Robert S. Leiken Európa és a muszlim bevándorlók viszonyáról,

Jéki László tanulmánya az antianyagról,

Tóth Krisztina, Istvánffy András, Sonnevend Júlia és Tandori Dezső írásai